

ISBN 978-9943-4479-2-9

9 789943 447929

Бўри ЗИЯМУҲАМЕДОВ

ПЕДАГОГИКА

Бўри ЗИЯМУҲАМЕДОВ

ПЕДАГОГИКА

Ўқув қўлланма

“TAMADDUN” НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 2014

УЎК: 37.013(575.1)(075)

КБК 74я7

3-67

Масъул муҳаррир:

Н.Н. Азизхўжаева – Ўзбекистон Республикасида хизмат курсатган фан арбоби, педагогика фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Тожиёв М. – педагогика фанлари доктори, профессор.

Исмоилова З. К. – педагогика фанлари доктори, профессор.

Давронов З. – фалсафа фанлари доктори, профессор

Зиямухамедов, Бури

3-67

Педагогика / Б. Зиямухамедов. – Тошкент : «TAMADDUN»
нашриёти, 2014. – 256 б.

УЎК: 37.013(575.1)(075)

КБК 74я7

Ўқув қўлланма биринчи чакirik Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил IX сессиясида қабул қилинган “Таълим тўғрисида” ги қонун, “Қадрлар тайёрлаш миллий дастур”и, Республика Президентининг 2011 йил 20 майдаги 1533, 2012 йил 28 майдаги ПҚ-1761-сонли қарорларини амалга ошириш мақсадида, замонавийнинг илор илмий дунёқараши ва “Мажмулар назарияси”нинг тамойиллари, Шарҳ мутафаккирларининг таълим ҳамда тарбияга оид фикрлари, жаҳонда малжуд таълим назарияларининг таҳлили ва бой тажрибаларидан келиб чиқиб яратилди. У но педагогик Олий ўқув юртлари ва педагогика йўналишидаги касб-хунар коллежлари “Педагогика” ҳамда педагог тайёрлайдиган барча олий ўқув юртлари учун “Умумий педагогиканинг назария ва амалиёти” ўқув фанларидан дарслик сифатида яратилган бўлишига қарамай, таълим соҳасининг барча бўгинларида фаолият курсатаётган амалиётчи уқитувчи ва педагогларга ҳам, дарс ва ўқув машгулотларни замонга мос равишда амалга оширишлари учун дастуриламал вазифасини ўтайди.

ISBN 978-9943-4479-2-9

© “TAMADDUN”, 2014

МУНДАРИЖА

Киргиш	4
1 бўлим. Педагогиканинг қисқача тарихи ва жамият таракқиётидаги ўрни	
1.1. Шарк мутафаккирларининг таълим ва тарбияга оид фикрлари.....	9
1.2. Ғарб ва Россия педагогларининг таълим-тарбия соҳасига кўчган ҳиссалари ҳамда шу замоннинг педагогика назариялари	24
1.3. Педагогиканинг жамият таракқиётидаги ўрни ва фаолияти йўналиштирилган объект “Ҳазарати инсон” тўғрисида умумий маълумот ҳамда инсониятнинг фаолият турлари	33
2 бўлим. Педагогиканинг фалсафий асослари	
2.1. Фалсафий савод ҳамда замонамизнинг илгор илмий дунёқарашин ва “Мажмулар назарияси”	39
2.2. Педагогикада қўлланиладиган фалсафа категориялари	64
2.3. Илмшуносликнинг энг умумий қондалари	81
3 бўлим. Педагогиканинг назарий асослари	
3.1. Педагогиканинг объекти, предмети, мақсад ва усуллари	89
3.2. Педагогика категориялари	98
3.3. Педагогика фанлари мажмуи	104
3.4. Педагогиканинг умумфалсафий методологик асоси	110
3.5. Педагогиканинг хусусий методологик асоси – Дидактика	150
4 бўлим. Педагогик амалиёт – методика	
4.1. Уқув машғулот мажмуи.....	173
1) Замонавий дарс ва педагог фаолиятига зарур бўлган меъёрий ҳужжатлар.....	177
2) Уқувчи ва талабалар бажаришлари шарт бўлган қондалар	180
3) Уқитувчи-педагогнинг касбий компетентлик даражаси.....	182
4) Уқув жараёнида иштирок этадиган техник воситалар	189
5) Уқув машғулотида қўлланиладиган педагогик усуллар	190
4.2. Уқитишнинг замонавий усули “Педагогик технология” – яратилиш тарихи ва унга юклатилган вазифалар	200
1) Педагогик технологиянинг Ўзбек модели ва унинг тамойиллари.....	208
2) Уқув машғулотининг лойиҳасини тузиш алгоритми	210
3) Лойиҳа тузиш амалиёти.....	212
Хулоса	249
Фойдаланилган адабиётлар	253

Қирин

Республикамиз жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрнини эгаллаб, уни сақлаб туриши учун маънавий салоҳият билан иқтисодий қудратимизни XXI аср илмий-техника тараққиёти талабларига жавоб берадиган тарзда ривожлантириб боришимиз лозим. Бунинг учун халқимиз, айниқса, ёшларимиз дунёқарашини, касбий билим ва инсоний фазилатларини жаҳон андозалари даражасига кўтаришимиз талаб қилинади. Бундай мураккаб ижтимоий вазифани ҳар элнинг барча илм-фан ва амалий фаолиятлар ичида, илмий асосга суянган миллий педагогикага етакчи ўрин ажратилган.

Миллий педагогика деганда, замоннинг илгор илмий дунёқарашидан келиб чиқиб, муайян давлатнинг асосий ҳолати, Конституцияси, таълим-тарбия юзасидан қабул қилган қонунилари, ҳудуднинг истиқболли ривожланиши дастури, халқнинг миллий-маърифий мероси, ҳудуд педагогларининг касбий менталитети, таълим-тарбия соҳасида эришилган жаҳоний ютуқлар асосида шаклланган ҳамда шу миллатнинг муайян тарихий ривожланиши ёсқичига жавоб берадиган таълим-тарбия назария ва усулларини ифода этувчи илм-фан мажмуи тушунилади.

Ўзбекистонда тарқиб топиб келаётган педагогика – кенг жамоатчилик томонидан қабул қилинган миллий ғоя тамойилларига асосланганлиги ва 1997 йили қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги қонун”, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ҳамда ҳудудимиз ўқитувчи ҳамда педагогларининг менталитетига мослиги, исбатлангани, юқори самарадорлиги билан дунёда мавжуд педагогик тизимлардан фарқлангани лозим.

Мустақил Ўзбекистонда биричи бор 1992 йили қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонунда: “Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги сиёсатини умуминсоний кадриятларни, халқнинг тарихий тажрибасини, маданият ва фан бобида кўп асрлик анъаналарини, жамиятнинг истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда юргизади”,¹ дейилган.

Собиқ давлат тузуми даврида Ўзбекистоннинг ўқув юртларида, ўта мифқуралантирилган ва асосан империя марказининг педагог-олимлари томонидан яратилиб, Ўзбекистонда таржима қилинадиган ўқув

¹“Халқ таълими” журнали, 1992 й., 10-12-сон, 1-бет.

дастур ҳамда дарсликлардан фойдаланиб келинган. Натижада фарзандларимиз ота-боболаримиздан мерос бўлган – халқ педагогикаси, миллий маънавият ва маданият хазинасидан маълум даражада бебахра бўлиб келди.

Мамалакатимизда 1997 йили иккинчи мартаба қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастур”и Республикамизда янгича таълим тизимини бунёд этиб, келгусида бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган нестикболли вазифаларни белгилаб берди. Шулар сирасига, замони илм-фанининг шу кунда эришилган ютуқлари билан ҳудудимиз ўқитувчи ва педагогларининг касбий компетентлик даражасидан келиб чиқиб, жаҳондаги илгор педагогик назарияларнинг гоёларидан унумли фойдаланган ҳолда, амалдаги педагогикага танқидий ёндашиб, уни қайта ишлаб, ҳудудимизга мос билим бериш назария ва усулларини яратини орқали шаклланиб келаётган миллий педагогикани маромига етказини вазифаси кирди.

Миллий дастурда қайд қилинганидек, ёшлар тарбиясига нафақат меҳнат фаолиятини таълим-тарбияга бағишлаган кинешлар, балки барча ота-оналар ва жамиятнинг билимли ҳамда обрў-этиборли аъзолари, олий маълумотли мутахассислар ўз ҳиссаларини қўшишлари керак. Раҳбар ходим ва малакали мутахассислар ўзларининг билимлари, касбий малакалари туфайли меҳнат жамоаларида қатъи эътиборга эгадирлар. Ушбу фикрдан келиб чиқиб, Олий ва урта махсус таълим вазирлигининг 1996 йил 7 августдаги 189-сонли буйруғига биноан халқ хўжалигига мутахассислар тайёрлайдиган барча олий ўқув юртиларида педагогика фани ўқитила бошланди.

Олий маълумотли мутахассислар тайёрлайдиган ўқув юртиларида педагогика фанини ўқитиш жараёнида, уларни битирувчиларида куйидаги билим ва кўникмаларни шакллантириш кўзда тутилади:

- ўз ихтисоси бўйича ўқув қўлланма ва дарсликлардаги билимларни ўзлаштириш пайтида ҳамда ижтимоий-иқтисодий, гуманитар фанлар бўйича бериладиган билимларни онгли эгаллашлари учун педагогика фанининг назарий ва амалий асосларини ўрганишлари, ўзларида бу билимларга кўникма, малака ҳосил қилишлари;

- жаҳон олимлари ва ўзбек алломаларининг педагогик мероси билан танишиб, ҳудудимиздаги мутафаккирларнинг педагогикага қўшган ҳиссаларини англаб етгач, калбида ватанпарварлик ҳиссини таркиб топтиришлари;

- индивид, жамият аъзоси, шахс, миллат фарзанди, мутахассис деган тушунчаларни улар абстракт ҳолда эмас, балки том маънода англаб, миллат фарзандининг ижтимоий моҳиятини такомили ҳисобланган

баркамол шахснинг 13 фазилат мажмуини ўзларида таркиб топишига киришишлари;

- дарс бериш ва ўқув машғулотини олиб бориш қобилиятини ўзида пайдо қилишлари учун, таълим назарияси қонун, қоида ҳамда тамойиллари билан бирга ўқитишнинг замонавий усулларини эгаллаб, уларни педагогик амалиётда қўллаш кўникмасини ҳосил қилишлари;

- “Педагогик технология” деган тушунчанинг асл моҳиятига етиб, ҳар бир ўқув машғулотининг лойиҳасини туза олишлари ва бу лойиҳалардан педагогика амалиётида моҳирона фойдалана олишлари;

- ўз маънавияти устида тинмай ишлаш кўникмасини ҳосил қилишлари;

- ижтимоий ҳодисаларни бонқариш назарияси ва амалиётини эгаллашлари шарт.

Мазкур ўқув қўлланма муҳтарам Президентимизнинг таълим-тарбияга оид кўрсатмалари, “Таълим тўғрисида”ги қонун, “Қадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари ва муаллифнинг илмий асосланган концептуал фикрларидан келиб чиқиб яратилган.

Маълумки, яқин ўтмишимизда барча ўқув муассасаларида фойдаланиб келинган педагогика фани, хомхаёл ғояга асосланган мафкурага хизмат қилган бўлиб, бу мафкурага суянган давлат тузуми пураб кетди. Қизил империя таркибидаги Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида олиб борилган ислохотлар қатори педагогикани ҳам қайта қуриш ва уни миллийлаштириш зарурияти келиб чиқди.

Бу вазифани амалга ошириш учун, биринчи навбатда, педагогиканинг фалсафий асосини макон ва замонга мос равишда қайтадан кўриб чиқишимизга тўғри келди. Яқин ўтмишимиздаги давлат тузумининг фалсафаси ўта модиюнчилик ғоясига асосланган бўлиб, унинг асосий мақсади ривожланган капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий салоҳиятига етиб олиш ва улардан ўзиб кетиш бўлган. Шу даврда педагогиканинг назария ва амалиёти ҳам бу ғояга бўйсундирилиб, унга хизмат қилган. Бундай, “бул-бул” шароитда, мамлакатда яшаб келаётган аҳоли эҳтиёжи ва манфаатлари эътиборга ҳам олинмаган. Бугунги кунда, келажаги буюк давлат пойдеворини яратаётган экапмиз, биринчи навбатда, давлатимиз ҳудудида истиқомат қилиб келаётган халқларнинг орзу-истакларини эътиборга олишимиз ва ҳар бир фаолиятимизни амалга оширишда жамият аъзоларининг манфаатларидан келиб чиқишимиз шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йили 20 майда “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳ-

камлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1533-сонли ҳамда 2012 йили 28 майда “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги 11Қ-1761-сонли қарорларини қабул қилиниши миллий педагогика назария ва усулларини ривожлантириш, уни амалиётга кенг татбиқ қилиш жараёнини жадалаштиришни тақозо этади.

Ер юзидаги барча халқларнинг, шу жумладан ўзбек халқини ҳам, азал-азалдан интилиб келаётган мақсади – бахтли ҳаёт кечиришдир. Юртда тинчлик ва фаровонлик ҳукм суриб, аҳолининг аксарият қисми соғлом, баркамол бўлишлиги, халқнинг бахтга эришишининг асосий омидидир. Аҳолининг соғлом ва баркамол бўлишлигида етакчи ролни, расмий равишда ташкил этилган, узлуксиз таълим-тарбия тизими ўйнайди. Таълим-тарбияни тўғри амалга ошириш учун мавжуд педагогика назарияси билан билим бериш усулларини замон ва ҳудудимизга мослаштириш зарур бўлди.

Педагогиканинг назария ва дарс бериш усулларини замон ҳамда маконга мослаштириб қайта ишлаб чиқишимиз учун, уларни шу даврнинг илгор дунёқараши бўлган “Нисбийлик назарияси” ва “Квант механикаси”дан келиб чиқувчи “Синергетика” ва объектив борликка “Мажму ёндашув тамойили”дан кенг фойдаланишимизга тўғри келди.

Шу билан биргаликда ҳар қандай педагогик фаолиятни йўналтирилган объекти бўлган “Ҳазрати инсон” тўғрисида етарлича маълумотни билиб олишимиз лозим эканлиги ҳам, тадқиқотларимиз давомида аён бўлди. Яқин ўтмишимизда олиб борилган таълим-тарбия ҳаётда мавжуд бўлмаган, ўртача кишига йўналтирилган бўлиб, ҳамма инсонлар бир хил қобилиятга, бир хил эҳтиёжга, бир хил фикр юритишга эга деган асоссиз баробарлаштириш ғоясига бўйсундирилган. Таълим-тарбиядаги бундай номутаносибликларни бартараф қилишга кўлингиздаги ушбу ўқув қўлланма, маълум даражада хизмат қилган деган фикрдамиз.

Ўқув қўлланмани ўқий бошлаганда, талаба ва касбдошлар руҳиятида бироз ўзига ишончсизлик кайфияти пайдо бўлиши мумкин. Чунки қўлланма янгича дунёқараш ва объектив борликка замонавий ёндашув тамойилидан келиб чиқиб ёзилган. Шу кунда “Синергетик” дунёқараш ва “Мажмулар назарияси” кенг аҳоли онгига, шу жумладан ўқитувчи ва педагоглар тафаккурига ҳали тўлиқ сиғиб улгурмастлигини тадқиқотларимиз кўрсатиб берди. Шунда, улар “бу мен англай олмайдиган нарса экан” деган фикрга бормай, тафаккур ва тасав-

вурниги ишига солиб, сибр-токиг ва матонат билан, кўлланмани кайта ва кайти ўқини орқали, унинг асл моҳиятига кириб боришга ҳаракат қиленилар. Шундагиси улар, ўз фаолиятларини замон талабига мос равишда таъкил этили ва ўқув машғулотги давомида учрайдиган барча кийинчилик ҳамди аслаб бузилишлардаг химояланган бўладилар.

Таъкилнинг лозимки, инсон фаолияти, шу жумладан педагогик фаолият ҳам, олдига қўйилган асосий мақсадлари жиҳатидан уч турги ажралиди: илмий, маърифий ва амалий фаолият (*бу фаолиятлар тўғрисида батафсилроқ сўз қўлланманинг 2 бўлимида юритилган*). Шу нуктаи назардан келиб чиқиб, ўқув қўлланмадан фойдаланишда, илмий фаолият билан шуғулланаётган кишилар ёки шуни билан шуғулланишни ўзига мақсад қилганлар, албатта, унинг 2 бўлиминини чуқур ўрганиб чиқишлари шарт. Педагогика назария ва усулларини ўрганиш ҳамда педагогиканинг амалий фаолияти билан шуғулланиш мақсади билан чекланадиганлар, ўқув қўлланманинг 1, 3 ва 4 бўлимларидаги билимларни эгаллаб олишларининг ўзи кифоя қилади. Бу деганимиз, улар 2 бўлимни ўқимасинлар деганимиз эмас, бу бўлимни ҳам қурблари етганича ўқиб чиқсалар фойдадан холи бўлмайди.

1 БЎЛИМ

ПЕДАГОГИКАНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРИХИ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ҮРНИ

1.1. Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбияга оид фикрлари

Қадимги Марказий Осиё худудида таълим-тарбия. Энг қадимги замонларда билим ва тарбия беришдан кутулган мақсад ҳамда таълимнинг усулларини бизгача етиб келган археологик қазилмалар, ёзма манбалардан билишимиз мумкин. Туркий ва форсийзабон халқларнинг ҳаёт кечириш тарзи, борлиққа амалий муносабатда бўлиш намунаси ифодаланган маданий-маънавий ёдгорликлари қадимги юнон тарихчиси Геродотнинг “Тарих”, Страбоннинг “География” асарлари, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, “Урхун Енисей битиклари” ва бошқа адабий, тарихий манбалар орқали бизга етиб келган.

Маълумки, ибтидоий жамиятда кишилар ўзларининг таълим-тарбияга оид эҳтиёжларини, меҳнат фаолиятлари жараёнида қондиришлар. Уша даврда узлуксиз таълим-тарбия жараёни бир босқичдан иборат бўлиб, оиладан бошланиб шуни ўзида тугар эди.

Ишлаб чиқариш кучлари табиий равишда тараққий эта бориб одамлар йирик жамоаларга бирлаша бошлани билан, уларда ерни ўлчаш, вақтни белгилаш, кун санаш, сув тошқинларини олдини олиш, кишиларни даволаш, жамиятни бошқариш ва ҳоказо билимларга эҳтиёж орта борди. Жамиятда меҳнатни тақсимлаш жараёни чуқурлашиб, тўпланган билимларни кейинги авлодларга қолдириш ва уни ёш авлодга ўргатувчи кишиларга эҳтиёж пайдо бўла бошлади. Натижада ёзув ва уни болаларга ўргатувчи муаллимлар юзага келди.

Бундан уч минг йиллар илгари Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият берилгани ҳолда, унинг ибодатхоналари қошида мактаблар ташкил этилиб, қоҳинлар томонидан болаларнинг таълим-тарбия тизими ишлаб чиқилган. Бу таълим-тарбия тизими қуйидаги тартибда амалга оширилган: диний ва ахлоқий тарбия, жисмоний тарбия, ўқиш-ёзишга ўргатиш. Шу билан биргаликда ёшларга отда юриш, камондан ўқ узиш санъатидан ҳам сабоқ берилган.

“Авесто”нинг муаллифи Зардушт учун энг улуг инсон ерга ишлов бериб мул ҳосил оладиган, обод, серсув яйлов ва боғлари бор хунармандлар, деҳқонлардир. Зардушт нисбаган дунёвий (хаёлий эмас), инсоний ва маърифий ғояларни ўзида мужассам этили икки

Таърихи англаб етган, Янги эътиқод замирида яхши хулқ, яхши хатги-ҳаракат ва яхши амал билан боғлиқ ижодий меҳнат гоёлари ётардим, бу башариётнинг барча замонлардаги энг олий ниятидир.

“Авесто”нинг ақидалари кишиларни фаолликка, яратувчиликка, “нокомил дунё”ни такомиллаштириш учун интилишга ундайди. Зардушт, инсоннинг яшашдан мақсади метиндек эътиқодли бўлиб, юртни обод, элни фаровон, турли қавмларни бир-бири билан иноқ бўлиб яшашини таъминлашдан иборат деб билган.

“Авесто”даги таълим-тарбиянинг ҳаётий моҳияти, муаллим — устозларнинг жамият маънавий киёфасини белгилашдаги, инсон камолотидаги ўрни хусусидаги фикрлари алоҳида эътиборга сазовордир. Зардуштнинг илк фаолиятиданок инсонларни тили рост, қалби покиза, ҳалол меҳнат, яхши касб-корга эга бўлишликка даъвати кўриниб турган.

“Жаҳон комил эмас, балки комиллик томон интилишдадир” деб уқтиради Зардушт. Инсон оламни комилликка етказмоқ учун чин қалбдан, фидойилик билан меҳнат қилмоғи лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди. Унингча инсон ҳар жиҳатдан билимли бўлмоғи, оламни тўғрилиқ билан танимоғи, идрок этмоғи даркор. У яхшини ёмондан, гўзални хунукдан, сарани носарадан, покликни нопокликдан, донони нодондан ажрата билмоғи лозим дейди.

Демак, Зардушт покиза ахлоқли, амалда собитқадам, ҳаётда фаол, қураничан ижодий меҳнат соҳибини шарафлайди, у тафаккур неъматига ишонади, билим ва ахлоқни инсон ҳаётидаги маёқ, деб биледи.

“Авесто” 3 минг йиллар нари даврда жамланганини ҳисобга олсак, ёшларнинг таълим-тарбия муаммоси бизда анча қадим тарихга эга эканлигини англаймиз. Улуғ алломаларимиз, шайхларимиз ва мутафаккир олимларимиз бу борада ажойиб фикрларни билдирганлар. Умуман инсоннинг ахлоқий тарбияси аждодларимизнинг доимий диққат марказида турган.

IX—XV асрларда Марказий Осиёдаги маънавий кўтаринкилик. VIII аср ўрталарига келиб араблар Моварауннаҳрни забт этишга эришдилар. Араб халифалигида юз берган ижтимоий ўзгаришлар, ягона ислом динини таркиб топиши маънавий-маданий ҳаётга таъсир этди ва унда катта кўтаринкилик руҳини пайдо қилди. Ислом ақидалари, унинг ахлоқий, ҳуқуқий тамойилларининг асосий манбаи Куръони Каримдир. Бу муқаддас китоб, бошқа муқаддас китоблар каби, кишиларни тенгликка, биродарликка, тинч-тотув яшашга, эзгуликка ундайди. Ислом бошқа динлар сингари, одамларни яхшиликка даъват этади, ёмонликдан қайтаради. Инсонпарварликни тарғиб этиб, разолатни

қоралайди, одоб-ахлоқ, рухий-маънавий поклик ва камолотга, меҳнат қилишга ҳамда ер юзини обод, гўзал қилишга ундайди.

Қуръони Каримда имоннинг ўзига хос мезони саналган саховат, меҳмоннавозлик, жасорат, сабр-тоқат, тўғрилиқ, вафодорлик ва содиқликка катта эътибор берилган. Унда кишилар орасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш тўғрисида кўпгина кўрсатмалар бор. Бу олий даражадаги инсоний хислатлар бўлиб, пок қалбли кишиларгина бунга эриша олади, дейилган. Бу хислат жамиятга тинчлик ва осойишталик келтиради. Шунинг учун ҳам кишиларнинг ўзаро дўстона алоқаларини мустаҳкамлаш мусулмончилик талабларидан саналади.

Мусулмонларнинг иккинчи муқаддас китоби – Ҳадисларда *Муҳаммад (сав) пайгамбарчилигининг айтган сўзлари ва бажарган амалларининг тўплами*) инсоннинг маънавий камолот мезони, унинг тафаккур доираси, дунёқарашининг кенглиги, билимларнинг қай даражада эгалланганлиги кўрсатилган. Жамият ва ўзига фойда келтирувчи шахс бўлиб етишишда муҳим омил – билим эгаллаш деб қайд қилинган. Толиби илм қилиш фарздор. Толиби илмга ҳар бир нарса истифғор айтади, ҳатто денгиздаги баликлар ҳам. Билимсизлик кишиларни подонликка олиб келади. Билимсиз жамиятда жаҳолат, раъолат ҳукмронлик қилади, дейилган Ҳадисен шарифда.

Ҳадисларда билимни такрорлаб бориш, уни фақат иштиқоманд кишиларгагина бериш жоизлиги қайд қилинган. Шунингдек, ҳадисларда билим кишининг фаҳм-фаросатини ўткир, зеҳнини зукко, хотирасини кучли қилиши таъкидланади ва “илму хунарни Чин (Хитой)да бўлса ҳам бориб ўрганувчилар”², деб даъват этилади. Шунга кўра, “Олим бўл ёки билим ўрганувчи бўл ёки тингловчи бўл, ё бўлмаса билим ва илм аҳлига муҳаббатли бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан”³, дейилган.

Ҳадис ёзувчилар сони кўп бўлишига қарамай ҳадисчилар ичида энг кучлиси Имом ал-Бухорий ҳазратлари эдилар. Имом ал-Бухорий милоднинг 809 йили 13 майда Бухорода дунёга келган.

Китоб хазинамизда у зотнинг 20 дан ортиқ катта ва кичик китоблари мавжуд. Булар орасида “Ал-жомеъ ас-саҳих” алоҳида ўрин тугади. Бу шоҳ асарда ахлоқ ва одобга оид ҳадислар маҳсус бир бобда мужассамланган ҳамда аҳамияти жиҳатидан Қуръони Каримдан кейинги иккинчи диний манба деб эълон этилган. “Ал-адаб ал-муфрад”(Адаб дурдоналари) китобида ҳам ахлокий кадриятлар ўз ифодасини топган.

²Муҳаммад пайгамбар киссаси. Ҳадислар. Т., “Камалак”, 1991, 51–60-бетлар.

³Муҳаммад пайгамбар киссаси. Ҳадислар. Т., “Камалак”, 1991, 61-бет.

Имом ал-Бухорий ўз асарларида ахлоқ-одоб ҳақида фикр юритар эканлар, одамларни ота-она ҳурматини жойига қўйиш, уларни эъзозлаб, дилларига ҳеч бир озор бермаслик, фарзандлар ўз ота-она олдидаги бурчларини мукамал адо этишлари зарурлиги каби масалаларга алоҳида эътибор берганлар.

Имом ал-Бухорийнинг инсоний сифатлар ҳақидаги қарашларида жаҳолат кишига улим келтирувчи фожиа деб қораланади. У одамларни тўғри сўзли бўлишга, ваъдага вафо қилишга даъват этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси бўлишлигини кўрсатади, улар: **ёлғон гапириш, ваъдага вафо қилмаслик ва омонатга хиёлат қилиш**. У одамларни, айниқса, мўмин-мусулмон кишини ҳақорат қилишни гуноҳ, у билан уришишни кофирлик деб билади. У инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонликда эмас, балки жаҳл чиккада ўзини тия олишда, деб ҳисоблайди. Улуғ мутафаккир оилавий муҳитни барқарор, тинч, оила аъзоларининг соғ-саломат, тўқ бўлишини истайди. У ўз асарларида кичикларга шафқатли, катталарга ҳурматда бўлиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Умуман, улуғ юртдошимиз Имом ал-Бухорийнинг “Ал-адаб ал-муфрад” асарини умуминсоний ахлоқий кадриятлар дурдонаси десак ҳеч муболаға қилмаган бўламиз.

Аллома ат-Термизий (мил. 824 йил) Термиз шаҳрида дунёга келган. Бошқа ҳадисчи олимлар каби ат-Термизий ҳам ёшлик чоғидан ҳадис мутолаасига киришиб, тезда ҳадисларни тўплай бошлаган ва бу ишда у шуҳрат қозонган.

Имом ат-Термизийнинг “Сунаи” китобида келтирилган ҳадисларда унинг киши ижтимоий сифатларига оид фикрлари кўп учрайди. Чунончи: **“Хайрли ва яхши ишлар қилишга даъват этишинг ва тулмдан қайтаришинг – сенинг садақанг”, “Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам – садақа”, “Ҳатто камбағалларга хушмуомалада бўлишинг ҳам – сенинг садақанг”, “Ерда халақит бериб ётган бирор тош, тиканяк ёки суякни бир чеккага олиб қўйишинг – садақа”, “Ўз пақирингдаш бошқаларнинг идишига сув солиб беришинг ҳам садақанг ҳисобланади”**.

Соғлом танда соғ фикр бўлади, деган халқ мақолига амал қилиб, аллома ёшликдан оқ соғлиқни сақлашга, вақтни бекор ўтказмасликка даъват этади: **“Икки нарса борким, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди: бири соғлиқ, иккинчиси бўш вақт”**.

Имом ат-Термизий тўплаган ҳадислар орасида инсон камолоти-га бағишланган ҳадислар етакчи ўрин тутаяди. Чунончи: **“Чипакам сабр-тоқатли деб мусулмон кишининг мусибат юз берганда чиндамчилигига айтилади”, “Марҳумларнинг фақат яхши сифат ва**

қилмишларини сўзланглар. Ўлган киши ҳақида ёмон сўзлар ай-тилмасин”, “Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади”.

Термизий тўплаган ҳадисларнинг ичида одамларнинг аҳил бўлишига, жамоага фойда келтиришига, дўстлик ва биродарликка даъват этувчи ҳадислар кўплаб учрайди. “Барча мусулмонлар ўзаро биродардурлар. Улар ҳеч қачон бир-бирларига ёмонликни раво кўрмасликлари керак. Кимда-ким ўзининг мусулмон биродарига ёрдам қилса, охирагга Аллоҳ уни а ёрдам қилади. Кимда-ким ўз биродари ҳолатини енгиллатса, Аллоҳ ҳам унинг охирагини енгил қилади” деган эканлар Муҳаммад (сав) пайгамбаримиз.

Имом ат-Термизий доимо илм-фанни тарғиб қилар ва айни вақтда мулоқимлик ва ҳалимликни ҳаммага раво кўрар эди.

Ўрта Осиёга Ислом кириб келиши билан унинг ақидалари ва ҳаёт тарзини ерли аҳоли, даставвал қабул қилмаган бўлса-да, кейин маъқул кўриб, исломни нафақат қабул қилдилар, уни ривожлантириб, бойитдилар ҳам. Натижада тапага янги қон қуюлгани каби ҳудудимизда ижобий ўзгаришлар содир бўлиб, ижтимоий ҳаётида жонлангани вужудга келди ва илм-фан ривож топди.

Бу даврда илм-фан уч йўналишда тараққий этган.

Биринчи йўналиш – математика-тиббий йўналиш бўлиб, буларга математика, астрология, кимё, геодезия, минералогия, тиббиёт, фармакология ва бошқа шуларга ўхшаш фанлар киритилган.

Иккинчи йўналиш – ижтимоий-фалсафий йўналиш бўлиб, бунда фалсафа, тарих, маънавий фикр, руҳшунослик, поэтика ва бошқа ижтимоий фанлар киритилган.

Учинчи йўналиш – таълим-тарбия йўналиши бўлиб, бу соҳада қомусий олимлар ўз қарашларини ижтимоий-фалсафий ва илмий асарлари таркибида ёки махсус тарбиявий асарларида баён этганлар. Ўша даврда инсон муаммоси илм соҳасидаги асосий масала бўлган. Шунинг учун ҳам барча мутафаккир олимлар ижодида таълим-тарбияга катта эътибор берилган. Яратилган асарларда шарққа хос бўлган инсоннинг ижтимоий сифатларини, унинг руҳий камолотини улуглаштакчи ўрин тутган.

Таълимий рисолалар пайдо бўлиб, ахлоқнинг ҳам назарий, ҳам амалий масалалари таҳлил этилди. “Фозил одамлар шаҳри”, “Бахтсаодатга эришув ҳақида”, “Ахлоқ ҳақида рисола”, “Ишқ рисоласи”, “Қутадагу билик”, “Ахлоқий Носорий”, “Ахлоқий Жалолий”, “Гулистон”, “Бўстон”, “Маҳбуб ул-қулуб” каби Форобий, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Тусий, Давоний, Қошифий, Кайкавус,

Саъдий, Жомий, Алишер Навоийларнинг таълимий асарлари инсон шахсини маънавий шакллантириш муаммосини ҳал этишда соф педагогик асарлар сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур таълимий асарларда инсон шахсини маънавий камолга етишувини юксак ҳулқ-одоб, илм-фанни эгаллаш асосидагина амалга ошириш мумкин, деган ғоя илгари сурилган. Ҳақиқий билимга асосланган таълимий усул шаклланди, натижада таълим-тарбия олимлар диққат марказида бўлди. Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний ва Ибн Синолар бу усулларни асослаб беришган буюк мутафаккирлар эди.

Мухаммад ибн Мусо ял-Хоразмий билим олишда талабанинг шахсий кузатишларига ҳамда олган билимларидан амалда фойдаланишга катта эътибор берган. Хоразмий билишни сезгидан мантикий тасаввур орқали фарқ қилиш ҳақида фикр билдиради. Унинг фикрича, “сезги” орқали билиш қисман билиш бўлса, “мантикий” билиш ҳақиқий билишнинг муҳим томонини намоён этади деб, билиш назариясига салмоқли ҳисса қўшаган. У биринчилардан бўлиб, кузатиш-синов усулига асос солди. Самовий жисмларни ҳаракатини акс эттирувчи жадвал асосида математик масалаларни алгоритм усулида ечишни ишлаб чиқди.

Ахмад Фарғоний жаҳон фани ва маданиятига улкан ҳисса қўшган комусий аллома олимлардан бири. У Бағдоддаги “Байтул ҳикма”да мударрислик қилиб, табиий соҳада риёзиёт, фалакиёт, география, ҳикма ва бошқа қатор фанларга оид илмий кашфиётлар қилган.

Абу Наср ал-Форобий таълим-тарбияга бағишлаган асарларида инсон такомиллида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зарурлиги ҳақида фикр юритади. “Фозил одамлар шахри”, “Бахт-саодатга эришув тўғрисида”, “Ақл маънолари тўғрисида”, “Ихсо ал-улум”, “Илмларнинг келиб чиқиши” каби маорифий асарларида олимнинг ижтимоий-тарбиявий карашлари ўз ифодасини топган.

Форобий ўз асарларида таълимни тарбия билан узвий бирликда олиб бориш ҳақида гапирган бўлса ҳам, аммо инсонни камолга етказишда ҳар бирининг ўз ўрни ва хусусияти бор эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Форобий баркамолликнинг асосий мезони, жамият талабларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсоннинг асосий сифатларини тузиб чиққан.

Унинг фикрича, ер юзида фақат инсонгина билиш қобилиятига эга. Ҳақиқатни билиш эса, инсоннинг табиий ривожланиш ҳолатидан биридир. Инсон зотида икки хусусият мансуб: табиатдан берилган хусуси-

азар. Ҳа ҳоҳиш ва ихтиёри билан таълим-тарбия орқали орттирилган хусусиятлар. **Милрифат** (педагогик жараён, *бизнинг изоҳ*) – тарбияланувчининг ҳоҳиш ва продасини керакли йўналишда бошқариш сифатидир, дейди Фаробий.

Ҳага кўра, инсоннинг энг юксак хусусияти унинг бахтга эришишидир. Бахтни эса, дейди аллома, фақат фойдали билимларни ўзида жамлаш орқали қўлга киритиш мумкин. Чунки инсон дил ривожининг энг юқори чуққиси – **билим олиш жараёнидир**.

Ал-Фаробий барча кишиларнинг юқори бахт эгаси бўлишини ис-таб, уларга тинмай билимлар эгаллашни тавсия қилади. Чунки, кўп би-лимга эга бўлган кишигина ўз мақсадини тўғри танлай олади, дейди аллома. Яна у назарий билимлар билан бир қаторда, киши ахлоқ ва одобни ўрганиб боришлигини таъкидлайди. Фаробий фиркича, ҳақиқат ва яхшилик бир-бирига уйғундирлар. Билим олиш орқали киши ҳақиқатни анласа, ахлоқ-одобни киши яхшиликни биледи ва уни қили олади, дейди.

Инсоннинг деярли ҳамма ижтимоий сифатлари, дейди у, ташки ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади ва ривожланади. Шунинг учун кишининг инсоний сифатларини шакллантиришда мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия ҳамда тарбияланувчининг эркин танло-ши етакчи ўрин эгаллайди.

Қомусий олим **Абу Райҳон Муҳаммад ибн ал-Беруний** X асрнинг иккинчи ярми ва XI асрнинг бошларида – гоят мураккаб тарихий давр-да яшаб, ижод этди.

Олим билим олувчиларга қалбини ёмон иллатлардан, ин-сон ўзи сезиши мумкин бўлмаган ҳолатлардан, қотиб қолган урф-одатлардан, хиредан, беҳуда рақобатдан, очкўзлик ва шон-шухратдан сақланиш зарурлигини уқтиради.

У барча иллатларнинг асосий сабабчиси билимсизликда, деб бил-ган. Билимларни эгаллашда эса кишида билимга интилиш, кизиқиш ва ижтимоий муҳит ўрнини алоҳида таъкидлайди.

Билим олишда тушуниб ўрганишга, ўрганувчининг маънавий покликка риоя этишига алоҳида эътибор берган. Беруний фикрича, ахлоқийлик инсоннинг энг асосий сифати бўлиши керак. Бу хислат кишиларнинг ўзаро мулоқоти даврида сараланиб, муайян ижтимоий муҳитда таркиб топади.

Беруний фахрланишни яхши хулқ маъносиде ишлатиб, “Ёдгорлик-лар” асарида шундай дейди: “Фахрланиш – ҳақиқатда яхши хулқ ва олий феълдир, олдин кетишу, илму ҳикматни эгаллаш ва имкония-т борича мавжуд нопокликлардан тозаланишдир. Кимда шундай

сифатлар топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади”⁴.

Мутафаккир инсон камолотида меҳнатнинг аҳамияти ҳақида муҳим фикрларни баён этади. У ҳар бир ҳунар эгасини меҳнатига қараб турларга бўлади. Оғир меҳнат сифатида бинокор, кўмир қазувчи, ҳунарманд ва илм-фан соҳиблари меҳнاتини келтиради. Айниқса, илм аҳли – олимлар меҳнатига алоҳида эътибор бериш, уларга хайрихоҳ бўлишга чақиради.

Беруний инсон камолотида уч нарса муҳимлигини таъкидлайди. Бу ҳозирги илм-фанни ҳам эътироф қилувчи – ирсият, ижтимоий муҳит ва тўғри таълим-тарбиядир.

Берунийнинг билимларни эгаллаш йўллари ҳақидаги фикрлари ҳозирги давр учун ҳам долзарбдир. Уқувчи ва талабаларга билим беришда: уларни зериктирмаслик; бир хил нарсани ёки фанни ўргатавермаслик; узвийлик; изчиллик; янги мавзуларни кизиқарли, асосан кўргазмали баён этиш ва ҳоказога эътибор бериш кераклиги уқтирилади.

Абу Али Ибн Сино камолотга эришишнинг биринчи мезони саналган билим эгаллашга даъват этади. Билимсиз кишилар жоҳил бўлади, улар ҳақиқатни била олмайдилар, деб уларни етук бўлмаган кишилар ҳисоблайди. Ибн Сино билим олишда болаларни мактабда ўқитиш зарурлигини таъкидлар экан, таълимда қуйидаги талабларга риоя этиш зарурлигини таъкидлайди: болага билим беришда бирданига китобга банд қилиб қўймаслик; таълимда сизилдан оғирга бориш орқали билим бериш; олиб бориладиган машқлар болалар ёшига мос бўлиши; ўқитишда жамоа бўлиб ўқитишга эътибор бериш; билим беришда болаларнинг майли, кизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш; ўқитишни жисмоний машқлар билан олиб бориш. Талабаларга билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир, деб Ибн Сино ўқитувчининг қандай бўлиши кераклигини ҳам кўрсатиб беради. Аллома баркамолликка эришиш учун билимлар эгаллаш зарурлигини айтиб, илм-фан табиат ва жамият қонуниятларини очиб, авлодларга етказди, дейди. Билим олишда инсон қийинчиликлардан кўрқмаслиги зарур: **”Эй биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан кўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош торгган киши одамларнинг энг кўрқоғидир”**⁵. Зеро, билимли киши жасур, ўлимдан ҳам кўрқмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган бўлади, дейди у фикрини давом эттириб.

⁴Абу Райҳон Беруний. Таълиқан асарлар. Т., „Фан“ нашриёти, 1968, 151-бет.

⁵Ибн Сино. Фалсафий китоблар. Т., Бадиий адабиёт ва санъат, 1963, 15-бет.

Ибн Сино инсоннинг шаклланишида унинг атрофида бўлиб турган ижтимоий муҳит алоҳида рол ўйнашини, ани шу муҳит шаклланиши дунёни билишинигина эмас, балки унинг хулқида яхши ёки ёмон жиҳатларнинг таркиб топишига ҳам таъсир эттишини, шунинг учун ҳам болаларни тарбиялашда эҳтиёткор бўлиш, уни ёмон ижтимоий муҳитдан узоқроқ сақлаш зарурлигини уқтиради.

Ибн Сино инсон камолотида ақлий, ахлоқий тарбия билиш бир каторда жисмоний тарбиянинг муҳим аҳамиятини ҳам назарда тутиб, ҳам ималий жиҳатдан ибодатлайди. **Ибн Синогача инсоннинг баркамолликка эришишида жисмоний тарбиянинг таъсири ҳақида муҳим таълимот яратилмаган эди.**

Халқимизнинг баркамол инсон тўғрисидаги қарашлари, хулқ шаклланишига оид хислатлари XI асрда яшаб ижод этган улуг олим, мутафаккир **Маҳмуд Қошғарийнинг** “Девону луготит турк” (Туркий сўзлар девони) асаридан кенг баён этилган.

Бу асарда билим олишининг кадри, олимларни ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, хушхулқлик, мардлик ва жасурликни тарғиб этувчи шеърлар кўп учрайди. Бундай шеърлар туркий халқлар қадим-қадимлардан бошлаб инсон шахсини шакллантиришга қатъий эътибор берганлигини кўрсатади.

“Девону луготит турк”даги мақолларда дўстлик, ҳамкорлик, меҳнатга муҳаббат, билим олиш ҳамда касб-ҳунар эгаллашга ундаш, ватанпарварлик, қон-қариндошлик туйғуси, тежамкорликнинг аҳамияти, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, хулқ-оқибат қондалари, сийхат-саломатликка оид ўғитлар талқин этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) ўз даврининг етук мутафаккири, чуқур билимли, донишманд киши эди. Буни “Қутадғу билиг” (Саодатга бошловчи билим) асарининг мундарижаси ва мазмунидан билесиз ҳам бўлади.

Қутадғу билиг – бахт ва саодатга элтувчи билим, таълим ва тарбия деган маънони билдиради. Демак, асар номидан ҳам унинг назар-насихатлари, таълим-тарбияга оид, ҳар томонлама баркамол инсонни тарбиялайдиган етук маърифий асар эканлиги яққол кўриниб турибди.

Асарда илгари суриланган ахлоқий хислатларни санаб унинг оқибатининг баркамол инсон муаммосини қай даражада билганинидан адолат беради. **Инсонийлик, ростгўйлик, тўғрилик, софлик, меҳр-муҳаббат, вафо, шафқат, мурувват, инсоф, адолат, инсонч, ердокит, хушмуомалалик, саховат, мардлик, ҳимматлилик, таволе, ҳурмат**

ва эҳтиром, тадбиркорлик, ақл-заковот, ҳалоллик, эзгулик каби ижобий хислатлар улуғланади.

Унсур ал-Маолий (Кайковус, 1021 – 98)нинг “Қобуснома” асари Шарқда сақланиб келаётган анъанага кўра панд-насихат тарзида ёзилган бўлиб, бир неча асрлардан бери халқларни, жумладан, ёшларни ҳаётга, амалий фаолиятга тайёрлашда, уларни ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялашда муҳим қўлланма бўлиб келмоқда. У Шарқ мифи-рифатчилиги фикр тараққиётида, инсон камолотини шакллантиришда муҳим уринни эгаллайди. Қуйида “Қобуснома”дан кичик бир нарча келтирамиз:

“Ақлсиз одамлар билан ҳаргиз дўст бўлмагил. Ақлсиз дўст ақлли душмандан ёмонроқдир, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас... Мурувватлиғ, илмни ва вафодиг кишиларни дўст тутгилки, то сен ҳам ул фазилатлар билан янада машҳур бўлғайсан.

...Илмнинг сифати уч ваздандур: ё бир пеша била боғлангин билим; илм билан боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли ош.

...Илмни дўст тут, бекорчи турмушни душман тутгил... кеч ётгил ва эрта тургил, китоб ва дарсга ҳарис (берилган) бўлгил, инсондан мадул (ғамгин) бўлмагил, хифз (ёдлаш) этгил, такрор қилгил, тақлидга рози бўлмагил, китоб, қалам, қаламторош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳаминша ёнида сақлагил, буларни ўзга нарсани ёдини га асло келгурмагил. Оз сўзлагил ва узокни ўйлагил”.

Муаллиф одамлар хислатларини уч хилга бўлади: бири ақл, иккинчиси ростлик ва учинчиси жувонмардликдир. Жавонмардлик асосини Кайковус уч нарсада деб билади: айтган сўзининг устидан чиқиб, ростликка хилоф иш қилмаслик; хайрли ишни эътиборда тутиш⁶.

Кайковус жавонмардлик йўлини танлаган ёшларга ўзини уч нарсадан: кўзни ёмон назардан, қўлни ёмон ишдан, тилни ёмон сўздан сақлашни тавсия этади.

Олим баркамол инсон бўлиш йўлини тутган толибларга ҳам йўлланма беради. Ҳамма вақт парҳезли ва қаноатбахш бўлиш, бекорчиликдан ўзини тийиш, доимо шод-хуррам ва ҳаракатчан бўлиш, китоб ўқишга берилиш, билим олиш йўлида қайғу-ҳасратга берилмаслик, билимни ёдда сақлаш учун уни такрорлаб туриш, ёд олиш, билимни ҳақиқат учун курашиш, тақлид қилмаслик, доимо ўз ёнида китоб ил бошқа ўқув қуролларини сақлаш, оз сўзлаб кўп тинглаш ҳақида фикр билдиради. Билим йўлида мунозарадан чекинмаслик, лекин уни жанжалга айлантормаслик, исбот ва далиллар билан ўз фикрини баён

⁶Кайковус. Қобуснома. Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1986, 153-бет.

касон зарурлигини таъкидлайди. Яна у олимнинг айтгани билан келган инсон тўғри келиши, билимни чуқур ўрганиш, ҳар бир касб ва ҳаётнинг билимдонли бўлишида доимо камтар, оқил, халқпарвар бўлиши зарурлигини кўрсатиб ўтади.

“Индики, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, таъси оқмас”, деган ибора ҳам Кайковусга тегишлидир.

Кайковуснинг “Қобуснома”си XI асрда юзага келган йирик тарбиявий асардир. Бунда ўша даврга ҳос ҳар бир ёш эгаллаши зарур бўлган ақлий, ахлоқий, жисмоний тарбия билан боғлиқ фаолият турлари: отда сурани, мерганлик, сувда сузиш, ҳарбий машқлар, ифодали ўқиш, ҳаётотлик, шеър ёзиш, мусиқа билимини эгаллаш, шатранж ва бора ўйинини билиши кабилар ўз ифодасини топган.

Кайковуснинг катта хизмати шундаки, у ёшларни ҳар томонлама таълимда етказишнинг назарий масалаларини амалий фаолият билан боғлаб олиб борди, унинг ўғитлари ҳар қандай тузумда ҳам ўз қобилиятини йўқотмади ва амалий ҳаёт дастури сифатида ўз ўрнига эга бўлди.

Шарк шеърлигининг йирик вакили, файласуф, математик ва астроном Умар Хайём (1048 – 1123) “Борлиқ ва мажбурият ҳақида рисола”, “Уч сиволга жавоб”, “Умумий фаннинг предмети ҳақида ақлнинг сари”, “Маъжудликнинг умумийлиги тўғрисида рисола” каби асарлар yaratди.

Умар Хайёмнинг таъкидлашича, “соғлом фикр, зийрак ақл ва ўттир техн инсонни камолатга етказайди”¹⁷, шунингдек, инсон юксак ахлоққа эга бўлиши, яқинларини севиши лозим.

Қарахонийлар ҳукмронлиги даврида маърифий жихатдан энг юксак савобган асарлардан бири Аҳмад Юғнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарининг ҳам марказий ўринда инсон, уни ҳар томонлама етук қилиб етказишнинг масаласи туради. Масалан:

“Инсонларнинг ҳамма феълини тугал тузатган, ким карамли, боғворини бўлса, уни эр киши деб ҳисоблансин. Карамсиз, шафкатсиз инсон меввези дорахт кабидир.

Манаки ёғочни кесиб ёндирган...

...Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу карам-шафкатнинг бошланашидир, буни яхши англа” ва ҳоказо.

Уш даврнинг забардаст мутафаккири ва етук тасаввуф шoirи Шайх Муҳаммад Кубро Хивакӣ (1145 – 1221) уз рубойларида асосий ёш баркамол инсонни тарбиялаш, одамни ҳалокатга бошловчи нафс,

¹⁷ Умар Хайём, Трактат. М., 1961, 113-бет.

хусумат, гумон, таъна, нифок, риё, фосиклик каби ёмон феъл-атвордан халос бўлишга, фақат яхши ишлар қилишга, рухий покликка чорлашга ҳаракат қилади.

Хоразмлик мутафаккир Сулаймон Боқиргоний (1186 йилда вафот этган) олоб-ахлоқ ҳақида гапирганда, инсонда гўзал хулқ, нафси зоҳир ва нафси ботиний тарбия қилмоқни назарда тутди. Зеро шоирнинг инсоний гўзал фазилатларга даъват этилган ҳикматларини ҳар киши ўз ҳаётига татбиқ қилиши лозим. Айниқса, жамиятимизда маънавий тарбия ишларига эътибор кучайган бир даврда Боқиргонийнинг тарбиявий панд-насихатлари диққатга сазовордир.

Муслиҳиддин Саъдий XII аср Шарқ мумтоз маънавиятининг йирик намояндаларидан. Унинг “Гулистон” асари Шарқ таълим-тарбия тарихида ўзига хос маърифий шоҳ асар сифатида тан олинган.

Бу асар инсонни баркамолликка етакловчи ҳикматлардан ташкил топган.

XIV – XV асрларда Самарқандда яшаб ижод этган улуг аллома Мирсаид Шариф Журжоний (1340 – 1413) мантиқ, ҳуқуқ, фалсафа, тил ва бошқа фанларга оид 50 дан ортиқ асар ёзган. Унинг “Борлик ҳақида рисола”, “Оламни акс эттирувчи ойна” каби асарларида фалсафа, мантиқ ва тарбияшуносликка оид бир қатор илмий ва назарий масалалар ёритиб берилган. У Шарқ мутафаккирларининг инсон камолотига оид изланишларини ривожлантирди ва бойитди.

Шу даврда исломнинг сунийлик эркин фикрли оким доирасида руҳ тарбияси билан машғул бўлувчи тасаввуф (сўфийлик) таълимоти пайдо бўлди. Бу таълимот бугун Шарқ маънавий ҳаётида комил инсон ҳақидаги гояларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Анъанавий зоҳирий билимлар билан бир қаторда руҳ орақали, ботиний билимларни эгаллаш усуллари ҳам яратилди.

Ўрта Осиёда XIV – XIX асрларда таълим-тарбия. Амир Темури ва темурийлар даврида илм-фан ва маърифат тез тараққий этиб, жаҳондаги етакчи ўринларни эгаллаб олди.

Мирзо Улуғбек (1394 – 1449) даврида, айниқса, илм-фан, адабиёт ва санъат, маърифат янада ривожланди. Мирзо Улуғбек даврида, Ян Амос Коменскийдан анча илгари, ўқитишнинг синф-тизимлари, болаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларининг аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш, таълимнинг босқичма-босқич (бошланғич, ўрта, олий) амалга ошириш усуллари йўлга қўйилди. Жумладан, Мирзо Улуғбек ўқув муддатини қатъий 8 йил қилиб белгилаб қўйди. Дарс бериш индивидуал усулидан жамоа усулига ўтказилди. Бунда ҳар бир гуруҳда 15 – 20 ўқувчи бир вақтда сабоқ олар эдилар.

Алишер Навоий фан ва санъатнинг турли соҳалари: адабиёт, тил, тарих, мусика, хаттотлик, тасвирий санъат, меъморчилик ва бошқа билимларни ривожлантириш билан бирга уларни ўқитишни такомиллаштиришга ҳам катта эътибор қаратган эди. У ўзининг “Хамса”, “Махбуб ул-қулуб”, “Муножот”, “Вақфия”, “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-лугатайн” каби йирик асарларида инсон камолотидаги илм-фаннинг ўрни, ахлоқий ва ақлий тарбияни аҳамиятини ифода этган. У билимни ушуксиз ўрганиш зарурлигини таъкидлаб, таълим тизимини ҳам белгилаб берган.

Умуман Ўрта Осиёда яшаб ижод этган Абдураҳмон Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Жалолиддин Девоний, Ҳусайн Вонг Кошифий, Захириддин Муҳаммад Бобур каби аллома фозиллар, мутафаккир уламолар таълим-тарбияга оид бир қанча маърифий асарлар ёзиб қолдирдилар.

Темурийлар салтанатидан кейин Турон тож-тахт учун олиб борилган феодал урушлар майдонига айланди. Шу давр ичида илм-фан маданият ва маърифат ҳам таназзулга йўл тутди. Шунда ҳам Тошкент, Кўкон, Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа шаҳарларда кам бўлса-да, мадрасалар қад кўтариб талабаларга диний ва дунёвий билимлар бериб келинди. Бу даврда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида диний мафкура ҳукмрон бўлиб, Ислом дини бидъатларга тўлиб кетган эди. Мадрасаларда, асосан, илоҳий таълим асослари ўқитилар, ўқитиш усуллари ниҳоятда мураккаб ва қийин бўлгалиги учун мадрасаларни ҳамма ҳам муваффақиятли тугата олмасди. Бу даврда кўпроқ адабиёт, тарих, меъморчилик, тасвирий санъат ривожланди. Баҳодирхон Абулғозийнинг “Шажарайи турк”, “Шажарайи тарокима”, “Манофиъ ул-инсон”, Сўфи Оллоёрнинг “Мурод ул-орифин”, “Сабот ул-ожилин”, “Махзан ул-мутеъин”, “Фавз ун-нажот” каби асарлари машҳур бўлди.

XIX асрга келиб Ўзбекистон ҳудудида таълим-тарбия муаммолари билан махсус шуғулланувчи мутахассислар камайиб кетганди. Лекин даврнинг илғор кишилари, шоир ва уламолари ўз маърифий қарашлари асосида таълим-тарбияни маълум даражада ривожлантириб келганлар. Улар таълим-тарбиянинг моҳияти, ижтимоий роли, мақсад ва назифалари сингари масалалар ҳақида ўз фикрларини билдирганлар.

Темурийлардан кейин, Ўрта Осиёда давлатчилик инқирозга юз тутгач, бу ўлкани қўлга киритиш учун жаҳоннинг кўпгина мамалакатлари ҳаракат қилдилар. Ана шулардан бири Чор Россияси эди.

Туркистон ўлкаси Россия томонидан босиб олингач, Чор маъмурияти минглаб рус оилаларни Ўрта Осиёга кўчириб келди. Рус муҳожирлари Туркистон генерал губернаторининг фармониغا биноан

Ўлкада рус мактаблари, маҳаллий халқ болалари учун рус-тузем мактаблари, гимназия каби ўқув юртларини очиш ва уларни кенгайтириш ҳисобига маҳаллий мактаб ҳамда мадрасаларни сиқиб чиқариш мақсадида маориф ислоҳотини утказа бошладилар.

Бирок Чор Россиясининг ўлкада рус-тузем мактабларини очиб, рус тилини ўргатишга бўлган саъй-ҳаракатлари оммавийлик касб этмади. Шу боис 1917 йил 9 майдан 14 майгача Тошкент шаҳрида улка ўқитувчиларининг биринчи қурултойи бўлиб ўтди. Бу қурилтойда бир овоздан қурултой раиси қилиб сайланган Мунавварқори Абдурашидхон ўгли анжуманда Туркистон мактаб ишларини ислоҳ қилиш тўғрисида маъруза қилди. Қизгин баҳслашувлардан сўнг Туркистонда миллий мактаб очиш ҳақида қарор қабул қилинди.

XIX асрнинг бошларида Бухородаги маърифатпарвар мусулмон руҳоний ва зиёлилари орасида мактаб ва мадрасалар тизимига ҳамда Исломга кириб қолган бидъатларни ислоҳ қилиш фикри лайдол бўла бошлади. Бундай ислоҳ тарафдорларини жадиждлар, яъни янгилик тарафдорлари деб аташ бошладилар.

Жадидчилик ҳаракатининг бошида бухоролик мударрис ва тарихчи олим Маржоний, гиждувонлик домла Фозил Мўминжон Вобқандий, мулло Худойберди Бойсуний ва бошқа мударрислар туришган.

Ислоҳотчилар раҳномоси Маржоний ўзининг дастурида қуйидаги оят масалани қўйган:

1. Қуръони Каримдаги ҳар қандай диний масала юзасидан кишилар билган ҳолда ўзлари эркин фикр юритсинлар.

2. Бировнинг биронга кўр-кўрона эргашини катъий ман қилинсин.

3. Мадрасаларда ўқитиладиган ҳошия ва ширк каби қуруқ мазмунга эга, мадраса ўқувчилари учун фойдасиз бўлган ҳамда уларнинг 8–10 дақиқа вақтини бекорга олувчи дарслар дарс жадвалларидан олиб ташлансин.

4. Мадрасаларда Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, уларнинг таржималари ва Ислом тарихи каби дарслар ўтилсин.

5. Арифметика, тарих, жўрофия, табиат, хандаса, мантик, фалсафа ва бошқа дунёвий фанларни ўқитишга қаршилиқ кўрсатилмасин.

6. Ҳар бир ишда мусулмончилиқни Муҳаммад алайҳиссалом давридаги қадимий ислом маданиятига қайтариш кўзда тутилсин.

Маржоний ва унинг тарафдорлари бўлган ўша даврнинг жадидлари мусулмон тараққийпарварларидан эдилар, улар мадрасаларда диний дарслар билан бир қаторда қадимий ислом маданияти давридагидек дунёвий дарсларни ўқитишни ҳам шарт қилиб қўйдилар.

Жадидчилик жамиятни тўнтариш йўли билан эмас, ислоҳотлар йўли билан ривожлантиришни ўзининг асосий вазифаси деб билган.

У ўзининг бу вазифасини адо этишда фақат аҳолини бир табақасини суғинади. Умуман жадидчилик Оврупадагидек жамиятни синфларга бўлиб ташлаш тарафдори эмас эди. Жадидлар хатто қадимчилар билан ҳам иттифок тузиб, халқ ва келажак манфаати йўлида бирга ишлаш, бугунги кун ифодаси билан айтганимизда турли сиёсий қарашларга эга бўлган халқ қатламларининг тинч-тотув яшashi ва ишлаши гоёсини кўтариб чиқдилар.

Жадидлар 1906 йилдаёқ “Тараққий” деб номланган газета нашр қилириб, ўз гоёларини тарқата бошладилар. Орадан кўн ўтмай, “Хуршид”, “Шухрат” сингари янги газеталар дунё юзини кўрди. Марказий (Осиё)нинг турли шаҳарларида жадид мактаблари бодрокдек кўнайиб, уларда диний билимлар ҳам кенг тарғиб қилинди. Жадидлар нима ҳақида гапирмасин, ҳаммаси янги нафас, янги гоё эди.

Жадидларнинг ҳаракат дастури куйидаги масалаларни ҳил эгинини қаратилган:

1. Диний фанатизмга қарши кураш.
2. Диний акидаларга асосланган ўрта аср мактаблари ўзининг дунёвий илмларни она тилида ўқитишга мосланган янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, феодал давр морифини ислоҳ қилиш.
3. Жадидчилик гоёларини кенг халқ оmmasига етказиш ниятида янги ўзбек адабий тилини ишлаб чиқиш, матбуот эркинлиги учун кураш, халқ оmmasига тушунарли адабиёт ва театр яратиш.
4. Хотин-қизларни паранжидан чиқариш ва жадид мактабларини қатнашишларини таъминлаш йўли билан улар тақдирини ўзгартириш ҳамда оилада ислоҳот ўтказиш.
5. Маҳаллий бойлар ва савдогар аҳлининг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан рус буржуазияси билан бир ҳуқуқда бўлиши, маҳаллий амалдорларнинг чор ҳуқумдорлари томонидан сиқувга олишга қарши кураш. Шу йўл билан мустамлакачилик сиёсатини ислоҳ қилиш.

Асосий талаблари ана шулардан иборат бўлган жадидларга билим ва маърифат ягона қурол бўлиб, улар шу қурол ёрдамида улкади ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиёт учун курашмоқчи бўлдилар.

Жадидчиларнинг эзгу амаллари, покиза ниятлари, илгор гоёларини 90 йилдан кейин амалга ошириш имконияти пайдо бўлди. Бу имкониятни кўлдан бой бермай миллий мактаб ва унинг янгича дарс берини усул ҳамда услубларини яратиш вақти келди.

Яқин ўтмишимиздаги ижтимоий тузум, шу кундаги тузумдан узининг гоёлари, кадриятлари ва қонун-қоидалари билан тубдан фарқ қилган. Демак, аввалги тузумга хизмат қилган педагогикани ҳам ислоҳ қилиб истиқлол гоёлари ҳамда бозор муносабатларини ҳам

берувчи миллий педагогикани яратиш лозим. Аммо йиллар давомида шўролар педагогикаси шароитида тарбияланиб, унинг тамойил, қонун-қоидаларини сув қилиб ичиб юборган педагог олимлар ва амалиётчи педагоглар ўрганган нарсасидан осонликча воз кечиб кетолмаётган бир кезде, маъкур ўқув қўлланма, ўзининг янгича ғоялари билан ас қотади деган умиддамиз.

Назорат саволлари: 1. Қадимги марказий Осиё ҳудудида таълим-тарбия қандай бўлган? 2. IX – XV асрларда Шарқдаги кўтаринкилик нимага боғлиқ бўлган? 3. Билимларни эгаллаш юзасидан Куръони Каримда нима дейилган? 4. Муҳаммад (сав) пайғамбаримиз билимни эгаллаш тўғрисида нима деганлар? 5. Ал-Хоразмий билим олишда нималарни назардан қочирмаслик лозим деган? 6. Аҳмад Фарғоний қандай кашфиётлар қилган? 7. Ал-Фаробий билим эгаллаганда нималарга эътибор бериш кераклигини айтган? 8. Ал-Беруний билим берувчи ва олувчиларга қандай насиҳатлар қилган? 9. Абу Али Ибн Сино билим беришда нималарга амал қилиш керак деган?

1.2. Ғарб ва Россия педагогларининг таълим-тарбия соҳасига қўшган ҳиссалари ҳамда шу замоннинг педагогик назариялари

Қадимги Юнонистонда таълим-тарбия. Эрамиз бошланишдан олдин Ўрта Осиёнинг жанубий чеккасига яқин бўлган жойда Ўрта денгиз билан Ҳиндистонни бирлаштирувчи карвон йўли бўлган. Шу йул заминида Хитойдан Ўрта денгизга томон “Буюк Ипак йўли” очилган. Натижада Ўрта Осиё халқаро савдо маркази бўлиб, маданияти равнақ топган. Биздаги маданият “Буюк Ипак йўли” орқали Ғарб мамлакатлари маданиятининг ривожига маълум даражада таъсир кўрсата бошлаган. Айниқса, Юнонистоннинг географик ўрни ва табиий шароитининг қулайлиги туфайли, ундаги маданият ва маърифат бошқа қадимий мамлакаларга нисбатан яхши ривожлана бошлаган.

Юнонистон унча катта бўлмаган бир қанча қулдорлик давлатларидан иборат мамлакат эди. Унинг энг катта давлатларидан Лакония (пойтахти Спарта) ва Атика (пойтахти Афина), айниқса, маданият ва маърифат маркази бўлган. Бу шаҳарларнинг ҳар қайсисида тарбиянинг бошқа мамлакатлардан фарқли алоҳида тизими вужудга келган. Бу тарбия тизимлари шаҳарлар номи билан аталиб, “Спарта” ва “Афина” усулидаги тарбия деб юритилган.

Қадимги Юнон тарихчиси, файласуф олим Плутарх Спарталикларнинг таълим-тарбияси ҳақида гапириб шундай дейди: “Ўқиш ва ёзиш – болаларга фақат уларни энг зарури ўргатилар эди, тарбиянинг

қолган қисми эса битта мақсадни: ҳеч сўзсиз итбат қилдириш, чидамли бўлиш ва епгиш илмини ўргатишни кўзда тутди⁸.

Афиналиклар ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан етук кишини камолга етган, деб ҳисоблар эдилар. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёни ақлий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний тарбиялар билан уйғунлашган ҳолда кечар эди.

Юнонистонда маданият ва маорифнинг тез ривожланиши таълим-тарбия назариясининг пайдо бўлишига имкон яратди. Педагогика назариясига файласуфлардан Сукрот, Афлотун, Арасту ва Демокритлар асос солдилар.

Сукрот (эр. ав. 469 – 699)нинг фикрича, тарбиядан кутилган мақсад, фақат буюмлар табиатини ўрганиш бўлмай, балки кишининг билим олишдан мақсади ахлоқни камол топтириш бўлмоғи лозим эди. У яратган ахлоқий этика мактаби (кишидаги жасурлик, донолик, мўътадиллик, адолатпарварлик ва бошқа) бир қанча фазилатлардан ташкил топган.

Афлотун (эр. ав. 424 – 347) Сукротнинг шогирди, объектив идеализм назариясининг асосчиси бўлган. Тарбия, – дейди Афлотун, – давлат томонидан ташкил этилмоғи ва ҳукмрон гуруҳлар, яъни файласуф ва жангчиларнинг манфаатларини кўзламоғи лозим. Афлотун ўзининг таълим-тарбия тизимида Спарта ва Афина тизимининг баъзи белгиларини бирлаштиришга интилди.

Арасту (эр. ав. 384 – 322) таълим-тарбия назариясини яратиш ва уни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган аллома олим. У Афлотуннинг шогирди, македониялик Искандар Зулқарнайннинг устози бўлган. Унинг фикрича, оламда уч хил жон бор: ўсимликдан таркиб топган жон, у озикланиш ва урчиб кўпайишда намоён бўлади; ҳайвондан таркиб топган жон, ўсимлик хоссларидан ташқари сезги ва истакларда намоён бўлади; ақлнинг ифодаси бўлган жон ўсимлик ва ҳайвонот хоссаларидан ташқари, тафаккур ёки билиш хиссларига ҳам эгадир. Арастунинг фикрича, жоннинг мана шу уч хилига мувофиқ уч хил тарбия – жисмоний, ахлоқий ва ақлий тарбия бўлиши керак. Арасту ўз педагогик қарашларида ирода ва фаолиятни асос қилиб олган ҳолда, ақлий тарбия соҳасида кўникма ҳосил қилишга катта аҳамият берган. Арастунинг қайд этишича, ҳар қандай истак ҳамда фаолиятда камчилик, ортиқчалик ва ўртачалик бўлади. Ҳамма нарсада ўртачалик фойдалидир. Ҳамма нарсада ортиқчалик камчилик каби зиёнدير.

⁸Плутарх, Сочинение, Превод с древнегреческого. Составитель С.Аяеренцева. М., Художественная литература, 1983.

Демокрит (эр. ав. 460 – 370) тарбияни табиатга мувофиқлаштириш масаласини биринчи бўлиб илгари суради. “Табиат билан тарбия бир-бирига ўхшайди”... “Таълим меҳнат асосида гузал нарсаларни ҳосил қилади”, деб тарбия ишида меҳнатнинг роли жуда катта эканлигини таъкидлайди у.

Қадимги Юнонистондаги тарбиявий ишлар шуниси билан ўзига хос эдики, унда болани жисмоний томондан чиниқтириш билан бир қаторда маънавий томондан баркамол бўлишига ҳам катта эътибор берилган. Болалар мусиқа, ашула ва диний рақслар тушишга ўргатилиб, машғулотларнинг мазмуни жанговар ҳарбий тусда бўларди.

Қадимги Юнонистондаги таълим-тарбияни ўрганар эканмиз, ундан куйидаги хулосаларни чиқарса бўлади:

Биринчидан, муайян мамлакат аҳолисининг таълим-тарбия масалалари хусусий иш бўлмай, давлат тасарруфидаги муассасаларнинг фаолияти бўлиши керак.

Иккинчидан, таълим-тарбияни босқичма-босқич, оддийдан мураккаб томон олиб бориш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, таълим-тарбия жараёни давлатнинг мутасадди кишилари томонидан таҳлил қилиниб, тасдиқланган дастур ва режа асосида амалга оширилиши лозим.

Тўртинчидан, таълим-тарбия, асосан, унча катта бўлмаган ўқувчилар гуруҳи орқали амалга оширилади.

Бешинчидан, кизлар таълими ўғил болалар таълими билан бир қаторда олиб борилгани маъқул.

Олтинчидан, таълим-тарбияни меҳнат жараёни билан қўшиб олиб боришлик яхши самара беради.

Еттинчидан, ёшлар тарбиясида жисмоний машқларга катта эътибор берилиши керак.

Саккизинчидан, жисмоний ва ақлий тарбия билан бир қаторда нафосат тарбиясини амалга ошириш лозим.

Тўккизинчидан, таълим-тарбияда доимо меъёр сақлаб борилиши зарур. ортиқча билим кам билим берилгандан ҳам катта зиён етказди.

Ўрта аср Ғарбий Европада таълим-тарбия. Ўрта аср Ғарбий Европа мамлакатларида икки гуруҳга бўлинган ва етти фанни ўз ичига олган таълим дастури мавжуд бўлган. Биринчи гуруҳ учта фандан иборат бўлиб, унга латинча “тривиум” номи берилган. Бунга грамматика, риторика ва диалектика кирар эди. Иккинчи гуруҳ тўрт фандан иборат бўлгани учун уни латинча “квадриум” дейиларди. Унга арифметика, геометрия, астрономия ва мусиқа кирар эди.

Ҳимма фанларнинг тожи теология ҳисобланар эди. Ўрта асрларда берилдиган таълим дастури черков мактаблари орқали амалга оширилган. Уша даврдаги Европада хотин-қизлар, айниқса, меҳнатқанларнинг киллари ёппасига саводсиз эдилар.

Европада биринчи университетлар XIII асрнинг иккинчи ярмида Италия (Балония шаҳари)да, Англия (Оксфорд шаҳри)да, Франция (Париж)да ташкил қилинди.

Университетларнинг вужудга келишига кўп европаликларнинг ширқ маънавияти ва маданияти билан танишуви катта таъсир кўрсатди.

Араблар томонидан VIII аср бошларида истило қилинган Испанияда ташкил қилинган араб олий ўқув юртлири Европа университетлари учун маълум даражада намуна бўлди ва Европада “Уйғониш” даврини келтириб чиқарди.

Европа “Уйғониш” даврдаги таълим-тарбия. Европа “Уйғониш” даври ер юзига ўнлаб маориф олимларини етиштириб берди. Шуларнинг энг машҳури, педагогика назариясига салмоқли хисса қўшган аллома олим **Ян Амос Коменский (1592 – 1670)** эди. 1632 йили Коменский “Буюк дидактика” номли катта педагогик асарни ёзган. Ундан ташқари “Она мактаби” мактабгача тарбия қўлланмаси ва бошқа бир қанча китоблари дунё юзини кўрди. Коменский ўзининг педагогик назариясида тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши тўғрисидаги тушулчани илгари суради. “Буюк дидактика”да ўқитиш табиийликка бўйсуниш керак дейилган. Боланинг ақлий ва жисмоний ўсиш жараёни табиатдаги ўсиш жараёнига ўхшаш бўлади. Шунинг учун ўқитувчи болани тарбиялаганда, боғбон дарахтнинг биологик ўсиш қонуниятини ҳисобга олган каби, боладаги табиий билиш хусусиятини ҳам назарда тутмоғи шарт. Коменский ўқишга ҳаммани жалб этилишини, ҳамма умумтаълим олиши лозимлигини уқтиради. Коменский Европада биринчи бўлиб синф-дарс тизимини ишлаб чиқади. Туронзаминда бундай тизим Мирзо Улугбек даврида жорий қилинган эди. “Буюк дидактика”да ўқитишнинг дидактик принциплари берилиб, дарс жараёнида ўқитувчи уларга суяниши кераклиги уқтирилади. Мактабда ўқув йили ва уни чоракларга бўлиш, таъғиллар берилишини, ўқув кунини ош тили мактабда 4 соат, лотин мактабда 6 соат қилиб белгилаб берди. Ўқувчилар бир вақтда мактабга қабул қилиниб, ўқини кузда – сентябрда бошланиши керак, деб ҳисоблайди Коменский.

Ундан кейин англиялик файласуф **Джон Лок (1632 – 1704)** ҳам, ўз тадқиқотларини педагогика назариясига қаратган. Француз олимлари **Д. Дидро (1713 – 1784)**, **Ж. Гельвеций (1715 – 1771)**, **П. Гольбах (1723 – 1789)**, **Ж. Ж. Руссо (1712 – 1778)** ҳам, педагогика назариясига

ўз ҳиссаларини кўшганлар. Ўзидан аввал ўтган педагог ва файласуф олимлар фикрини таҳлил қилиб Ўз фикрини берган педагог олимлардан швецариялик **И. Г. Песталоцци** бўлган. Шунга ўхшаш, аммо педагогика назариясига чуқурроқ кириб борган педагог олимлардан **И. Ф. Гербарт** ва **Ф. А. Дистервеглар**дир.

Иоган Генрих Песталоцци (1746 – 1827), 1774 йилда Нейгофда “Камбагаллар муассаси” очиб, етим ва боқимсиз болалардан 50 га яқинини шу муассасада ўзи ўқита бошлади. У ҳамма одамлар таълим олиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим, деб мактаблар жамиятни ижтимоий жиҳатдан ўзгартиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлиши кераклигини таъкидлайди. Песталоцци фикрича, меҳнат одамни тарбиялаш ва ўстиришнинг энг муҳим воситаси, меҳнат одамнинг жисмоний кучларинигина эмас, ақлини ҳам ўстиради, унда ахлоқни ҳам таркиб топтиради. Элементар таълим назарияси Песталоццининг педагогик назариясининг ўзагидир. Бу назарияга кўра тарбиялаш энг оддий унсурлардан бошланиб, аста-секин мураккаброк даражага кўтарилиб бориши лозим. Болаларда ёзув малакасини ҳосил қилиш учун Песталоцци дастлаб ҳарф унсурларини, тўғри ва эгри чизикларни машқ қилишни тавсия этган.

Роберт Оуэн (1771 – 1858) ўзининг 1813 йилда нашрдан чиккан “Жамиятга янгича қараш ёки инсонда характери таркиб топтириш тўғрисидаги тажриба” деган асарида одамнинг характери, уни ураб турган ижтимоий муҳит шароити билан таркиб топади, деб таъкидлайди. Унингча одамларнинг иллатлари ва ҳагги-ҳаракатлари улар яшаб турган ижтимоий муҳит назариясига боғлиқдир. Одам, – дейди Оуэн, – ўз характерини ҳеч қачон ўзи яратган эмас ва уни яратиши мумкин ҳам эмас. Унинг фикрича, агар биз ижтимоий муҳит шароитини ва тарбияни ўзгартирсак, ҳар қандай характери таркиб топтиришимиз мумкин. Роберт Оуэн болаларга бир ёшдан бошлаб ижтимоий тарбия бериш гоясини олға суриб, уни асослаб берди ва амалда синаб кўрди. У жаҳонда биринчи бўлиб ишчилар болалалари учун мактабгача тарбия муассасаси барпо этди. Унинг таълим муассасасида ақлий ва жисмоний тарбия берилиб, болалар жамоа руҳида тарбияланар эдилар.

Иоган Фридрих Гербарт (1776 – 1841), ўзининг “Тарбия муассасаларидан келиб чиккан умумий педагогика”, “Психология дарслиги”, “Психологиянинг педагогикага татбиқ қилиш тўғрисидаги хатлар”, “Педагогикага доир маърузалар очерки” деган китобларида педагогика назариясига доир фикрларни баён қилган. Гербарт тарбия ишида ақлий таълимга катта аҳамият берди. У педагогика назариясига тарбияловчи таълим тушунчасини киритди ва таълимсиз тарбия бўлмайди,

деди. Гербартнинг фикрича, таълим қизиқишларнинг хилма-хиллигини асосланиши лозим деб, қизиқишларни олтига мустақил турга бўлади. У таълим босқичлари назариясини ишлаб чиқди, бу назария ҳамма мамлакатлар педоголари орасида кенг тарқалди. Гербарт ахлокий тарбиянинг ўзига хос воситалар тизимини ҳам ишлаб чиққан.

Европа ва АҚШда классик ўрта мактаблар кўп жиҳатидан Гербарт педагогикасига асосланган. Унинг болаларни бошқариш гояси кенг ёйилди. Бу гоя болалар ташаббусини бўғишга ва уларнинг катталар обрўига ҳеч сўзсиз бўйсундиришга қаратилаган. Бу эса Форобий, Ибн Сино ва Ян Амос Коменскийларнинг гояларига зид эди.

Адольф Дистерверг (1790 – 1866) такомиллашиб боровчи таълим дидактикасини яратди, бу дидактиканинг асосий талабларини таълимнинг 33 қонун-қоидаси тариқасида баён қилиб берди. Дистерверг таклиф қилган кўрсатмали таълим “яқиндан узоққа”, “оддийдан мураккаб-ликка”, “маълумдан номаълумга” ўтиш керак, деган қоидалар билан боғлиқ таълимдир. Дистерверг ўқитувчи ўрганиб олган нарсаларини унутиб қўймаслиги учун уни тез-тез такрорлаб туришни маслаҳат берди. Унинг фикрича, “ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб бериб қўй қолади, яхши ўқитувчи эса ҳақиқатни топишга ўргатади”.

Россия ҳудудида таълим-тарбия. Россияда ҳам XIX аср бошларида “Уйғониш” даври етиб келиб, бир неча кўзга кўринган педагог олимлар етишиб чиққан. Педагогика назариясига Россия олимларидан В. Г. Белинский (1811 – 1848), А. И. Герцен (1812 – 1861), Л. Н. Толстой (1828 – 1910) ва К. Д. Ушинскийлар ўз ҳиссасини кўшганлар.

Константин Дмитриевич Ушинский (1824 – 1870). Унинг педагогика соҳасидаги асосий назарий асари – “Киши тарбия предмети сифатида” педагогик антропологиядан тажрибаси бўлиб, у икки жилдан иборат бўлган. Ушинский рус педагогикасининг ўзига хослигини, миллий хусусиятларини ҳимоя қилди, шунингдек, тарбия халқчил бўлиши лозим, деб ҳисоблади. Болаларни меҳнат орқали тарбиялашга катта эътибор берди. Таълимнинг мазмуни, тамойиллари, шакл ва усулларини ишлаб чиқишда ҳам кўп ишлар қилди. У таълимнинг кўрғазмалилиги, онгли ва узвий олиб бориш масалаларини ишлаб чиқди, ўқитишнинг шакл ҳамда усулларини ранг-баранглилига эришишни талаб этди.

Лев Николаевич Толстой (1858 – 1910). У ўз замонасидаги мактабларни, чоризмнинг мактаб ишларидаги тазйиқини қаттиқ танқид қилди. Болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишларини эркин равишда олиб боришга, болаларнинг ёшлигини ҳурмат қилишга чақирди. Толстой ўқитишдаги расмиятчилик, такаббурлик ва болаларни бир томон

лама ҳамда пассив тарбиялашнинг ашаддий душмани эди. У ўз даври учун илгор ва ўзига хос таълим-тарбия тизими, умуминсоний характерда бўлган ўқитиш ҳамда тарбиялаш услубини жорий этди. Толстой савод ўргатиш учун грамматикани яхшилаш устида кўп ишлади, ўз замонасининг кўпгина афзалликларга эга “Алифбо”, “Ўқиш китоби” ва “Арифметика” дарсликларини тузди.

Туронзамин Чор Россиясининг тасарруфида бўлган даврдан назарий педагоглар каторига Абай Қўнонбоев (1845 – 1904), Махмудхўжа Бехбудий (1875 – 1919), Фитрат (1886 – 1938), Абдулла Авлоий (1878 – 1934), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889 – 1929), Қори Ниёзий ва бошқаларни қўша бўлади.

Шўролар даври педагогикаси. Собик Шўро педагогикасининг таракқиёт жараёнини шартли равишда уч даврга бўлиб ўрганиш мумкин.

Биринчи давр, Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврни ўз ичига олиб, уни Н. К. Крупская даври деса бўлади. Бу даврда Крупская Ян Амос Коменский гоёларини собик Шўронинг таълим-тарбия тизимига сингдириб, талайгина муваффақиятларга эришган.

Иккинчи давр, урушдан кейинги давр бўлиб, у 1962 йилгача давом этган. Бу даврда Крупская яратиб кетган педагогика ўзининг такомилга етиб, таълим-тарбия соҳасида анча ривожланишлар бўлган эди.

Учинчи давр, 1962 – 1991 йиллар орасини ўз ичига олади. Бу даврда Коменскийнинг асосий гоёлари ва дидактиканинг тамойиллари кўпол равишда бузилиб, Крупскаянинг сатъ-ҳаракатлари йўққа чиқарилди. Натижада социализм жамияти инкироз сари юз тутиб, шўролар тузумини барбод бўлишига олиб келди. Бу даврни тарих “тургунлик даври” деб номлади.

Шўролар педагогикасининг таълим-тарбия усуллари барча одамлар бир хил қобилият, дунёқараш ва эҳтиёжга эга деган ижтимоий ҳаёт қонунига зид “тақлид қилиш” усулига асосланган эди. Шу билан биргаликда, иқтисодий қудрати етмай турган шароитда, ўқишга барчани жалб қилиш учун дидактиканинг ҳамма принципларига зид ҳолда синфдаги болалар сони 40 ва ундан оширилиб ўқитишга ҳаракат қилинди. Натижада дарсларнинг ижро бўлмаслигига, ёш авлод эса “мактабга бориб келувчилар”, “битирувчилар” ва ҳеч нарсани билмайдиган кишилар тоифасига айлантира борилади. Охир оқибатда, бундай таълим-тарбия тизимига эга мамлакат нураб, парчаланиб кетди. Парчаланиб кетган қизил империя ҳудудида бир катор мустақил давлатлар пайдо бўлди. Мустақил давлатлардаги таълим-тарбиянинг назарий асослари билан миллий педагогик усуллари яратиш эҳтиёжи келиб чиқди.

Шу замоннинг педагогик назариялари. Эрамининг XVII аср ўрталаридан бошлаб, педагогика назарияси, инчинун уни ўрганувчи фан "Дидактика" шакллана бошлаган экан, ўтган давр мобайнида бўлиши педагог олимлар томонидан талайгина дидактик тизимлар таклиф этилиб, амалиётга сингдирилган. Аммо, уларнинг ҳаммаси ҳам тарих синовидан ўтиб, ер юзига кенг тарқалмади. Жаҳондаги кўпгина мамлакатлар педагогик амалиётга сингдирилиб, шу кунгача нуфузини экаб турганлари – учта. Бу ҳам бўлса, чехиялик файласуф, педагог Я. А. Коменскийнинг дидактикаси, немис педагоги ҳамда психологи И. Ф. Гербарт ва америкалик файласуф, психолог, педагог Д. Дьюнинг лидиктик тизимларидир. Бу тизимларни ижобий томонларини бирлаштирувчи ҳамда анча такомиллашган ҳозирги кунда янги дидактик тизим маъжуд.

Булар орасида кўпгина умумийлик бўлгани билан фарқлари ҳам анча. Чунинчи, Я. А. Коменскийнинг дидактик тизими ўта гуманистик бўлиб, унда билим бериш ва билим олиш жараёнини бошқариш ўқитувчилар томонидан амалга оширилади дейилгани билан, билим олиш тўла талабалар ихтиёрида бўлиши керак деб ҳисоблаган. Яъни, талабалар билим олгилари келсагина уларга билим бериш лозим. Аммо билимга қизиқтириш ўқитувчига боғлиқ дейилган. Шу боис дарс бериш усул ва услублари ўта юмшоқ, яъни болаларга тазйиқ ўтказмасдан, уларни хоҳиш-истакларига қараб дарс олиб борилишини тақозо этган. Тахминан шундай фикрда Абу Наср Форобий ҳам бўлган эканлигини, унинг асарларидан билса бўлади. Қандай ва қанча билим берилиши керак? Бу саволга Я. А. Коменский, билим тури ва ҳажми қанчалик кўп бўлса шунчалик яхши деган, илмий асосланмаган, ақидадан келиб чиқиб жаъоб берган (*Шу кунда бу ақида нотўғри деб топилди, билимни ҳаддан зиёд беришни, уни кам берилганидан зиёдироқ эканлиги аниқланган*). Шунинг учун ўқитувчи билимни бериб, ўқувчи уни эслаб қолишининг ўзи кифоя дейилган, Коменский дидактикасида. Собик шўролар инқилоби ғалаба қозонган мамлакатларда айнан Я. А. Коменскийнинг дидактикаси қабул қилинган эди. Бошқа деярли барча хорижий мамлакатларда, шу жумладан Европа мамлакатлари ва Америкада, нисбатан қаттиққўлликка ҳамда зўрлашга асосланган И. Ф. Гербарт дидактикаси кенг қўлланилди. Гербартнинг фикрича, мактабнинг асосий вазифаси ўқувчиларни ақлий ривожлантириш, яъни уларга билим беришдан иборат бўлмади лозим. Ахлокий тарбиянинг барча масалаларини оила ҳал қилиши керак деб ҳисоблаган Гербарт. Шу боис, таълим беришнинг асосий мақсади тайёр билимларни бериш, ўқувчилар эса бу билимларни ёдлаб олишлари билан белгиланган. Гербарт ҳам,

“қанча кўп билим берилса, шунчалик яхши”, деган асоссиз ақидани тўғри деб билган. Дарс жараёнида фаоллик факат ўқитувчига рухсат берилган, ўқувчилар эса ўқитувчи айтганларини мулоҳазасиз қабул қилиб, эслаб келишлари талаб қилинган (Шу кунда бу ғоя ҳам нотўғри деб топилган). Гербарт ўқувчиларга жисмоний жазони ҳам қўллашни мумкин деб билган. Коменский эса, бу ҳолга қарши бўлган. Бу масалада Форобий, “баъзи ўқувчиларга юмшоқ усул орқали билим берилса, баъзиларига қаттиқ усул қўл келади, аммо юмшоқ усул қаттиқ усулдан афзал” деган эди.

Гарчи расмий шўролар ҳокимияти Я. А. Коменскийнинг гуманистик дарс беришини талаб қилсалар ҳамки, кўпчилик ўқитувчилар Гербарт дидактик тизимини билмаган ҳолда, унинг қоидаларига тойиб кетаверганлар. Чунки, Гербарт ўз дидактик тизимини реал ҳаётдан олган бўлиб, психологиянинг қонун-қоидаларига суянган. Ундан ташқари бу усул лисбатан онсон бўлиб, ўқитувчидан факат қаттиққўлликни талаб этиб, унга қатта интеллектуал куч сарфлашни маслаҳат бермаган. Гербартнинг таълим беришнинг бу усули ўз замонасига хизмат қилиб, бугунги кунда ўз кучини юқотган.

XX аср бошларида америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дью, Гербарт дидактик тизимига ўларок қарама-қарши бўлган ўзининг дидактик тизимини тақлиф қилди ва уни Чикаго мактабларидан бирида мулаффақиятли синаб кўрди. Дью дарсда ўқитувчи эмас ўқувчи фаол бўлмоғи лозим деб чиқди. Унга кўра дарсда бериладиган билимлар талабалар эҳтиёжига мос ва уларнинг хоҳишидан келиб чиққан бўлиши керак. Китобдаги билимларни қуруқ ёд олиш ҳеч нарсага олиб бормади, аксинча ўқувчиларни ўқишдан совутиб, тафаккурини занглатади деб ҳисоблайди. Таълим-тарбияга Дьюнинг қўшган асосий ҳиссаси бу “ақл юритишнинг тўлиқ жараёни”дир. Ақл юритиш тўлиқ жараёнининг етакчи ҳалқаси муаммони пайдо бўлишидир. Муаммо пайдо бўлганидан кейин, ўқувчи қийин ҳолатга тушиб, унинг ечимини излайди. У фаол фикр юритиб, бир қатор мулоҳазалардан кейин бу муаммони ечимини топади ва синаб кўради. Агар ечим нотўғри бўлса, яна у ақл юритади ва бу жараён бир неча маротаба қайтарилганидан кейин, охир оқибатда унинг тўғри ечимини топади. Натижада фикр юритишнинг тўлиқ жараёни амалга ошади. Кейинчалик бундай дидактик тизим муаммоли дарс ўтиш, деб номланиб кетилди.

Бу уч дидактик тизимларни ижобий томонлари билан биргаликда салбий томонлари ҳам мавжуд. Шунинг учун, америкалик бир қатор

педагог олимлар, аввалги дидактикаларнинг ижобий томонларини бирлаштирувчи дидактик тизим яратдилар ва унга янги дидактика деб ном қўйдилар. Янги дидактикада илгари сурилган гоёлар жуда яхши, аммо уларни амалга ошириш ўта қийин экани амалиётда маълум бўлди. Дунёда бўлган барча дидактикаларнинг энг яхши томонларини бирлаштириб, янги дидактика қондалари асосида дарс ўтишни олдий педагоглар у ёқда турсин, тажрибали педагог олимлар ҳам удасидан чиқиши қийин бўлди. Шу мунособат билан, ҳамма педагоглар фойдалана оладиган, ўзининг катъий тузилишига ва амалий якунга йўналтирилган ҳамда дунёдаги барча дидактик йўналишларнинг яхши томонларини бирлаштира олиш хусусиятига эга бўлган ўқитишнинг самарали усулини топиш жаҳон педагог олимлари олдида муаммо сифатида туриб қолди.

Назорат саволлари: 1. Қадимги Юнонистонда таълим-тарбия қандай бўлган? 2. Ўрта аср Ғарбий Европада таълим-тарбия тизими қандай эди? 3. Ян Амос Коменский педагогика назариясига қандай ҳисса қўшган? 4. XIX асрда Россияда таълим-тарбия қандай усулда олиб борилган? 5. Жадидлар ким ва уларнинг мақсади нима эди? 6. Шурулар даврининг педагогикасига таъриф беринг? 7. Ҳозирги замондаги педагогик назариялар нечта ва уларнинг бир-биридан фарқи нимада?

1.3. Педагогиканинг жамият тараққиётидаги ўрни ва фаолияти йўналтирилган объект “Ҳазрати инсон” ўз исмида умумий маълумот ҳамда инсониятнинг фаолият турлари

Республикамиз тараққиётининг ҳозирги босқичи, жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларида туб сифат ўзгаришлар амалга оширилаётганлиги билан белгиланмоқда. Бу улкан вазифани ҳал этиш фуқароларимиз ақлий салоҳиятини ошириб бориш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бу эса, таълим-тарбияни тўғри йўлга қўйиш билан чамбарчас боғлиқдир. Бунинг учун, биринчи навбатда, педагогиканинг замон ва макондан келиб чиқиб фалсафий асосларини белгилаб олиш ҳамда шу асосга мос равишда, унинг назариясини тартибга тушириб, замонавий дарс ўтиш усуллари-ни яратиш талаб қилинади.

Таълим-тарбиянинг фалсафий асоси ва назариясини тартибга тушириш ҳамда замонавий педагогик усулларни яратиш учун қуйидаги саволларга жавоб топишимиз керак бўлади: Бугунги илмий дунёқараш қандай? Инсон ўзи қанақа мавжудод? Инсоннинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? Инсон фаолияти қандай

гуруҳларга ажралади? Педагогика илм, ўқув фани ва амалий фаолият сифатида қандай вазифани бажаради? Таълим-тарбия жараёнида ўқитувчи ва педагогларнинг фалсафий саводи нимага ёрдам беради? Таълим-тарбия ижодий жараёни бўлганлиги тўғрисида, ўқитувчи ва педагоглар илминунослик фанининг қайси қонунаридан хабардор бўлишлари шарт? Педагогиканинг назарий асосларига нималар қиради? Педагогиканинг умумметодологик асосига амал қилишлик ўқув жараёнини нимага олиб келади? Педагогикага хусусий методологик асос бўлиб нима хизмат қилади? Педагогик жараёнини амалга ошириш учун инсоният қандай педагогик усулларни кашф қилган? Энг замонавий педагогик усул қайси? Замонавий педагогик усул қандай муаммоларни ҳал қилади? Педагогик технология қандай тамойиллардан келиб чиқади ва уни амалиётда қандай қўлласа бўлади? Ўқув қўлланмамиз, ушбу умумий ва бошқа кўпгина муайян саволларга маълум даражада жавоб бера олади деган фикрдамиз. Ўқув қўлланманинг барча бўлимлари ушбу саволларга жавоб тариқасида ёзилган.

Ҳар қандай таълимий ва тарбиявий фаолиятнинг йўналтирилган объекти «Ҳазрати инсон» экан, ўзимизга савол бериб кўрайлик, “инсон” тўғрисида тўлиқ маълумотга эгамизми? Унча эмас, деган жавоб бўлади. Ер юзиде ягона жанзот – “Ҳазрати инсон” кўшма моҳиятга эга. Шу биле у “Бпоижтимоий мавжудод” дейилади. Биологик моҳият билан бир қаторда у ижтимоий моҳиятга ҳам эга.

Унинг биологик моҳиятига, уни бошқа жонзотлардан биологик тур сифатида ажратиб турувчи тик юриши, танасининг ўлчамлари, бош, оёқ ва қўлларининг шакл-шамойили, тасаввур қила олиш қобилияти, асаб тизимининг тузилиши, қонининг иссиқлик даражаси ва кимёвий таркиби ҳамда бошқа сон-саноксиз биологик кўрсаткичлари қиради.

Кишининг ижтимоий моҳияти деганда, аждодлардан унга мерос бўлиб ўтган ирсий бирликлари(ген)даги ахборотлар билан унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўникма, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади. Инсонни бошқа жонли махлуқотлардан ажратиб турадиган нарса ҳам, айнан, ундаги ижтимоий моҳиятдир.

Киши ижтимоий моҳиятининг мазмуни. Инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи уни ижтимоий моҳияти экан, ижтимоий моҳият негизиде одамнинг билими, яъни билиб қиладиган ҳаракатлари ётади. Билиб қилинган ҳаракат фаолият дейилиб, кишининг яратувчилик қувватини ташкил қилади. Одам ер усти ва унинг остидеги унсурларни, яъни тупроқ, сув, тоғ жинслари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси

ҳамда маънавларнинг табиий хусусиятларини аввалдан билган ҳолда, уларнинг мақсадли мувофиқ фойдаланиб, уларни ўзининг ҳаётига зарур бўлган моддий ва маънавий пайвандларга айлантиради. Бунга уй-жой ва ҳар турли иншоотлардан тортиб, ишлаб чиқариш машиналари, ускуналар, транспорт воситаларию, уй-рўзгор буюм ва жиҳозлари, озуқа маҳсулотларию адабиёт ва санъатга тегишли моддий ҳамда маънавий бойликларни мисол келтириш мумкин. Бошқа жонзотлар бундай фаолнинг кўрсаткичи бўлмайдилар.

Инсон турли маҳсулотларни ишлаб чиқариши учун аввало, ер қобиғидаги унсурларнинг физик ва кимёвий хусусиятлари тўғрисидаги билимларга эга бўлиши шарт. Шундан сўнг, бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш технологияси, яъни усул ва услубларини ҳамда бошқа бир қатор билимларни эгаллашлиги талаб қилинади. Шу билан биргаликда у, жамиятда умргузаронлик қилиши ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ва давлат билан мулоқотга киришиши учун, бундай муносабатлар сирларини ҳам билиши шарт. Бу эса ундан, ҳар турли ахлоқ ва одоб меъёрларини эгаллашни, сиёсий, ҳуқуқий, диний, касбий, иқтисодий ва ижтимоий фан билимларига эга бўлишни талаб қилади. **Шундай экан, инсоннинг ижтимоий моҳият асосини унинг яратувчилик қобилияти, яратувчилик қобилиятининг асосини эса, турли билимлар мажмуи ташкил қилар экан, десак янглишмаган бўламиз.**

Кишининг қанчалик билими кўп ва турли-туман бўлса, у шунчалик шахе сифатида ҳар томонлама ривожланган ҳисобланади. Инчунун, унинг имон даражаси юқори бўлиб, халқ ичида обрўи ҳам баланд бўлади. Бунинг учун, у ўзини тинмай билим олиш жараёнида ушлаб туриши керак.

Инсон биоижтимоий мавжудод бўлиб, унинг ижтимоий моҳият негизини билим ташкил қилар экан, савол тугилиши мумкин, у бу билимларни қаёқдан олади? Инсон бу билимларни тафаккур ва тасаввурини ишлатиб, объектив борликдан ёки билим манбаи бўлган устоз-муаллим ёки китоб, журнал ва бошқа ахборот воситаларидан олади. Киши эгаллаган билимларини ҳаётда қўллаши учун уларни ўзида саклайди. Тинмай билим олиши ва уларни амалиётда қўллаб бориши натижасида ундаги билимлар ҳаёт тарзига айланиб, маънавияти ошиб бораверади.

Киши сезги аъзолари орқали ҳис қилган ва тасаввур фаолияти ёрдамида англаб етган билимлари бош миyaning марказида, таққослаш йўли билан, ўз тасдиғини топганидан кейин орқа миyanдаги нейрон найчаларга тирик голограммалар сифатида жойлашиб, хотирада сакланади. Бу билимларни киши керак бўлганда хотирадан чиқариб олиб, амалий ҳаракатига дастур сифатида ишлатаверади.

Демак, инсон билимларини кундалик амалий ҳаётида қўллаш учун эгаллайди. Инсон тафаккур ва тасаввур фаолияти натижасида эгалланган билимларини амалиётда бир уришишда, дарров қўллай олмайди. Чунки, унинг вужудида бу ҳаракатларга ҳали кўникма шаклланмаган. Янгитдан эгалланган билим асосида ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш учун киши иродасини ишга солиб, тарбиячи-устоз иштироки ва кўмагида ҳар бир ҳаракатини маълум мақсад йўналишида, шу соҳада мавжуд қонун ва қонуниятларга бўйсунган ҳолда, бир неча бор такрорлаши, яъни синаб кўриши шарт бўлади.

Киши ўз билимларини амалий ҳаётда намоён қилишлигининг сифат даражалари бир неча босқичлардан ташкил топган.

Биринчи босқич. Киши англаб етган билимларини амалиётда қўллаётганида ортиқча куч ва вақт сарфласа ҳам-ки, мақсадга етса ва иш бажарилса, эгалланган билим кўникмага айланган деб ҳисобланади. Бу босқичда, киши тасаввурида пайдо бўлган ва қиёс усули орқали ўз тасдиғини топган билим жисмоний ва ақлий фаолиятлар натижасида унинг вужудига ўтиб, кўникмасига айланади. Кўникмага айланган ҳаракатлар вақти-вақти билан қайтарилиб турилмаса, бу кўникма тез кунда йўқолиб, кишида қуруқ билим қолади. У билим ҳам вақти-вақти билан эслаб турилмаса, эсдан чиқиб, киши билимсиз бўлиб қолади.

Иккинчи босқич. Киши эгаллаган ва кўникмага айлантириб улгурган билимларини амалиётда қўллайвериши натижасида, мақсадга йўнаштирилган ҳаракатлари учун ортиқча куч ва вақт сарфламай, равон амалга оширса, уни малака дейилади. Бундай билим вужудга сингиб, автоматлашган ҳаракатга айланиб кетган бўлади. Тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатини назорат қилиб туради ҳалос. Уз навбатида, малакани ҳам бир неча – паст, ўрта, юқори деган босқичлари бор. Малака босқичидаги билим асосида қилинган ҳаракатлар анча турғун бўлиб, киши вужуди ва хотирасидан тез йўқолиб кетмайди. Бирок, узок вақт ўтиши билан, бу ҳаракатлар такрорланмаса, вужуд уларни ҳам унуттиши мумкин.

Учинчи босқич. Инсон ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида, унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар такомиллаша бориб, унинг руҳига сингиб ҳаёт тарзига айланган ҳолатни маънавият дейилади. Бу босқичдаги ҳаракатлар нафақат автоматлашган бўлади, киши бу ҳаракатларни бажармаса тура олмайдиган бўлиб қолади. Маънавиятга айланган босқичдаги ҳаракатлар киши вужуди ва руҳига шунчалик сингиб кетган бўладики, улар ундан ҳеч қачон чиқиб кетолмайди. Чунки у ирсий бирликлари ичидаг жой олган бўлади. Шунинг учун ҳам, бу босқичдаги ҳаракатлар

ирурий ҳаракатга айланиб, тафаккур уларни деярли назорат қилмайди. Айнан шу ахборотлар аждодлардан авлодларга иржий бирикдилари орқали ўтади.

Маълумки, инсон бошқа мавжудодлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб туради. Ижтимоий моҳият негизини билимлар ташкил қилиб, улар фойдали ва фойдасиз турларга ажралади. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётда зарарли билимлар киши маънавиятини ташкил қилмай, бемаъани ҳаракатлар пойдевори ҳисобланади. Киши маънавиятини фақат фойдали билимлар ташкил этади. Фойдасизлари ғайри ижтимоий ҳисобланиб, иллат деган ижтимоий категорияни юзага келтиради. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётга зарарли билимлар қаторига — ёнғон гапириш, ўғирлик, судхўрлик, фирибгарлик ва бошқа бир қатор иллатлар киради.

Маънавият, биринчидан, алоҳида олинган халқ, миллат мавжудлиги билан, иккинчидан эса, маълум бир тарихий давр билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун, алоҳида олинган ҳар бир давлат ўзининг тарихий ривожланиш босқичи ҳамда жамоатчилик томонидан қабул қилинган миллий ғоядан келиб чиққан ҳолда ўз маънавиятини ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилаб олади.

Миллий маънавиятимизни такомиллаштириш ва мазмунини бойитишда таълим-тарбиянинг роли бениҳоя каттадир. Шунинг учун ҳам, мамлакатимизда таълим-тарбияли юксак савияда ташкил этиш ва амалга ошириш иши давлатимизнинг устувор сиёсати ҳисобланади.

Ҳар бир шахс, халқ ва миллатнинг ўзига хос орзу-умидлари, моддий-маънавий бойликка бўлган талаб ҳамда эҳтиёжлари мавжуд. Улар орасида таълим-тарбияга бўлган эҳтиёж етакчи ўринни эгаллайди. Чунки ҳар қандай соғлом инсонда тинмай билим олиш эҳтиёжи мавжуд. Билим инсоннинг маънавий отуқаси деган гап ҳам бор.

Педагогика жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган илм-фан ва амалий фаолият соҳасидир.

Инсон бошқа махлуқотлардан ўзининг фаолияти билан ажралиб турар экан, одамнинг фаолият соҳаларини уч гуруҳга ажратиш мумкин: илмий, маърифий ва амалий фаолият. Қуйида бу фаолиятларнинг ҳар бирига қисқача тасниф бериб чиқамиз.

Илмий фаолият деганда, кишиларнинг тадқиқотлар олиб бориш йўли билан янги билимларни, яъни қонун ва қонуниятларни кашф қилиш фаолияти тушунилади. Бу фаолиятнинг ўзига яраша тадқиқот усуллари бўлиб, улар маърифий ва амалий фаолият усулларида фарқ қиладилар.

Маърифий фаолият, илм аниқлаган билимларни бошқаларга етказиб бериш билан шугулланади. У ота-она бўладими, санъат ва адабиёт, оммавий ахборот воситалари ёки бошқа зиё тарқатувчи рўзнома, ойномалар бўладими ёинки расмий таълим-тарбия тизими бўладими, уларнинг фаолияти маърифий фаолият дейилади. Буларнинг ҳар бирини ўзига яраша зиё тарқатиш усуллари бўлиб, бир-биридан фарк қилади.

Аҳолига билимларни етказиб бериш билан шугулланувчилардан энг асосийси, ўқув фан билимларини аниқ мақсадга йўналтирилган қатъий режа дастур асосида амалга оширадигани – расмий узлуксиз таълим-тарбия тизимидир.

Амалий фаолият. Киши илм аниқлаган билимларни маърифий фаолият билан шугулланувчилар ёрдамида эгаллаб олиб, бу билимларни ўзининг амалий фаолиятида қўллашлиги амалий фаолият дейилади. Амалий фаолиятнинг ҳам ўзига яраша усул ва услублари мавжуд бўлиб, улар маърифий ҳамда илмий фаолият усулларида фарк қиладилар.

Ушбу мавзу бўйича пазорат саволлари: 1. Кишининг биологик моҳияти деганда нимани тушунамиз? 2. Инсоннинг ижтимоий моҳият негизини нима ташкил қилади? 3. Биоижтимоий мавжудод қандай мавжудод? 4. Одам ҳаёти давомида эгаллаган билимларини амалий ҳаётда намоён қилишлигининг сифат даража босқичлари нечта ва улар қайсылар? 5. “Маънавият” тушунчасига таъриф беринг? 6. Инсон фаолият соҳалари нечта? 7. Илмий фаолиятда инсон нима иш бажаради? 8. Маърифий фаолият қандай фаолият? 9. Амалий педагогик фаолият жараёнида нима ишлар бажарилади?

2 БЎЛИМ ПЕДАГОГКАНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Фалсафий савод ҳамда замонамизнинг илғор илмий дунёқараши ва “Мажмулар назарияси”

Савод деб, кишининг муайян бир фан ёки амалиёт соҳасидан эгаллиниши шарт бўлган билим ҳажмига эга бўлганлик даражасига айтади. Саводхон одам деган тушунча, бир соҳа эгаси бўлиши учун ушбу соҳадан керак ҳажмдаги билимларни эгаллаб, уларни амалиётда қўллай олиш малакасига эга бўлган кишига нисбатан қўлланилади.

Ҳар қандай саводхонликни бош асоси ва барча одамлар эгаллаши шарт бўлган савод, бу “тил саводи”дир, яъни оғзаки ва ёзма нутқдан фойдаланганда уни муайян адабий тилдаги мавжуд қонун-қоидалар асосида амалга ошириш. Бунинг боиси, ҳар қандай фан ёки амалиётдаги билимларни эгаллаш ва уларни бошқаларга тўғри ҳамда тушунарли қилиб етказиш учун маълум қоидаларга солинган тилни мукамал билишлик шарт эканлигидадир. Тил қоидаларини яхши билмаган одам ўз фикрини бошқаларга тўғри етказиб бера олмайди. Бундай савод, асосан, йўналтирилган таълимнинг бошланғич босқичи ва ўрта мактабнинг тил ва адабиёт дарсларидан олинади. Аҳоли орасида саводди бор деганда, айнан мана шу савод тушунилади. Бу савод, бошқа турдаги саводларни эгаллашда замин ва одамлар орасидаги ахборотлар алмашувини бир-бирига тушунарли тарзда амалга ошириш учун зарур бўлган саводдир.

Саводнинг тури кўп. Буларга: **диний савод** – муайян диндаги билимларни мукамал билганлик даражаси; **техник савод** – техника сирларини яхши тушунганлик; **сиёсий савод** – сиёсатшунослик фанидаги билимларни тўла эгаллаб, улардан ҳаётда фойдалана олишлик малакаси; **математик савод** – математикадаги қонун-қоида ва формулаларни яхши билиб, улардан малакали фойдалана олишлик; **касбий савод** – маълум бир касбдан керакли билимларни эгаллаб, уларни амалиётда фойдалана олиш малакаси ва ҳоказо. Бундай саводлар рўйхатини давом эттираверишимиз мумкин, аммо, мақсадга яқинлашадиган бўлсак, фалсафий савод моҳиятини кенгрок тушуштиришга ва бу турдаги саводнингизни оз бўлса-да, оширишга ҳаракат қиламиз.

Бахт ва саодатга интилган ҳамда эл-юрт ичидаги обрўин устида қайғурган одам фалсафий саводга эга бўлиши шарт. Акс ҳолда кўзлаган эзгу мақсадга эришолмайди.

Элеялик Зенон (м. ав. 490 – 430 й): “Фалсафа инсонга ўлимга нисбатан нафрат туйғуларини инъом этади”, деган бўлса, Антисфен

(м. ав. 444 – 366 й): “Фалсафа менга уз-ўзим билан суҳбат куришни ўрғатди” – деган. Афлотун (м. ав. 428 – 347 й) эса фалсафага таъриф бериб, қуйидаги мисраларни ёзиб қолдирган: “Оламда билимдан кучли нарса йўқдир. Билим ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам зўрроқдир”. “Фалсафа билан машғул бўлинг. Шунингдек, ёшларда ҳам фалсафага рағбат уйғотинг”. “Хайрат файласуфларга хос сифат. Ана шу сифат фалсафанинг ибтидоси саналади”. Яна у “Фалсафа билан ёшликда, меъёрида машғул бўлмоқлик жоиз. Бу қоидага амал қилмаганларни ҳалокат кутади. Ҳар қанча заковатли бўлманг, ёшингиз бир жойга бориб қолганда умрингизни фалсафага бағишламасангиз, ҳурмат-эътиборли (бахтли, *бизнинг изох*) инсон бўлиш тажрибасидан айрилиб қоласиз”, деб таъкидлаган.

Теран фалсафий фикр юритадиган одамнинг ижтимоий моҳияти юқори, ўзи эса босиқ ва мулоҳазали бўлгани учун аҳоли ичида обрўи баланд бўлади. Аммо, ўзаро мангикан боғлиқ ва ҳар бир сузининг ишоти бор фалсафий фикр билан, мангикан суэт боғланган ҳамда ишоти йўқ сафсата гапнинг фаркига бориш лозим. Баъзилар сафсатани ҳам фалсафа деб биладилар. Бу тўғрида Арасту (м. ав. 384 – 322 й) қуйидаги фикрни айтган: “Сафсатабозлик ва диалектика ҳам фалсафа машғул бўлган масалалар билан шуғулланади. Фалсафа диалектикадан ўннга хос қобилияглари, сафсатабозликдан эса танлаган йўли билан фарқланади. Яъни диалектика бирор жабҳани дошшмандлик нуқтаи назардан билишга уринади. Сафсатабозлик эса ўткинчи дошшмандликдир, холос”⁹.

Ҳудудимиздаги кенг омма орасида, фалсафа тўғрисида бирмунча нотўғри фикр шаклланиб қолганлигининг сабаби, биринчидан, фалсафий тафаккурни ҳаммада ҳам юқори бўлавермаслиги бўлса, иккинчидан, фалсафа билимларини анча теран, тилини нисбатан мураккаброқ бўлганлиги ва учинчидан, яқин ўтмишимизда ўқув юртларида фалсафа бир ёклама талқин қилиниб, ундаги фикрларни мулоҳазасиз қабул қилишга мажбур этилганлигидандир (*Инсонга нимаики нарсани зўрланса, унда бу нарсага нисбатан нафрат уйғона бошлайди*).

Ушбу бўлимда фалсафа нима эканини, уни қундалиқ ҳаётимиздаги ўрни тўғрисидаги фикрларни тушунарли ва энг умумий тарзда баён этиб беришга ҳаракат қилинди. Фалсафанинг келиб чиқиш тарихи, унинг оқимлари, ҳал қилишга йўналтирилган барча масалалари, махсус тушунчаларнинг тўлиқ тизими ва ҳоказоларга, яъни чин фалсафий билимларга кўп тўхталмай, фалсафанинг ўзи ва унинг асосий

⁹Ҳақиқат манзаралари: 96 мумтоз файласуф. Т., “Янги аср авлоди”. 2002, 100-бет.

термоқларига умумий таърифлар бердик. Унинг умумий қонуларини, шунингдек, фалсафада кўп учрайдиган махсус тушунчаларнинг бир қисми мазмунини ёритиб, ХХІ аср фалсафасининг йирик оқимларини қайси қилиб ўтиш билан чекландик.

Фалсафанинг луғавий мазмуни “доноликнинг дўсти” бўлиб, қадимда файласуфларни “доноликни севувчилар” деб аташган. Авваллари фалсафани ҳамма илм-фанларнинг отаси деб санашган. Эндликда, фалсафа – табиат, жамият ва оғир ривожланишининг умумий қонуларини ўрганувчи илм-фан сифатида талқин қилинмоқда. Фалсафа – дунёкарашни ўрганувчи илм ёки фалсафа нарса ва ҳодисаларни ўрганишнинг умумий усуллари тўғрисидаги фан деб талқин қилган адабиётлар ҳам бор. Пифагор эса, ҳаётнинг мазмунига оид қарашларга “фалсафа” деб ном берган.

Мақсади жиҳатидан бир-бирига ўхшамаган бу таърифларнинг қайси бири фалсафа моҳиятини тўлиқ ифода этади? деган савол туғилиши табиий. Гап шундаки, юқоридаги гапларнинг ҳаммаси ҳам фалсафага тегишли бўлиб, унинг тадқиқот объектининг у ёки бу томонларини очиб беришга йўналтирилган. Чунки фалсафанинг ўрганиш объекти кўп қиррали бўлиб, жуда кенг масалалар кўламини ёритиб беришни мақсад қилиб олган.

Фалсафага умумий таъриф беришдан олдин, унинг бошқа илм-фан соҳаларидан тубдан фарқли томонларини кўриб чиқайлик.

Биринчидан, фалсафа уз тадқиқотларини муайян нарса ва ҳодисага қаратмай, конкретдан узилган ҳолда нарса ва ҳодисаларнинг умумий, яъни **мавҳум (абстракт)**лаштириб ўрганади. Масалан, муайян миллатга мансуб маълум ёшдаги эркак ёки аёл жисмоний саломатлигини – тиббиёт, унинг истеъмол молларга бўлган талабини – иқтисодиёт илмининг маркетинг деган тармоғи, шу одамнинг бошқалар билан ўзаро муносабатини – социология, миллатининг келиб чиқишини – этнография, унинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатини – экология ўрганса (*одамнинг ўрганидиган илм-фан тармоқларининг баённи давом эттириши мумкин*), бутун инсониятни, яъни кишилиқ жамиятининг тараккиёт қонуларини, уларнинг умумий қадриятлари, одамзотнинг билиш жараёни сирларини очиб беришни фалсафа ўз зиммасига олган. Яна бошқа мисол: ҳар бир аниқ фаннинг уз ўқитиш усул ва услублари мавжуд, уни педагогиканинг методика деган тармоғи ўрганади. Аммо, ҳар қандай таълим-тарбия маълум бир умумий мақсад томон йўналтирилган бўлиб, педагогик жараённинг ўзи эса, махсус қонуниятлар асосида кечади. Ана шу, ҳамма педагог ва ўқитувчилар учун энг умумий мақсад кўрсаткичлари билан таълим-тарбия жара-

ёни кечишининг умумий қонуниятларини фалсафа аниқлаб беради. Ёки динни оладиган бўлсак, ҳар бир алоҳида олинган дин ўзининг ақидалари, унга эътиқод қилганларнинг бажариши шарт бўлган шариати, яъни қонун-қоидалари, уларга амал қилинганда олинадиган ажр – мукофотлар тизимига эга. Шулар ва уларни бузганда бериладиган жазолар ва бошқа диний масалаларни теология, Ислом мисолида – тавҳид, тавсир ва фикҳ илмлари урганса, умуман динларнинг келиб чиқиши, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни, бир-биридан фаркли ва ўхшаш томонларини, шунингдек, бошқа умумий диний масалаларни фалсафа илми ечиб беради.

Бундай масалалар устида мулоҳаза юритиш учун кишида абстракт тафаккур яхши ривожланган бўлиши керак. Чунки, абстракт нарсаларни фақат абстракт тафаккур ила англаш мумкин. Ҳаётда доимо аниқ масалаларни ечиб, кундалик юмушлар билан машғул бўлиб юрган одамларда абстракт тафаккур кўп ҳам ривожланган бўлмайди. Ўзида абстракт тафаккурни тараққий эттириш учун, киши вақти-вақти билан аниқ нарса ва ҳодисалардан узилиб туриб, уларнинг устидан умумий (абстракт) фикр юритиши керак бўлади. Бу эса ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди. Бунинг учун анчагина ақлий куч ва иродани ишлатиб, вақт сарфлаш лозим бўлади. Бу эса кўпчиликка малол келади. Шунинг учун фалсафий масалаларга кўп одам тушунавермайди. Тўғрироғи тушунини эринади. Фалсафа фанининг бошқа фан соҳаларидан иккинчи фарқи ҳам, у абстракт тафаккур билан иш юритади.

Учинчи фарқи. Ҳар қандай муайян фандаги билимларни ҳаётда синаб кўрсат бўлади. Масалан: техникадаги билимларнинг тўғри ёки нотўғрилигини ўша машина ёки мосламани ишлатиб кўриб билса бўлади. Ёки физика, химия, биология ва бошқа табиий ва аниқ фанлар билимларини лаборатория шароитида тажриба орқали синаб кўриш мумкин. Фалсафа аниқлаган билимлар фақат мантикий тафаккурни ишга солиб, махсус усуллар ёрдамида назарий тасдиқланади, уларни амалда синаб кўриш мумкин эмас. Фалсафа қонунларининг ишлашини фақат, ақл билан тушуниб етиш мумкин.

Айтилган фикрлардан келиб чиқиб, фалсафага умумий таъриф берадиган бўлсак, фалсафа – мавҳум (абстракт) тафаккур ёрдамида табиат, жамият ва оғр ривожланишининг, барчасига бирдай тааллуқли, энг умумий қонунларини ўрғаувчи ҳамда одамлар дунёқарашини, ипчунинг қадриятларини шаклланиш ва инсоннинг биллиш жараёни қонуниятларининг аниқловчи, шу билан биргаликда бошқа тадқиқотларга умумий илмий усул вазифасини бажарувчи илм-фан соҳасидир. Бу таъриф турли адабиётларда

шаклланган хусусий таърифларнинг тўғри эканини тасдиқловчи умумий аниқламадир.

Ҳақиқатдан ҳам, фалсафанинг асосий вазифаларидан бири, бутун бировик таракқиётининг умумий қонуларини ўрганиш. Фалсафа барча фанлар отаси, деган иборани ҳам бизнинг таъриф тасдиқлайди, чунки фалсафа қонулари барча илм-фан ва амалиётда бирдай ишлайди. Фалсафа дунёқарашни шакллантирувчи фан деган таъриф ҳам, биз берган таъриф бўйича тўғри бўлиб чиқди. Фалсафа илмий тадқиқотлар олиб боришнинг умумий усули дегани ҳам тўғри. Негаки, у ҳамма илм-фан ва амалиёт соҳаларининг фаолиятига методологик асос бўлиб хизмат қилади (*Методология тушуничасига ушбу бўлимнинг иккинчи қисмида тушуштириш берилади*). Шунинг учун ҳам, фалсафа бир катор тармоқларга бўлинган. Уларга қуйидагилар киради.

Онтология – фалсафанинг етакчи тармоғи бўлиб, борлик тўғрисидаги илм-фан ҳисобланади. У бизни ўраб турган, биз билган, билмаган, биз кўра оладиган ҳамда кўра олмайдиган нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, бир турдан иккинчи бир турга ўтиш қонуларини, фалсафа категорияларини (*асосий тушуничаларини*), бирламчилик масаласини, шунингдек, бутун оламга тааллуқли бошқа умумий масаларни ечишга йўналтирилган. Бизни ўраб турган нарса ва ҳодисалар деганда, бутун борлиқнинг бирламчи асоси қантдан тортиб, табиий ҳодисаларни пайдо қилувчи қант майдони ва моддий олам орасидаги алоқадорликлардан то қоинотдаги мўъжизавий ҳодисалар қадар тушунмоқ лозим. Фалсафанинг бу тармоғи луғатларда берилган умумий таъриф: фалсафа-табиат, жамият ва онг ривожланишининг умумий қонуларини ўрганувчи фан деган изоҳга кўпроқ тўғри келади. Шўролар даври фалсафасида унинг қисқартирилган варианты, гнессеология билан биргаликда “Диалектик материализм” (Диамат) деб юритилган.

Гнессеология – билиш назарияси ҳисобланиб, инсон оламини билиб бориш жараёнидаги мавжуд умумий қонуниятларни ўрганадиган ва шу жараёнга тааллуқли масалаларни ёритиб беришга қаратилган фалсафа тармоғи ҳисобланади. У адабиётларда, “фалсафа – билиш тўғрисидаги фан”, деган талқинга мос келади.

Аксессология – жамиятдаги қадриятларнинг шаклланиш қонуниятларини ўрганувчи фалсафанинг тармоғи бўлиб, жамиятга оид барча умумий масаларни ечиб беради. Яқин ўтмишимизда уни “Тарихий материализм” (Истмат) деб атаб келинган.

Илмий адабиётларда фалсафа ичида яна “Праксология” ва “Методология” деган тармоқларни ажратиб кўрсатадилар. Уларнинг мак-

сад ва вазифалари устидаги баҳслар ҳали тугамаганлиги учун уларга батафсил таъриф беришдан тийилдик. Факат **праксология** – инсон амалий фаолияти ҳақидаги **фалсафа тармоғи** бўлиб, мантик, социология, психология, педагогика, сиёсатшунослик ва шунга ўхшаш амалиётга яқин бўлган ижтимоий фанларни ўз ичига олишини қайд қилиб ўтамиз. **Методология** эса, барча хусусий фанларнинг энг умумий масалалари ва назарий асосларини ишлаб чиқишга йўналтирилган, шу жумладан илмшунослик фанини ўз ичига олган, фалсафанинг тармоғи. Масалан, физиканинг фалсафий масалалари, химиянинг фалсафаси, адабиётнинг фалсафий жабҳалари, илмий фаолият билан шуғулланишда амал қилиниши лозим бўлган қонун, қоида ва тамойиллар мажмуи ва ҳоказо.

Ушбу бўлимда, фалсафа ечиб бериши шарт бўлган **асосий онтологик масалаларни** кўрсатиб ўтиш лозим. Чунки, фалсафадаги оқим ва илмий мактаблар ана шу масалаларни қай йўсинда ечишига қараб ажраладилар. Шу билан биргаликда, киши бошланғич фалсафий саводга эга бўлиши учун фалсафанинг асосий қонунларини ҳам билиб олиши лозим. Қуйида шуларнинг баёнига ўтамиз.

Фалсафа ўз олдига **купгина оламий, яъни онтологик масалаларни** ечиб беришни муаммо сифатида қўйган. Шулардан энг қадимий ва асосийларидан бири **бирламчилик масаласидир**. Бу масала бўйича файласуфларнинг бир гуруҳи, олам пайдо бўлишида биринчи бўлиб гоё туртки бўлган, дейдилар. Ҳар қандай нарса ва ҳодисанинг ибтидо-си, унинг гоёси, яъни гоё **бирламчи**. Бундай фикр тарафдорлари **идеалистлар** деб ном олган.

Файласуфларнинг бошқа бир гуруҳи аввал моддий нарса (материя) пайдо бўлган, гоё эса, энг юқори материя саналган онг фаолиятининг маҳсули бўлиб, кейин вужудга келган дейишади. Улар **материалистлар** деб аталади.

Иккинчи муаммо, бу ривожланиш масаласи. Бу масала бўйича ҳам файласуфлар иккига бўлиниб кетган. Биринчи гуруҳи, бутун борлик статик ҳолатда, яъни бизни ўраб турган жонли ва жонсиз нарсалар бир вақтлар ё илоҳий қудрат томонидан яратилиб ёки маълум бир шароитда ўзидан-ўзи шаклланиб, сўнг мувозанат ҳолатга тушиб қолган ва **ўзгармай тураверади**. Ўзгарса ҳам берк ҳалқа ичида ўзгариб, умуман олганда ўзгармайди, дейдилар. Улар **метафизиклар** деб номланадилар. Яна бошқа бир гуруҳ файласуфлар, бутун борлик тинмай ҳаракат **жараёнидадир**. Барча нарса ва ҳодисалар тинмай ривожланиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради дейишади. Бундай назарий таълимот **диалектика** дейилади.

Фалсафада ечилиши шарт бўлган масалалар жула кўп. Чунинчи, оламни ўрганиб бўладими бўлмайдами; макон ва замон масаласи ва ҳоказо. Уларни ҳар турли йўсинда ечувчилар гуруҳларга бирикиб, фалсафадаги асосий оқимларни ва уларнинг чексиз кўп шаҳобчаларини пайдо қилганлар. Фалсафадаги асосий йирик оқимлар юқоридаги икки масалани ечилишга қараб бўлинадилар. Улар қуйидагилардир:

Катта бир гуруҳ файласуфлар, биринчи масала бўйича, олам яратилишида аввал гоё пайдо бўлган, кейин шу гоё лойиҳа вазифасини бажариб, унинг негизда турли-туман моддий нарсалар шакллانган. Иккинчи масала бўйича, барча нарсалар пайдо бўлганидан сўнг, ҳолатини ўзгартирмаган дейдилар. **Гоё бирламчи ва олам ўзгармасдир, дейилганлар объектив идеалистлар** ёки идеалист метафизиклар дейилади. Уларга Платон, Кант, Фихте, Шеллинг ва бошқалар қиради.

Иккинчи гуруҳ файласуфлар. Дунё Мутлак гоё, Дунёвий рух, Худонинг хоҳиши натижасида яратилган, яратганидан кейин, қуррабий қонуниятга бўйсуниб, доимо ҳаракат жараёнига ўтган. Бутун борлик гоёдан пайдо бўлган ва у кейин тинмай ривожланиш жараёнига ўтиб, доимо бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради дейувчилар, идеалистик диалектика тарафдорлари ҳисобланган. Бу фикрни биринчи бор Будда айтган бўлса-да, уни Гегель асослаб бергани учун бу оқим Гегельчилик деб ҳам юритилади.

Учинчи гуруҳ файласуфлар. Олам пайдо бўлишида, биринчи моддий дунё вужудга келиб, гоё унинг ҳосиласи, у иккиламчидир, дейди материалист метафизиклар. Аммо, материянинг турли-туман шакллари, шу жумладан жонлотлар ҳам, маълум бир шароитда шаклланиб, сўнг ўзгармас ҳолатга тушиб қолган. Шунинг учун бутун борлик ўзгармасдир. Бу фикрни биринчи Қадим Юнон файласуфлари Фалес, Анаксимандр, Гераклит, кейинчалик Бекон, Гоббс, Спиноза, Гольбах, Дидро ва Фейербахлар асослаб берганлар.

Тўртинчи гуруҳ файласуфлар. Биринчи масала бўйича, олам пайдо бўлишида, аввал материя вужудга келган, сўнг у тараккий эътабориб, турли-туман, жонли ва жонсиз кўрилишларга эга бўлган. Барча мавжудод ва махлуқотлар, шу жумладан инсон ҳам тараккийёт маҳсулидир. Иккинчи масала бўйича, бутун борлик ривожланиш жараёнида дейдиган оқим материалистик диалектика ёки диалектик материализм деб номланган. Бу оқим асосчилари Ф. Энгельс ва К. Маркс бўлганлиги туфайли, бундай фалсафа яқин ўтмишимизда марксистик фалсафа деб ҳам юритилиб келинди.

Бугунги кун олимлари, бутун дунё олиму уламолари Будда, Арасту, Флоробий ва Ибн Синолар айтиб кетишган ва Гегель томонидан илмий

асослаб берилган, диалектика ва унинг асосий қонуларини тан олишган ва барча фаолият жараёнларига энг умумий методологик асос сифатида қабул қилганлар. Табиатан ўзгаришни мутлақ тан олмайди- ган диний дунёқараш гарафдорлари ҳам, ҳозир буни тан олмоқдалар.

Аслида диалектика ривожланиш деган маънони билдиради, бутун борлиқ – табиат, жамият ва ошг тинмай ривожланиш жараёнида бўлиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради.

Бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қайқдан пайдо бўлади? деган табиий савол тугилади. Гегель бу куч қарама-қарши томонлар бирлиги ва кураши натижасида пайдо бўлади, дейди ва уни илмий асослаб бериб, диалектиканинг асосий қонуни деб номлайди. Бу фикрни Гегельдан олдин ҳам айтганлар бўлган. Аммо Гегель буни тизимга солиб илмий асослаб берган. Физиклар бу қонуниятни “парите – жуфтлик” қонуни деб юритадилар. Қўлланмамизнинг кейинги саҳифаларида бу қонунга бир печа бор мурожаат қиламиз.

Ҳақиқатдан ҳам, бутун борлиқ чексиз катта ва кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли-туман мажмулардан, яъни бутунликлардан иборат бўлиб, ҳар бир мажму ўзининг қарама-қарши типи ёки томонига эга. Мутлақо танҳо ёки бир томонлама бутунликни, яъни нарса ва ҳодисани топа олмаймиз (*Мажмуу тушуничасининг изоҳи, ушбу қисмининг охирида берилган*). Бу қарама-қарши томонлар тинмай бир-бирига интилиб, бир бутунни ташкил қиладилар. “Икки ярим бир бутун” дегани аслида шу. Шу билан биргаликда улар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб, бир-бирини ўзидан итариладилар, яъни уларнинг орасида ўзаро кураш мавжуд.

Бу воқелик нарса ва ҳодисалар тадрижиини ички заруриятидан келиб чиққан қонуният бўлиб, бутун борлиқ шу қонуниятга бўйсунди. Шунинг учун у ривожланишнинг асосий қонуни деб юритилади. Бу ҳолни ҳар қадамда кўришимиз ёки сезишимиз мумкин. Масалан, атом қарама-қарши кўрсаткичларга эга электрон ва протонлардан иборат ёки шимол-жануб, кеча-кундуз, ёш-қари, паст-баланд, оғир-енгил, ўнг-чап, яхши-ёмон, аёл-эркак, севги-нафрат, тинчлик-тўполон ва ҳоказо, улар чексиздирлар. Бу ҳол жамийки нарса ва ҳодисаларда ўз ифодасини топган. Бу, фақат Аллоҳга тааллуқли эмас, Аллоҳ тоқдир – Аҳаддир дейилади Ислолда. Авестода дунёда бир-бирига зид икки Илоҳ мавжуд – бири, яхшилик худоси Аҳурамазда ва иккинчиси, ёмонлик худоси Аҳураман. Шунга ўхшаш, оламдаги барча нарса ва ҳодисаларда бундай қарама-қарши кучлар бўла туриб, улар бир-бирига интиладилар, бир-бирисиз мавжудлиги мумкин эмас. Масалан, бир таёкни икки қарама-қарши томонга йўналтирилган учи

мавжуд, улар бир бутун таёқ бўлатуриб, икки карама-қарши томонга йўналтирилгандир. Икки томонга интилиб турган учларни иккада томонга кетаверсин деб, таёқни иккига бўлиб юборсак, шу зумнинг ўзида икки томонга йўналтирилган икки учли икки таёқ пайдо бўлади. Бу чексиздир. Бундай табиий тортилиш ҳамда итарилиш натижасида нарса ва ҳодиса, яъни мажму ичида кучланиш пайдо бўлади. У маълум бир вақтдан кейин миқдор жиҳатидан маъёрига етганда нарса ёки ҳодисада ҳаракат, яъни қўзғалиш пайдо қилади ва мажму ўзининг асосий ҳолатини ўзгартириб, янги бир ҳолатга ўтади.

Нарса ва ҳодисалар ичидаги кучланиш миқдор жиҳатдан меъёрига етганлик ҳамда сифат жиҳатидан ўзгаришга тайёр бўлганлик ҳолатини инфодаловчи диалектиканинг яна бир қонуни мавжуд. Бу миқдорнинг сифатга ва сифатнинг миқдорга ўтиш қонунидир. Фараз қилайлик, сувни қайнатиш учун уни идишга солиб, иситиш асбобининг устига қўйдик. Сув совуқ, иситиш асбоби иссиқ, булар карама-қарши кучдирлир. Шунда улар орасида кураш пайдо бўлади. Иситиш асбоби сувнинг ҳолатини ўзгартириши учун унга ўз иссиғи билан таъсирини ўтказиши керак бўлади. Сув эса ўзининг совуқлиғи билан иситиш асбобини совутмоқчи бўлади. Улар орасида кураш бошланади. Иссиқ кучли келиб, сув ичида маълум миқдорда иссиқлик йиғилгач, совуқ сув иситиш асбобига ён бериб, исийди. Иссиқлик миқдори маълум бир меъёргга етгач, сув қайнаш йўли билан ҳолатини ўзгартиради, яъни суюқ ҳолатдан газсимон (буг) ҳолатига ўтади. Ёки жўжани олсак, у ташқи муҳит таъсирига қарши курашиб, ҳаётини давом эттириш мақсадида турли-туман овқатларни истеъмол қилади. Маълум бир вақтда, маълум миқдордаги овқатни истеъмол қилиб ташқи муҳитни енггач, маълум хужайралар ва керакли ўлчамлар тўплаганидан кейин сифатини ўзгартириб, товук ёки хўроз ҳолатига ўтади.

Савол тугилиши мумкин, карама-қарши кучлар бирлиги ва кураши натижасида нарса ва ҳодисалар ичида кучланиш йиғила бориб, маълум бир миқдорни тўплаганидан кейин бошқа ҳолатга ўтар экан, шунда уларнинг олдинги ҳолати нима бўлади? Жавоб – инкор бўлади. Бу дегани, миқдор йиғилиб сифат ўзгаришлари содир бўлиш вақтида, нарса ёки ҳодиса олдинги ҳолатини инкор қилиб, янги ҳолатга ўтади. Бунинг учун диалектиканинг яна бир қонуни мавжуд. У ҳам бўлса “инкорни-инкор қонуни”. Мисол, жўжа товук бўлиши учун жўжалигини инкор қилиши шарт. Чақалоқ маълум бир вақтдан кейин чақалоқлигини инкор қилиб болалигини инкор қилиб ўспириш, ўспиринлигини инкор қилиб, улгайганлик босқичига ўтади. Улгайганлигини инкор қилиб қарийди ва охир оқибатда бу дунёни ин-

кор қилиб, бошқа бир дунёга ўтади. Бу жараён чексиздир, ҳар бир нарса ёки ҳодиса, муайян бир ҳолатини инкор қилиб, янги ҳолатга ўтиб ўзини намоён қилганлиги учун ҳар бир ишда бу қонуниятлардан келиб чиқмаслик, ҳаракат жараёнини потўтри ташкил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга олиб бормайди. Чунки бу ғайри табиийдир.

Мисол тариқасида, фалсафанинг умумий қонунлари маърифий (педагогик) жараёнда намоён бўлишини кўриб чиқамиз. Маърифий жараён деб, билим бериш ва билим олиш майлида кечадиган таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги муносабатлар мажмуи, яъни педагогик жараён тушунилади. Педагогик жараён бир бутун ҳодиса бўлиб, уни кўз олдимишга келтирадиган бўлсак, у таълим-тарбия мажмуини ифода этгани ҳолда икки қарама-қарши – “таълим берувчи” ва “таълим олувчи” деган томонлардан, бошқача айтганда қарама-қарши кучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Ҳақиқатдан ҳам таълим бериш, бу таълим олиш эмас, таълим олиш эса таълим бериш эмас. Булар қутбий қарама-қарши нарсалардир. Улар бир-бирига интилиб, бир-биридан кочадилар, яъни ўзаро курашадилар.

Маърифий жараён самарасини ҳосил қилиш учун, бу қарама-қарши томонларнинг бир-бирига интилиш кучини ошириб, бир-бирига қарши кучларни сўндириш йўлидан бориш керак.

Таълим-тарбияда бир-бирига интилтирувчи куч бўлиб, уларга ёшларнинг берилаётган билимга қизиқиши, ўқитувчининг хушмуомалалиги, сўзларининг жозибадорлиги, берилаётган билимни асослаб беришлиги ва тинмай такрорлаб туриш омиллари хизмат қилади.

Ўқувчи ва талабаларга билим ўргатиш учун, биринчи навбатда, ўқитувчи ёки тарбиячи ўқувчи-талабаларда ўзига инсбатан мухаббат пайдо қилиши шарт. Бунинг учун педагогнинг ўзи уларни жонидан севини лозим.

Таълим берувчи таълим олувчига берилаётган билим моҳиятини очиб, мантиқан боғлаб туриб, кизиқарли қилиб тушунтириш пайтида, миқдор йиғилиб сифатга ўтиши учун уни тарбияланувчига эринмай бир неча бор, ҳар турли кўринишларда такрорлаши шарт. Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, берилган билим таълим олувчининг мия қобиғида ўз аксини топиши, яъни миқдор сифатга ўтиши учун уни 4 – 5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суст болалар билан ишлаётганида 8 – 9 маротаба такрорлаши керак экан. Шундагина миқдор сифатга ўтиб, талабалардаги “билмаслик” ҳолати “билди” ҳолати билан алмашинади. Миқдор сифатга ўтади. Бола ав-

инсон “билимсизлик” ҳолатини инкор қилиб “билимли” деган сифатга эришади.

Ушбу ўрида фалсафанинг асосий вазифаларидан бири, кишилар онгида соғлом ва улар тафаккурига мос дунёқарашни шакллантириш экан, дунёқараш ўзи нима деган саволга қисқача жавоб бериб ўттиликни лозим кўрдик. Чунки кейинги айтиладиган сўзлар ўша таърифга боғлиқ.

Дунёқараш – дунё тўғрисидаги умумий гоёлар, қарашлар, инсоннинг дунёда тугган ўрни, ҳаётини йўналиши, ишонч-эътиқоди, идеали, билиш тамойиллари, ўзи ва бошқаларнинг ҳаётдаги ўрнини билиб олиш, инсон моҳияти, ўзлигини англаш ҳақидаги қарашлар мажмуидир. Дунёқараш билим, қадрият, амалиёт ва уларнинг ўзаро бирлиги каби инсон фаолиятини қамраб олади. Унинг ҳиссий, ақлий ва иродавий компонентлари бор. **Дунёни билиш даражасига кўра, кундалик, илмий ва фалсафий онг даражалари мавжуд.**

Дунёқарашнинг асосий масаласи “инсон ва дунё”, “мен ва мен эмас”дир. Дунёқараш ўзининг таркибига кўра илмий, фалсафий, этик, эстетик, диний, сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа қарашларни ўз ичига олади. **Тарихий тараққиёт турлари жиҳатидан дунёқараш – ифсонавий (мифологик), диний, тасаввуфий, фалсафий ва илмий дунёқарашлардан иборат.**

Фалсафий дунёқараш оламга, жамиятга, инсон ва унинг билиш жараёнига энг умумий қарашлар мажмуидир. Фалсафа кишиларнинг ижтимоий-сиёсий, диний, илмий, ахлоқий, этик, эстетик, ҳуқуқий йўл тутишининг асосий тамойилларини дололик билан асослаб беришни ўз олдига мақсад қилиб кўяди.

Фалсафа тафаккур ривожининг буюк ютуғи ва инсоннинг маънавий юксалишининг муҳим омилдир. У кишиларнинг олами билиш, маънавиятининг таркиб топиши, жамиятнинг юксалиши, одамларни фаоллик маҳоратининг намоён бўлиши, инсон қадриятларининг юксалликка кўтарилиши билан боғлиқ.

Фалсафа борлиқни умумлаштириб кўриш, диний, ижтимоий ва табиий билимларни синтезлаш, инсон моҳияти, кадр-қиммати, унинг амалий фаолияти каби масалалар билан шуғулланади.

Фалсафанинг хусусиятларидан бири, киши фалсафага астойдил берилиб, жон-жаҳди билан киришмаса, у ўз сирларини унга очмайди. Фалсафа қандай фаан эканига тўлиқ тушуниб етиш учун Қадимги Рим мутафаккири Сенеканинг фалсафа тўғрисидаги ўз дўстига айтган фикрларини келтириш ўринлидир: “Фалсафа қўлида шоҳлик ҳокимияти бор: сен унга бир-икки соат вақтингни ажратмайсан,

у сенинг бутун вақтинг устида тўлик ҳукмрондир”. Ёки Сенека-ни Люцийга берган маслаҳатини олиб кўрсак: “Ўз фикрингни унга бутунлай тошир, у билан ҳеч айрилма, у билан ҳисоблаш, шунда ўзинг билан бошқалар орасидаги фарқни узайтирган бўласан. Шунда сен авомдан анча ўзиб кетиб, худолардан кўп ҳам орқада қолмаган бўласан. Бизнинг орамиздаги фарқ нимада бўлади? – деб сўрасанг, – Улар сенга нисбатан давомийдурлар. Тан олин керакки, кеска муддат ичида ўзида барча нарсани жамлаш учун катта санъат керак. Баъзи нарсаларда доно Худованддан ўзати ҳам; Худовандо ўзининг табиати туфайли кўркувдан холи бўлса, доно ўзининг саъй-ҳаракати натижасида бунга эришади. Инсоннинг ожизлигини ҳисобга олсак, Худодек кўркувдан холи бўлишлик, бу кам нарса эмас”¹⁰.

Жамият фалсафадан куйидаги саволларга жавоб кутади: Инсон табиатига мос бўлган дунё қандай бўлиши керак? Дунёга мос бўлиши учун инсонни ўзи қандай бўлиши лозим? Бу дунё яшаш учун лаёқатлими? Инсоннинг ўзи, ҳаёт номидан сўзлашга ҳақлими, у ҳаётнинг қадрини билладими ва ҳоказо.

XX аср фалсафасидаги асосий оқимлар куйидагилардир:

“**Ҳаёт фалсафаси**”. Бу оқим XIX аср охирида Германия ва Францияда вужудга келган. Унинг асосчиларидан бири немис файласуфи Ницшедир (1844 – 1900). У инсон ва унинг ҳақидаги анъанавий қарашларни таҳлил қилиб, уларга баҳо берар экан, одам болаесида махлуқлик ва холиқлик бирлиги кетганини ётади ва ўзининг беҳад қудратли фалсафий тафаккурини одамни махлуқликдан кутқариб, холиқлик мақомига кўтаришга қаратади.

Чиндан ҳам Ницше классик фалсафадаги маъхум тушунчалар бўлган материя ва рух, борлик ва онг ўрнига “ҳаёт” тушунчасини киритиш кераклигини кўрсатади. Ҳаёт деганда, у табиий-биологик томонини тушуниш билан бир қаторда инсоннинг мукамалликка интилишини ҳам назарда тутати. Ницше бу интилишда ирода кучига алоҳида эътибор беради.

Рухий таҳлил (психоанализ) фалсафаси. Унда онгсизлик (ингонглик) инсон табиатини билишнинг бош ва муҳим омили сифатида қаралади.

Рухий таҳлил асосчиси З. Фрейд онгсизликни талқин қилар экан, дунё ва инсонни метофизикларча тушулишни снгиб, уларни диалектик талқин қилишга йўл очади. Фрейд онгсизликни онгликка қараганда кенг ва чуқур, деб таъкидлайди. Жинсий майлликни инсон фаолияти-

¹⁰Сенека Л. Нравственные письма к Луцилию. М., 1986. с.106.

нинг муҳим томонларидан бири, яъни онгсизликнинг белгиловчи, ҳал қилувчи омили сифатида таҳлил қилади. Фрейд жиҳсий майллик инсон руҳияти, унинг бузилишига таъсир этувчи асосгина бўлмай, балки маданиятнинг шаклига ҳам, жумладан, баъдий адабиёт, инсон ижтимоий қадрияти, руҳига ҳам таъсир ўтказади, деб кўрсатади.

Фрейд инсон борлигининг муҳим томонини ташкил этувчи унинг руҳий дунёси моделини беради. Унингча, бу модел уч қисмдан иборат бўлиб, унинг асосини “У” (онгсизлик), ундан кейинги қисми эса “Мен” (онг)ни, учинчи қисми эса “Мендан юқори” (ижтимоий онг)ни ташкил этади. Хўш, улар инсон ҳаётида қандай аҳамиятга эга? Улар ўртасидаги нисбат қандай?

Инсон ички дунёси, руҳияти ана шу “учлик”дан ташкил топади. Фрейд ноонгликни чолқир отга ўхшатади. “Мен”(онглик)ни эса, чавандозга. Отга мишган чавандоз турли мақсадлари йўлида отни хоҳлаган томонга йўналтира олади. Бирок куч-қудрат, энергия манбаи чавандозда эмас, балки отда бўлиб, у бутун юмушни бажаради. Шунинг учун бутун энергия, куч-қувватнинг манбаини онгсизликда деб билади.

Рухий таҳлил фалсафаси инсон борлигини илмий асосда текширади. Бу фалсафа тарафдорлари гарчи улар ташқи дунё мавжудлигини тап олишса-да, урганиш объекти инсоннинг борлиги – “кичик дунё”дир деб уқтирадилар.

Антропология фалсафа. Немис файласуфлари М. Шелер (1874 – 1928), А. Гелен (1904 – 1976), Г. Плеснер (1892 – 1985), Э. Ротхакер (1888 – 1965) ва бошқалар бу оқимнинг йирик вакиллари ҳисобланади.

Антропология фалсафа ўз таълимотини методология жиҳатдан асослашда Кант ва неокантчиларнинг трансцендентал (ҳодисаларни тажриба орқали эмас, балки ақл-идрок орқали тасаввур қилиш) фалсафасининг баъзи томонларидан, Гуссерлнинг трансцендетал феноменологиясидан, Хайдеггернинг инсон борлиги тўғрисидаги трансцендентал таҳлилидан кенг фойдаланди. Шунингдек, Ницшенинг инсон ҳали “шаклланмаган ҳайвон” деган фикрини, кишилик ва ҳайвонот олами ўртасидаги фарқлар бўйича чиқарган хулосаларини асос қилиб олди.

Экзистенциализм – XX аср фалсафасининг асосий оқимларидан бири бўлиб, унинг диққат марказида инсоннинг бетакрор борлиги туради. Бу йўналиш, борлик ҳеч қандай тушунча ёки тадқиқот категориялари билан ифодаланмайдиган объектив категория эканлиги тоъясини илгари суради. Экзистенциализм ўзига хос оқим сифатида даниялик файласуф С. Кьеркегор (1013 – 1955) қарашлари асосида вужудга келган. У биринчи бўлиб Гегелнинг ақл “система”сига қарши чиқади ва

ўзининг экзистенция тўғрисидаги фикрини баён қилади. Маълумки, Гегель ҳамма нарса тушунчада ифодаланади, инсон борлиги ҳам тушунчада тўлиқ ўз ифодасини топади, деб кўрсатган эди. Кьеркегор бу фикрга қарши “экзистенция”(яшаш)ни тушунча билан ифодалаб бўлмайди, ундан доим сирғалиб чиқиб кетади, дейди. Бундан у шундай хулосага келади: инсоннинг ички дунёси, ўзини билишга илмий методни қўллаб бўлмайди. Унингча, экзистенция бу “ички” бўлиб, у инсоннинг мавжудлигини кўрсатмайди. Инсон ҳиссий – мушоҳада жараёнида ўз борлигини қонуллашган ташқи муҳит фактига айланади. Яъни “ўз-ўзига”, алоҳида бетакрорликка ўтади, деб кўрсатади. Бу йўлни Кьеркегор Гегелнинг мавҳум ҳаётдан ажралган диалектикасига қарши қўяди ва “экзистенциал диалектика” деб атайдди. У ҳақиқий мавжудлик томон илгарилаб боришнинг уч асосий босқичини кўрсатади: 1. Эстетик экзистенция. 2. Ахлоқий экзистенция. 3. Диний экзистенция.

Феноменология – ҳозирги замон фалсафаси ва маънавиятидаги асосий оқимлардан бири. Унинг асосчиси немис файласуфи Гуссерль (1859 - 1938) бўлиб, унинг таълимотини австралиялик файласуф Brentano (1838 - 1917) бевосита давом эттирди. Brentano Кантдан Демокрит таълимотига асосланган ҳолда онг тўғрисидаги гоясини майдонга ташлайди ва бу масалани ҳал қилишда физик ва психик (руҳий) феномен (моҳият) ўртасидаги асосий фарқларни кўрсатиб беради. Бирок бунда у психик феномен билан физик объект ўртасида фарқ тўғрисида эмас, балки уларнинг онда намоён бўлиш усуллари ўртасидаги фарқлар тўғрисида фикр юритади.

Ундан ташқари фалсафада неопозитивизм, постпозитивизм, прагматизм, синергетика ва энди шаклланиб келаётган холодинамика деган оқимлар мавжуд. Унинг асосчиси америкалик психотерапевт доктор Вернон Вульфдир. Вернон Вульфнинг “Холодинамика”сини қўлланмаамизнинг кейинги бўлимларида батафеилроқ кўриб чиқамиз.

Фалсафий савол деганда, юқорида қайд қилинган фалсафа тўғрисидаги умумий тушунчаларга эга бўлишликка ҳамда унинг тармоқлари ва вазифаларини билишликка, шунингдек, унинг умумий қонунилари ва категориал аппаратининг асосий қисмини эгаллаб олиб, уларни ҳаётда қўллай олиш малакасига айтилади.

Фалсафий савол мавзуини яқунлар эканмиз, Арастулинг қуйидаги сўзларини келтиришни маъқул кўрдик: “Инсон фалсафа билан шуғулланиши керакми? Бу саволга шуғулланиши керак ёки керак эмас, деб жавоб қайтарини мумкин. Агар “Инсон фалсафа билан шуғулланиши лозим” дейилса, ҳаммаси тушунарли. Ҳеч қандай савол туғулмаслиги табиий. Бордию, одамлар “фалсафа билан

мин ул бўлмасликлари даркор” деб жавоб қайтарилгудек бўлса, буни неботлаш учун ҳам фалсафий фикрлашга тўғри келади¹¹. Бу сўзларга илоҳнинг кераги йўқ.

Замонавий фалсафий саводнинг ажралмас қисми ва оламни илмича идрок қилишнинг негизида квант ва нисбийлик назариялари ётади. Қарийб уч юз йил аввал, Ньютон оламнинг механик моделини тузиб, бутун борлиқни шу концепцияга бўйсундирди. Ньютон тақлиф қилган дунёнинг илмий манзарасида инсоният Коинот деган машинанинг кичик бир қисми сифатида тасаввур қилинган. Ҳозирги замон илгөр фикр эгалари оламни тушунишнинг Ньютон даври ўзиб кетди демоқдалар.

XX аср бошларидан бошлаб, нисбийлик назариясини пайдо бўлиши, атомни, ундан кейин электрон, протон ва нейтронларнинг бўлиниши, квантни кашф қилиниши, шунингдек, физикадаги бошқа кашфиётлар, XX аср ўрталарига келиб, дунёнинг механик тасаввурига нугур етказди. Катта олам ва элементар зарралар босқичида кечадиган жараёнларни механик физика тушуштириб бера олмади. Натижадан астрофизика, космология, космизм деган илм-фанлар таркиб топди. Астрофизика ва космология коинот тадрижий ривож натижасида бунёд бўлганини неботлаб берди. Гераклит, кейинчалик Кант ва бошқалар илгари сурган, коинотни ўзгартиб турувчи яхлит бир бутунлик (мажму) сифатида тасаввур қилиш ҳозирги замон илмий манзарасининг асосини ташкил қилади.

Космизм деб ном олган дунёнинг шу кундаги илмий манзараси оламни янгитдан, бошқача тасаввур қилишни тақозо этади. Бу дунёқарашнинг пировард мақсади инсон тасодифан пайдо бўлган мавжудод эмаслигини, у коинот тадрижий ривожланиш жараёнининг ажралмас қисми ва унинг гултожиси эканини неботлаб беришдан иборатдир. Бунинг заминида табиат одам орқали ўзини-ўзи англашига, англаб етганидан кейин эса, инсоният унга етказган шикастларни одамзотнинг ўзини ёрдамида тузатишига олиб келади деган ғоя ётади.

Шу кунда, квант назариясига эга бўлганимиздан сўнг, оламни пайдо бўлиш сирларини англаб етмоқдамиз. Бундай билимга эга бўлишгач, инсоният планетамиз ва бутун коинот ҳаётига таъсир кўрсата олади, деган фикр илгари сурилмоқда.

Квант назарияси табиат, жамият ва бутун коинотга бошқача назар билан қарашни тақозо этади. Одамлар энди коинотнинг пассив кузатувчилари эмас, улар коинот бағридан, унинг юрагидан жой олганлиги маълум бўлди. Улар коинот ҳаётининг фаол қатнашчиларидир. Коинотда содир бўлган барча ўзгаришлар инсон саломатлиги ва ривожини

¹¹ Ҳақиқат маънаси. 99-бет.

га таъсир этгани каби, ҳар бир кишининг вужуди ва онгида кечадиган биоилотик ҳамда ижтимоий ўзгаришлар ҳам бутун Коинотнинг ҳолати ва ривожига ўз таъсирини кўрсатишлигини англаб етдик.

Дунёни янгича тушуниш тафаккур ва моддиятни бир-биридан ажратиб бўлмайдиган глобал бир бутунлик (супер мажму) сифатида тасаввур қилишни талаб этади. Ғоя ўзинча мавжуд бўлмай моддий нарсалар ҳам ғоясиз бор бўлиши мумкин эмас. Дунё, турли моддий нарсалар тинимсиз шаклланиб нураб турувчи, фикр ҳам доимо пайдо бўлиб йўқ бўлиб турувчи жараёнлардан иборатдир. Бу жараёнда, фикрларнинг биронтасида тўхташ кайфияти пайдо бўлса, фикрлар гужанак бўлиб, фикр окими ичида дарров кристаллашади ва “одат” тусини олиб моддий нарсага айланади. Шу тариқа моддий олам шаклланиган ва тараққий этган.

Квантли фикр юритиш ҳозирги замоннинг энг тўғри фикр юритиш усули ҳисобланади. У атомнинг майда заррачаларидан тортиб, биологик мажмулар, бутун биосфера, ер шарни, галлактика ва коинотдаги ҳаракатлар сирларини тушунтириб беролди. Квант – нур деган маънони аниқлаб, нур тўлқинсимон бўлганлиги туфайли, шу тўлқиннинг бир бўлаги квант деб олинган. Айтилганлар, илмий нуқтаи назардан исботланган ва тажрибалардан бир неча бор ўтказилиб, ўз тасдигини топган.

Илоҳий китобимиз бўлган Қуръони Каримнинг “Нур” сураси, 35-оятда ҳам “Аллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир, яъни уларнинг барчасини ёритиб, кўни кўрсатиб – йўқдан бор қилиб тургувчидир” дейилган. Бу оятнинг мазмунини чақадиган бўлсак, бутун олам нурдан ташкил топган бўлиб, уни йўқдан бор қилган Аллоҳнинг ўзи ҳам нур эканлигини англаб етамиз.

XX аср ўрталарига яқинлашганда Макс Планк ва Алберт Эйнштейнлар атомнинг тургунлик ҳолатига тоқат қилмай, радиацион майдонга “квант ўлчамлари” билан ёндашдилар. Шундай қилиб, ноль ўлчамга эга “фотон” аниқланди. Улардан кейин Нильс Бор, Луи де Броль, И. Эрвин ва Шредингерлар радиацион майдон ва энергия тўлқинларини “квант”ни бир вақтнинг ўзида ҳам “бўлак”, ҳам “тўлқин” эканлигини кашф қилдилар. Бу янгилик бутун дунё олимларини ўйлатиб қўйди. Дунёни анъанавий, Ньютон механик физикаси бўйича тасаввур қилиш нурай бошлади. Инсониятга янгича фикр юритиш “эшик қоқиб” келаётган эди.

Квант назарияси нарсаларнинг содир бўлиш сабаблари ҳисобланган ва нур тезлигидан ташқарида бўлган ўлчамлар мавжуд эканини ҳам кўзда тутди. Бу одамзотнинг қийнаб келаётган бир қатор саволлар-

ги жаноб берди. Олимлар коинотга квант назарияси нуқтаи назардан қарашганда, макон борлиги ичида жуда катта қувватга эга бўлган квант кучини аниқладилар. Бу куч бутун коинотда чексиз майдон “квант тўлкини” бўйича тарқалади. Бу куч, оламдаги исталган нарса ни ҳодисани, бир зумда ўзгартириш, йўқ қилиб юбориш ёки йўқдан бор қилиш кучига эга. Квант кучи, квант тўлкини ва жисмоний хусусиятларга эга бўлган коинот “барча тартиблар ичидаги тартиб” (*Бизлар Худо деб қабул қилган. Муаллиф.*) орқали бошқарилар экан. Квант тўлкини барча жисмоний борликларнинг манбаи ҳисобланади.

XX асрнинг энг кўзга кўринган квантли таффакур эгаси, иқтидорли олим Дэвид Бом бутун борлик – моддий нарсалар, энергия ва вақтнинг ўзи ҳам Коинот қаърида яшириниб ётган, ўз ичига яширинган тартиб кучининг натижасидир, дейди.

Ўз ичига яширинган тартиб, барча – жонли ва жонсиз, энг майда нейрон заррачалари, атом ва ҳужайралардан тортиб, кишилиқ жамияти ва Коинотгача бўлган нарсаларни бошқариб туради. Бом фикри бўйича, бу тартиб чизиқли бўлмай, “таъсир майдони” (*магнит майдонига ўхшаб*) сифатида идрок қилиниши лозим. Бу майдонда олампнинг барча унсурлари, қонун ва қонуниятлари йиғилиб, бир бутунликни, квант проекциясини ташкил қиладилар.

Навбатдаги сўзларни нисбийлик ва квант назарияларидан келиб чиқувчи мажму ёндашув тамойилини тушунтиришга бағишлаймиз.

XX аср ўрталарига келиб объектив борлик тўғрисидаги маълумотлар шу даражада ортиб кетдики, аср бошида гўёки шаклланиб битган деб ҳисобланган фан тармоқлари таракқий этиши натижасида уларнинг турлари қарийб юз баробар кўпайди. Ўрганиш объекти ва тадқиқот усуллари жиҳатидан, уларнинг фанлараро, интегратив турлари вужудга кела бошлади. Билим ҳажми, тури ва сифати ортиб бораверди. Бу билимларни кенг оммага етказиш ва уларнинг тафаккурига синдириб, хотираларида сақлаб қолишлари учун дунёни бошқача тушуниш тартибини жорий қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Ундан ташқари, протон ва электронларни фотонларга, фотонларни нейронларга, уларнинг эса квантларга бўлиниб кетиши, дунёнинг пайдо бўлишининг янги концепциясини тузишни тақозо қилар эди.

Шу кунгача ҳукм суриб келаётган оламни механик тушуниш бу вазифани бажара олмас эди. Гап шундаки, “классик” илм-фан, нарса ва ҳодисаларни бўлақларга ажратиб ўрганар, сўнг бу қисмларни механик равишда бир-бирига бирлаштириб туриб идрок қилар, шунда қисмлар орасидаги алоқадорликларга эътибор ҳам берилмас эди. Баъ-

зи фан соҳаларида, шу жумладан педагогикада объектив борлиққа бундай ёндашни ҳозиргача давом этиб келмоқда. Аслида, нарса ва ҳодисалар ҳамда уларнинг қисмлари таснифидан, улар орасидаги алоқадорликлар ҳаёт учун аҳамият- лироқдир.

Шундай шароитда 20-йилларда австриялик биолог олим Людвиг Фан Берталанфи томонидан нарса ва ҳодисаларни ўрганишда “органик” усул таклиф этилди. Бу усул – биологик ва ижтимоий ҳаётдаги жараёнларни ўзаро боғлиқ ҳолда, бир бутунлик сифатида ўрганишни тақозо этарди. Бошида бу усул биологияда қўллана бошланган. Аммо ҳаёт бу усулни тараққиётнинг бошқа жабҳаларига, жумладан, ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланишига олиб келди. “Мен аминманки, оламдаги кўнчилиқ олимлар биз келган натижага келишган, аммо, бизлар тарқоқ ва бир-биримизни билмаймиз, ундан ташқари фанлар орасидаги чегаралар ҳаммамизнинг бирлашишимизга имкон бермай турибди”,¹² – деб ёзган экан англиялик иқтисодчи олим К. Боулдинг ўзининг Л. Фан Берталанфига йўллаган хатида.

Аста-секин дунёдаги илм-фан соҳиблари пайдо бўлиши жиҳатидан турли бўлган нарса ва ҳодисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни бир тартибга келтириш зарур эканига тушуниб етдилар. Бир қатор хусусий фанларда, ҳодисага мажму сифатида ёндашгани, яъни ўзаро функционал боғлиқликда турган қисмлар бир бутунлиқнинг ташкил қилишлиги неботланди.

Умуман мажму ёндашувнинг қадимги илм-фан ва фалсафада мавжуд эканлигини ҳам кўрсатиб бўлади. Бутун борлиқ қандайдир, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Флоробий, Ибн Сино ва бошқалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жаллоддин Румий ҳам, оламни заррадан қоинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Мажму ёндашувни англиялик иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Адам Фергустон, ундан кейин Чарлз Дарвин ҳам қўллаганини кўрсатиб бўлади. Маълум бир мажму ёндашувни Ф.Энгельс асарларидан англаш мумкин. “Бутун табиат муайян нарсалар орасидаги алоқадорликлардан иборат, нарса деганда биз, юлдузлардан тортиб атомгача тушунамиз”,¹³ – деган экан Ф.Энгельс.

Бирок, XIX – XX аср олимлари нарса ва ҳодисаларга анъанавий тасниф беришдан нарига ўтолмадилар.

¹²Берталанфи Л., Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования. М., 1969, 39-бет.

¹³К. Маркс, Ф.Энгельс. Соч. т., 20, 392-бет.

Фақат XX асрнинг 50-йилларига келиб, ўрғанилаётган объектга ўширо функционал боғлиқ бўлган булаклардан ташкил тошган бир бутунлик сифатида қарайдиган бўлишди.

Даставвал мажмулар назарияси ўз мақсадини жамийки нарсалар ва ҳодисалар ҳамда уларни ташкил қилувчи қисмларда бирдай ишлайдиган умумий тамойилларни аниқлашга қаратди. Техник мажмуларни моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, ахборот берувчи мажмуларни ўрганиш жараёнида информация назария вужудга келди ва охирида ҳаммасини интеграциялаштирувчи умуммажмулар назарияси пайдо бўлди.

Объектив борлиқни чексиз кўп, содда ва мураккаб, катта ва кичик, жонли ва жонсиз, тикланувчи ва тикланмайдиган ва ҳоказо сифатларга эга бўлган мажмулар сифатида идрок қилиш шу фан таракқиётининг маҳсулидир. Нарса ва ҳодисаларга мажму сифатида ёндашнинг ривожланиши бориб, қисқа муддат ичида у ўзининг хусусий қонуниятларига, аниқлиги ва тушунчаларига эга бўла бошлади. Мажмулар назарияси жудани ҳам таракқий этиб кетган назария бўлиб, ўз қонуниятларига, қонуноқоида ва категориал аппаратига ҳамда махсус фикр юритиш усулига эга.

Мажмулар назариясига тўлиқ асосланувчи биология, химия, олий математика, кибернетика, космология, космонавтика, робототехника каби илм-фан тармоқлари мавжуд. Мажмулар назариясидан дунёни аниқлаш усули сифатида фойдаланувчи фанлар кундан-кунга ортиб бормоқда. Шу кунга келиб, муайян фаннинг таракқий эhtiанлиги ва ҳар бир олимнинг етуқлик даражаси, уларнинг мажмулар назариясидан нақадар унумли фойдалана олишлиги билан белгиланмоқда.

Мажмулар назарияси (теория систем), мажмули ёндашув (системный подход) ва уларга тегишли бўлган тушунчалар Ўзбекистонга яқин ўтмишда кириб келди. Бу тушунчалар Ўзбекистон олимлари томонидан ўзбекчага турлича талқин қилиниб, илмий жамоатчилик орасида “мажмуали ёндашув”, “тизимли ёндашув” ва “мажмули ёндашув” деган атамалар билан қўлланиб келинмоқда. Илмдаги гоёт мураккаб ушбу ижтимоий воқелиқни бу атамаларнинг ҳаммаси ҳам тўғри ифода этмайди.

Мажмуалар назарияси ва мажмуали ёндашув деган сўз биринчиларидаги “мажмуа” тушунчаси биз назарда тутган воқелиқни муқамал ифода этмайди. Чунки, “мажмуа” (*эътибор беринг, “мажму” сўзининг “а” ҳарфи билан фарқланади*) атамаси русчадаги “комплекс” деган тушунчани билдиради. Илм ва амалиётда бундай ёндашув ҳам пелида

мавжуд. Унда баъзи бир хусусият ва жиҳатлари масалан, ранги, шакли, товуши, ёши ва ҳоказолар ўхшашлигига қараб бирлантирилган нарса ва ҳодисалар йиғиндисига айтилади. Улар ўзаро зарурий, яъни функционал боғлиқ эмаслар.

“Тизимлар назарияси” ва “тизимли ёндашув” деган сўз бирикмалари, мажмунинг метрик талқинини ифодалайди ҳолос. Ҳолбуки, мажмулар назариясида “тизим” тушунчаси тизимли мажму (линейная система) мазмунини бериб, мажмунинг минг туридан, бир турини ифодалайди ҳолос.

Биз таклиф қилган таърифда – **Мажму деганда, ўзаро функционал алоқадорликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар бирикмаси тушунилади.** Функционал алоқадорликда бўлган деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларининг тадрижий ривожини патижасида уларнинг ички заруриятидан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади. Масалан, стол ўз қисмлари – оёқлари, оёқ оралиғ тахта, қопқоқ тахталари билан функционал боғлиқликда. Бу мажму. Бир хил ранг ва фасондаги стол ва стуллар йиғиндиси – мажмуа.

Ҳар қандай мажму икки ва ундан ортиқ қисмлардан ташкил топган бўлиб, айни вақтда, ўзи ҳам ўзидан юқори поғонадаги мажмуга қисм бўлиб киради. Унинг қисмлари ҳам бир поғона пастдаги мажмулар ҳисобланиб, улар, ўз навбатида, бир неча қисмлардан иборат бўлишлар. Бу ҳодиса чекли ва чексиз давом этиши мумкин.

Мажмуга жонли бир мисол келтирадиган бўлсак, одамнинг кўзи бир бутунлик – мажму. У кўз олмаси, гавҳари, киприклар, қовоқ ва ҳоказо ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўз олмаси ёки киприги (исталган қисми), ўз навбатида мажму бўлиб, бир неча қисмлардан иборат. Кўзнинг ўзи ҳам муस्ताқил мажму бўла туриб, ўзидан бир поғона юқори турган “юз” деган мажмуга қисм бўлиб киради. Юз эса бошнинг қисмидир ва ҳоказо. Ёки автомашинанинг гилдирагини олиб кўрадиган бўлсак, у бир бутун нарса – мажму бўлиб, ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча – диска, покришка ва камера деган қисмлардан, шу билан биргаликда, ўзи машинанинг бир бўлаги – қисмидир. Ижтимоий ҳодисалардан мисол келтирадиган бўлсак, “тўй” деган мажму бир бутунликни ташкил қилиши билан бирга, бир неча – тўй тараддуди, тўйни боши, авжи ва охири деган ўзаро функционал боғлиқ қисмлардан иборат. Бу қисмларнинг ҳар бири бир бутун мажму ҳисобланиб, ўз навбатида, бир неча қисмлардан ташкил топади. Шу билан биргаликда тўйнинг ўзи миллий урф-одатлар ва анъаналар деган ижтимоий ҳодисанинг бир бўлагидир ва ҳоказо. Ер юзи ҳамда Коинотдаги барча нарсалар – квантдан тортиб, самодаги Сомон

Шунингча ҳамда барча ҳодисалар – оддий кайфиятдан то жаҳон урушигача бўлганларга мажму сифатида ёндашиш мумкин.

Кўрида қайд қилинганидек, мажмуни ташкил қилувчи қисмлар деб фақат ўзаро узвий, яъни функционал алоқадорликда бўлган қисмларга айтилади. Чунки нарса ва ҳодисаларда функционал алоқадор бўлмаган боғлиқликлар ҳам жуда кўп. Ҳар қандай илмий тадқиқотнинг вазифаси, ўрганилаётган объектда ана шу функционал алоқадорликларни бошқа турдаги боғлиқликлардан ажратиб бериш. Бу эса ҳар доим ҳам осон кечмайди. Масалан, икки киши орасида “муҳаббат” деган мажмунинг мавжуд ёки йўқлигини аниқлаш масаласини олсак. Ҳақиқий муҳаббат деганда, икки шахс орасидаги бир-бирига зарурий интилиш, яъни функционал боғлиқлик борлигига айтилади. Зарурий деганда, бизнинг мисолда, бир-бирисиз ҳаёт кечира олмаслик даражасидаги интилиш тушунилади. Интилиш бўлганда ҳам, икки томонлама баробар қувватдаги интилиш ҳақиқий муҳаббатни ташкил қилади. Бир одамда бошқасига кучли интилиш бўлсаю, у интилаётган одамда унга нисбатан интилиш йўқ ёки суёт дейлик, бу муҳаббат бўли олмайди. Бу бир одамнинг бошқасига бўлган ошиқлиги холос. Кўриб турганимиздек, бу осон эмас экан. Аммо уни маълум усуллар ёрдамида аниқласа бўлади. Муайян нарса ёки ҳодисанинг ҳақиқий мажму эканини аниқлаш учун, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусиятини ўзгартириб кўриш керак. Мажмулар назарияси бўйича, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусияти ўзгарса, бошқа қисмлар ҳамда бутун мажмунинг хусусияти ҳам қонуний равишда ўзгаришга учраса, у функционал алоқадорлик дейилади. Мажмулар замон ва маконда мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки макон ўзгариши билан мажмунинг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўзгаради. Мажмуларнинг ҳар бири фақат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридан шу хусусиятлар йиғиндиси билан ажралиб туради. Мажмунинг хусусияти фақат бошқа мажмулар билан алоқаларда намоён бўлади. Алоқадорлик деб, мажму хусусиятини пайдо қилувчи узвийликка айтилади. Боғлиқлик эса, фақат уларнинг намоён бўлишидир. Ҳар қандай боғлиқлик замирида алоқадорлик ётавермайди. Янги хусусиятни яратувчи алоқадорлик функция дейилади. Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади. Мажму ҳолатининг кетма-кет намоён бўлиши жараён дейилади.

Мажму, уни ташкил қилувчи қисмлар фақат ўз поғонасидаги, яъни мажму ичидаги мажмучалар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади. Бир мажмунинг ташкил қилувчи қисмларининг биронгаси ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан алоқадорликда бўлса, у бир вақтнинг ўзида,

Ўзининг мажмуи билан бир каторда, бошқа мажмуни ташкил қилишда иштирок этган бўлади. Чунки, ҳар қандай мажму асосини алоқадорлик ташкил қилади. Алоқадорликлар нарса ва ҳодисаларнинг табиий тад-рижидан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқарида мавжуддир.

Субъектив, яъни инсон хоҳиш-истаги натижасида келиб чиққан ва киши тасаввурида намоён бўладиган сунъий алоқадорликлар ҳам мавжуд. Бундай алоқадорликлар антропоген алоқадорликлар дейи-либ, уларга асосланиб шаклланган мажму сунъий бўлади. Сунъий алоқадорликлар объектив қонуниятлардан келиб чиқиб, жараён тад-рижининг ички заруриятидан пайдо қилинган бўлса, улар амалиётди ҳақиқий мажмуга айланадилар. Ҳар қандай оддий машина ва иморат-дан тортиб мураккаб ҳаракатларни бажарувчи робот ва космик кемалар ҳам бунга мисол бўла олади. Аксинча, сунъий алоқадорликлар асосиди яратилган нарса ва ҳодисалар объектив қонуниятларга зид ҳолда шакл-ланган бўлса, улар амалиётда ўз таъсидини топа олмай, инсон тафакку-рида ҳаёлий нарса ёки ҳодиса бўлиб қолаверади. У мажбурий равиш-да амалга оширилса, муваффақиятсизликка учрайди. Бунга, битганди кулаб тушган иншоот ёки ҳаёлий ғояларга асосланган, амалда нураб кетган социализм жамиятини мисол килиб кўрсатиш мумкин.

Мажмулар назарияси (теория систем) бўйича, ҳар қандай мажму, ўзидан юқори поғонада турган мажмуга субстанция вазифасини ўтаб, шу вақтнинг ўзида, ўзидан бир поғона пастда турган мажмулар унга нисбатан субстанция вазифасини бажарадилар ва ҳоказо. Техник, яъни ёпик мажмуларда бу ҳодиса чекли, табиий, яъни очик мажмуларда у чексиз бўлади. Мажмуларни бир-биридан ажратиш турадиган нарса, уларнинг хусусиятларидир. Шуларни ҳисобга олган ҳолда фалсафада атрибут (нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас унсури) деган тушунча ке-либ чиққан. **Атрибут** – муайян нарсанинг ажралмас унсури сифатида намоён бўлиб, унинг хусусиятларини ифода этади.

Ҳар бир ишда мажмулар назариясидан келиб чиқиб, биричи-чидан, ишни бир печа ўн баробар осонлаштирадиган, баъзи мурак-каб ишларда, масалан, кибернетика ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша ишни бажариб ҳам бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни тўғри амалга ошириш гаро-ви бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушуштиришни осонлаштирадиган ҳамда бериладиган билимни тез тушуштириб, тез ўзлаштириб, эса узок сақлаб туриш-га хизмат қилади. Чунки инсон онг ва тафаккури, унинг тарихий ривожланиши жараёнида мажмулар назарияси қонуниятларига мос равишда шаклланган. Аслида, мажмулар назарияси инсон онги табиий фаолиятидан олтиган.

Биринчи бор, бутун борлик катта-кичик мажмулардан иборат деган фикрни италиялик файласуф Зенон (м. ав. 490 – 430) айтиб кетган. У айтдики, бутун нарса бўлингач, кўнлаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида, бирликларга бўлинади. Бу жариёи чексиз давом этаверади¹⁴. Шу фикрга яқин фикрни қадимги юнон файласуфи Марк Аврелий Антоний айтган: “Ҳамма нарса бир-бирига чагишиб кетган. Ҳамма ерда илоҳий узвийлик мавжуд. Бирча нарсалар умумий тартиб-қоидалар асосида бирлашиб, айни бир оламни безашга хизмаг қилади”¹⁵. Бу икки аллома олим фикрларидан бутун дунё чексиз, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутунлик, яъни мажмулардан ташкил топганини англаса бўлади. Бироқ, оламни ихтиёрӣ гоҳо нотўғри англашимиз натижасида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуридан ажралиб қолганмиз. Ўзлигимизга, яъни табиӣ моҳиятимизга қайтиш учун мажмулар назариясини ўрганишимиз шарт.

Мажмулар ўз асослари, яъни функционал алоқадорликлар проекция (*фазовий шаклларнинг текисликдаги тасвири – чизма*) сининг шаклига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралани:

- тартибли ва тартибсиз. Муайян дарахтнинг битта баргини тузишини ёки арифметик рақамлар тартибли, баргларнинг дарахт шохларида жойлашини тартибсиз мажмуга мисол;

- тезликка эга ва сует, масалан, жонли нарсалар тезликка эга, тоғу тош сует мажмулардир;

- икки қарама-қарши ва кўп томонлама – масалан, дарё икки қарама-қарши томонли, яъни тизимли мажму, кўл эса кўп томонлама мажму;

- нуқтавий ва тизимли – бир хужайрали микроорганизмлар нуқтавийга, дарё, йўл, рақамлар тартиби тизимлиликка мисол бўлади;

- тикланувчи ва тикланмайдиган мажмулар – доим аввалги ҳолатига қайтиб келувчи: кеча-кундуз, фасллар, киши кайфияти ва ҳоказо тикланувчи, вақт, умр эса тикланмайдиган мажмуларга мисолдир;

- оддий ва мураккаб – водород, кислород, тоза сув, соф темир, соф олтин ва бошқалар оддийга, жинслар, эритмалар, қотишма ва жонзотлар мураккабларга киради;

- марказлашган ва марказлашмаган – агар мажму қисмлари орасидаги алоқадорлик векторларининг ҳаммаси бир асосий қисмда

¹⁴Ҳақиқат манзаралари: 96 мумтоз файласуф. Т., “Янги аср авлоди” нашриёти. 2002. 49-бет.

¹⁵Ўша манба. 174-бет.

кесинса, унда мажму марказлашган бўлади. Мисол учун Шарқда оиладаги ҳамма ишлар ота билан боғлиқ, у билан барча оила аъзолари боғлиқликда, у оила деган мажмунинг марказида. Шунинг учун бу мажму марказлашган ҳисобланади. Мажмудаги қисмлар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, бир-бири билан бошқа қисмлар орқали эмас, тўғридан-тўғри боғлиқликда бўлса, ундай мажму марказлашмаган дейилади. Мисол учун, улфатлар, кимёвий унсурлар ва ҳоказо.

- **бир ва кўп погонали** – камиш, жўхори пояси, каватли уйлар, давлат қурилмаси кўп погоналига мисол, оила бир погонали мажмудир.

Яна мажмулар ҳолатига қараб турохларга ажратилади:

- **бирламчи мажму** муайян хусусиятга азалдан эга бўлганда, **иккинчиламчи** – у мажму бўлиб шакллангандан кейин муайян хусусиятга эга бўлганда;

- **туғалланган ва туғалланмаган мажмулар** – туғаллангани ўзига янги қисмларни қўшилишига йўл қўймайди, туғалланмагани бунга йўл қўяди;

- **иммопент ва иммопентсиз мажмулар** – биринчиси – фақат ўзини ташкил қилувчи қисмлар билан узвий алоқадорликда, иккинчиси – шу билан биргаликда бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишга йўл қўяди;

- **минимал мажмулар** – ўзини ташкил қилувчи қисмларининг биронтаси йўқ бўлганда ўзи ҳам йўқ бўлади;

- **тургун ва тургун бўлмаган мажмулар** – тузилишига ўзгаришлар киритилганда ўзгариб кетадиганлари тургун ҳисобланмайди, қолганлари тургун мажмулардир;

- **кучли ва кучсиз мажмулар**, кучли мажму деб таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгарган тақдирда мажму ўзгармай қолаверишига айтилади. Кучсиз мажму, таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариб кетади;

- **гомоген ва гетероген мажмулар**, гомоген деб бир хил хусусиятли қисмлардан иборат мажмуларга айтилади, гетероген ҳар турли хусусиятларга эга қисмлардан иборат мажму ҳисобланади;

- **қайтарилиб турувчи ва қайтарилмайдиган турлари** ҳам мавжуд, уларнинг биринчиси – бир қонуният асосида ўзгариб яна аввалги ҳолатига қайтади, иккинчиси – тинмай ўзгариб аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди;

- **қадрли ва қадрсиз мажмулар**, биринчисининг ташкил қилувчи қисмлари ҳар бирининг бошқа қисмлар билан алоқадорлиги иккитадан ошмайди, иккинчи туриники ошади;

- **чала ва тўлиқ мажмулар**, чала мажмуда алоқадорликда турган объектлар билан уларнинг ҳамма хусусиятлари орасида ўзвий алоқалар

Ўрнатилган бўлмайди, тўлиқ мажмуда унинг акси – алоқадорликда бўлган объекtlарнинг ҳамма хусусияtlари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади;

- **вариатив ва вариативсиз мажмулар** – вариатив деб, алоқадорлик фақат муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасида мавжуд бўлмай, бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқалар ўрнатишга йўл қўядиган мажмуларга айтилади, вариативсиз деб бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқадорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

Яна мажмулар очик ва ёпиқ деган турларга бўлинади. Очик мажмулар ўзига ахборотларни қабул қилиб, ўзидан уларларни чиқариб туради. Буларга мисол қилиб, барча табиий ва ижтимоий мажмуларни келтирса бўлади. Масалан, ўсимликлар ҳамда ҳайвонот дунёси ёки одам ва унинг жамоаси. Улар доимо ривожланиб, тараккий этиб, ўзгариб туради. Шунинг учун доимо ташқи муҳит билан энергия ва модда алмашиниб туради. Ижтимоий жараёнлар ҳам бунга мисол бўлади. Ёпиқ мажмулар ўзига ахборот қабул қилмайди ва ўзидан ахборотни чиқармайди. Техник ёки антропоген деб номланган мажмуларни бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Уларнинг биронта унсурини олиб ташлаш ёки бошқа, унга ёд унсурни киритиш мумкин эмас.

Мажмулар назарияси бўйича, мажмулар проекция (физовий шакллارнинг текисликдаги тасвири – чизма)сини коғоз ёки ёзув доскасида, ё матода ёки компьютерда ифодалашда очик, яъни табиий ва ижтимоий мажмулар доира ёки элеме шаклида ёпиқ, яъни антропоген деб ҳисоланган техник мажмулар уч бурчак, тўрт бурчак, кўп бурчак шаклларида ифодаланадилар.

Бу ерда биз, ўқув қўлланманинг олдига қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, мажмулар назариясидан фақат бир шингил келтирдик холос.

Аслида, мажмулар назарияси жуда мураккаб ва яхши тараккий этган назарий билимлар мажмуидир. Уни эгаллаган одам, ҳар қандай ишни тўғри ва тез амалга ошира олади. Баъзи илм-фан тармоқлари мажмулар назариясидан айри ҳолда ўз фаолиятларини амалга ошира олмайдилар ҳам. Масалан, космонавтика, ахборот-коммуникация илм-фани, шу жумладан компьютер илми ва ҳоказо.

Мажмулар назариясидан фойдаланадиган фан тармоқлари ҳамда унга амал қиладиган олимлар замон талабига жавоб берадиган фан мутахассислар бўлиб ҳисобланадилар.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Савод деб нимага айтилади? 2. Тил саводи қандай савод? 3. Касбий савод деганда нимани тушунамиз? 4. Фалсафий савод нима учун керак? 5. Абстракт тафликур қандай? 6. Аксиология нимаи ўрганади? 7. Диалектика сўзи нимаи

ни англатади? 8. Диалектиканинг асосий қонунилари? 9. Рухий таҳлил фалсафасининг асосчиси ким? 10. Фалсафанинг замонавий таърифи? 11. Душени янгича қандай тушуниш мумкин? 12. Квант назариясини тушунтиринг? 13. Мажмулар назарияси қачон ва нима сабабдан пайдо бўлган? 14. Мажму ёндашувнинг асосий қоидалари қайсилар? 15. Мажму деганда нимани тушунамиз? 16. Функционал алоқадорлик нимани англатади? 17. Мажмулар ўз проекция асосларидан келиб чиқиб неча гуруҳга ажралади? 18. Мажму ёндашувга амал қилувчи олим ва мутахассислар қанда мутахассислар дейилади?

2.2. Педагогикада қўлланиладиган фалсафа категориялари

Киши маънавияти ва бутун ижтимоий моҳиятининг бирламчи асосини билим ташкил қилишлиги айтилди. Билим ўзи нима? – деган савол пайдо бўлиши табиий. Бу саволга мажмулар назариясидан келиб чиқиб, қуйидаги қисқача жавобни бериш мумкин.

Билим – бу бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликдир. Бу алоқадорлик, нарса ва ҳодисанинг тадрижий ривожига жараёнида, уни ташкил қилувчи қисмлар ривожининг ички заруриятдан келиб чиқади. У нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан пайдо бўлиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд. Шунинг учун ҳам, у қонуният деб юритилади. Ҳаётда кўп мартаба ўз тасдиғини топган қонуният қонун мақомига эга бўлади. Шунинг учун қонуният ва қонун синоним сўзлар ҳисобланади. Бу ерда бир бутунлик, яъни мажму деганда, алоҳида олинган квантдан торғиб, Ер шари ёки бутун Коинотни ҳам тушуниш мумкин. Инсон вужуди ёки унинг бир аъзоси – юз, кўз, қулоқ, оёқ ва бошқаларни; бирон-бир машина ёки унинг қисмлари гайка, шайба, дунгалак, дудкартай ҳам бир бутунлик – мажму бўлиши мумкин эканини ҳам биламиз. Унга ижтимоий ҳодиса – муҳаббат, нафрат, газаб, шафқат ва ҳоказолар ҳам мисол бўла олади. Ҳар қандай бутунлик, албатта бир неча қисмлардан ташкил топган бўлади. Буни объектив борлиққа мажму ёндашув назариясидан биламиз.

Мана шу бутунликни бутун қилиб турган нарса, унинг қисмлари орасидаги функционал (зарурий) алоқадорликдир. Бу алоқадорлик бўлмаса ўша нарса ёки ҳодиса бутун бўлиб туролмайди. Зеро, мавжуд бўлмайди. Ўқитувчи, домла ёки бошқа бир киши сизга билим бераётганида, бирон-бир нарса ва ҳодисани тушунтираётганида уни бутун қилиб турган алоқадорликларни сизга кўрсатиб беради. Масалан, тарих ўқитувчиси бир давлатнинг муайян бир даврдаги тарихини сизга

тушунтирмоқда. Шунда у, шу мамлакатнинг жойлашган ўрни, унинг табиий шароити, у ердаги халқлар маданияти, табиий шароит ва маданиятидан келиб чиқиб, шу давлатда устивор хўжалик юритиш турларини ҳамда давлат бошқарув тизимини бирма-бир тавсифлагач, улар орасидаги узвий алоқадорликни кўрсатиб беради. Чунки булар “мамлакат” деб номланган бир бутун ижтимоий ҳодисанинг моддий ва маънавий, қисмларидир. Улар орасидаги функционал алоқадорлик қонуний равишда мавжуд бўлиб, уни билган киши, шу давлат тўғрисидаги билимга эга бўлади. Ёки бошқа мисолни олиб кўрайлик: химия ўқитувчиси, унинг дарсида, бир бутун нарса бўлиб ҳисобланган сув (H_2O)ни сенига тушунтирмоқда. Шунда у сув табиий равишда аралашган моддан бўлиб, ички қимёвий тузулиши бўйича, икки унсур “водород” ва “кислород”ларнинг ўзаро зарурий бирикмасидан ташкил топган деб тушунтиради. Уларни ўзаро зарурий бириктириб турган нарса улар орасидаги зарурий алоқадорликдир. Шуларни билсангиз сувнинг қимёвий тузулишини биласиз. Яъни сув тўғрисида қимёвий билимга эга бўласиз.

Билим – нарса ва ҳодисаларнинг ички заруриятдан келиб чиқиб, бизга қонуният, қонун, қоида, хусусият, тушунча, таъриф шаклида ўзини намоён қилади. Айтилганлардан келиб чиқиб, билим деган тушунчага қуйидаги таърифни берамиз.

Нарса ва ҳодисаларда хусусият сифатида намоён бўлувчи, уларнинг қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликнинг киши тафаккуридаги инъикоси билим дейилади.

Билиш жараёни ақлий сафарбарлик орқали тафаккур ва тасаввур фаолияти натижасида содир бўлади. Ҳар қандай амалий ҳаракатни бошламасдан олдин, бу ҳаракатнинг кечиш қонуниятини, яъни билимини эгаллаб олиш шарт. Акс ҳолда киши ўйлаган мақсадига етолмайди. Тафаккур фаолияти фикр юритиш ва тасаввур қилиш жараёни натижасида амалга ошади.

Фикрий жараённинг икки асосий тури мавжуд. Бири рационал тафаккур фаолияти; иккинчиси – мувоқабат (ички туйғулар) ёрдамида фикр юритиш. Биринчиси объектив борлиқнинг хусусий томонини ҳис қилса, иккинчиси тўлқин жабҳаси билан боғлиқ.

Рационал тафаккур миянинг чап ярим шарида амалга оширилиб, нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини ифода этади. Қундалик ҳаётимизнинг кўп қисмида, биз айнан шундай тафаккурдан фойдаланамиз. Бундай тафаккур ёрдамида биз бадиий китоб ўқиймиз, телевизор кўраемиз, уй юмушларини бажарамиз, тижорат билан шуғулланамиз. Бунда киши нарса ва ҳодисаларнинг хусусий томонларини қисма-қисм

хис қилиб, уларни бир-бирига рационал боғлаб туриб англайди. Тасаввуф таълимотида бундай билиш сунна ёки ибрат босқичи деб юритилади. Бу босқичда киши сезги аъзолари орқали хис қилган нарса ва ҳодисаларни тафаккурда акс эттириб, билим эгаллайди. Бу билимларни у ҳаётга тақлид қилиш орқали қўллайди. Бундай жараёнда киши эгаллаб олган билимларини эслаб қолиб, уларни механик равишда бажаради, яъни ибрат орқали амалга оширади. Бу йўл билан эгалланган билим асотир билим дейилади.

Муроқабат ёрдамида фикр юритиш, асосан, миянинг ўнг ярим шарига амалга оширилиб, объектив борлиқ тўлқинининг хис қилади. Бундай тафаккур орқали инсон тасаввур қила олади, ҳиссиётга берилади, ният ва ижод қилади, завқланади, илмий адабиётларни ўқийди, илм билан шуғулланади. Бу турдаги тафаккур ёрдамида инсон объектив борлиқни бир бутунлик – мажму сифатида англаб, шу бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликни хис қила олади. Бунда инсоннинг мантикий тафаккури билан биргаликда тасаввури ҳам фаол қатнашиб, унда ўзи англаб етган билимларни бошқаларга маълум қилиш иштиёқи пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам тасаввуфда бундай билимлар илмий билим, бу босқич эса маърифат босқичи дейилади.

Шундай қилиб, энг оддий нарсалар устида фикр юритганимизда ҳам, миянинг иккала ярим шари ишга тушади ва ҳар бир нарса ва ҳодисанинг аввал рационал тафаккуримиз билан хис этиб, сўнг тасаввур орқали унинг моҳиятига етиб борамиз. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниб етиш учун анчагина ақлий қувват сарфланиб, муайян вақт зарур бўлади.

Миянинг қок ўргасида диагональ бўйлаб жойлашган текисликда рационал ва муроқабат тафаккурлар кесишади. Бу икки тафаккур ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, барча ўй-фикрлар ана шу текисликда кечади.

Миянинг чап ярим шари тананинг ўнг томонини назорат қилиб турса, ўнг ярим шари чап томон фаолиятини кузатиб туради. Шунинг учун ҳам энг кучли хис-туйғулардан ҳисобланган севги миянинг ўнг ярим шарига пайдо бўлиб, чап томондаги юракни безовда қилади. Шу боис ҳам биз ўнг қўл билан ёзамиз, чунки бу рационал ҳаракат бўлиб, миянинг чап ярим шари томонидан бошқарилади. Юқорида айтилганлар шу замон руҳиятшунослик илм-фанининг тадқиқот натижаларидир.

Қадимги юнон файласуфи Демокрит (м. ав. 460 – 360) қуйидаги фикрни башорат қилиб айтиб кетган: “Билишнинг икки кўриши мав-

жуд. Уларнинг бири туйгулар воситасида билиш, иккинчиси тафаккурни билишдир”¹⁶.

Кўқорида келтирилган тафаккурнинг икки тури орқали билим эгаллигини ташқари, тасаввуф таълимотида унинг учинчи тури мавжудлигини исботланган. Бу урфон ёки тасаввуф босқичи дейилиб, унда билим эгаллаш учун руҳ сафарбар этилади. Яъни ички хиссиётнинг солиб, илҳом орқали билим аниқланади. Бундай билим ботиқий билим дейилади.

Тасаввуф таълимотининг таъкидлашича, инсон Коинот хожаси бўлган. Ҳақ таолонинг фаолият маҳсули бўлиб, вужудида табиат ва жамиятдаги бор бўлган жами билимлар мужассамланган. Нимаики билимоччи бўлсанг, ўзингга, яъни руҳингга мурожаат қил, дейилади тасаввуфда. Мутасаввуф шоир айтганидек:

Бир сават ширмой нон турар бошингда,
Тилайсан бировдан бурла нон печун?
Кишилар эшигин тақиллатгушча,
Қоқсанг-чи, эй нодон, дилинг эшигин!

Бу босқичда билимни эгаллаш усуллари руҳ фаолияти билан чамбарчас боглиқ бўлиб, маҳсус руҳий машқларни, шу жумлада, Илоҳий китоблар оятларини қайта-қайта такрорлаш (зикр қилиш) орқали руҳ мақсад сари сафарбар қилинади.

Ҳозирги замоннинг илм аҳли ҳам бундай билим топиш тури бор эканлигини эътироф этмоқдалар. Аммо унинг замонавий усул ва услубларини, яъни тариқатини ҳали ишлаб чиқишгани йўқ. Урта асрда Марказий Осиёда сўфийлар бунинг бир қатор тариқат (методика)ларини ишлаб чиққанлар. Сўфий, шайх ва валилар ботиқий билимдан башорат қилишда ҳамда табиат кучларидан халқ манфаатлари йўлида унумли фойдаланиб келганлар. Булар: Бобо Фараж, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Мағрудий, Маҳдум Аълам Даҳбедий ва бошқалар.

Кишининг маълум бир мақсад сари қилган ҳаракати фаолият дейилса, ҳар қандай фаолиятнинг пировард мақсади шахсий ё жамоа ёҳуд бутун жамиятнинг қандайдир эҳтиёжини қондиришга йуналтирилган бўлади.

¹⁶Ҳақиқат мезонлари: 96 мумтоз файласуфлар. Т., “Янги аср ашлоди” нашриёти. 2002. 68-бет.

Жамиятнинг турли-туман эҳтиёжларидан энг асосийларидан бири билимга бўлган эҳтиёждир. Бунинг боиси қуйидагилардан иборат:

Биринчидан соғлом инсон мияси табиий ҳолатда тинмай билим олиш эҳтиёжини сезиб туради. У мия ҳаёти мавжудлигининг шароитидир. Тирик жон қимирлаши шарт бўлгани каби, тирик миянинг ҳам, фикр юритмай иложи йук. “Билим инсон онги ва руҳининг озукасидир”, деган гап бор. Гегелнинг айтишича, энг жиддий эҳтиёж ҳақиқатни билишга бўлган эҳтиёж саналади¹⁷. Атрофимизни ўраб турган табиат ва ижтимоий ҳаёт жумбоқлар билан тўла. Бу жумбоқларни ечишга интилиш, уларни бир бутун қилиб турган, қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликни, яъни ҳақиқатни англаш, инсон зотининг зарурий эҳтиёжларидан биридир. “Ҳақиқат олий шарофатдир”, дейилган “Авестода”. Зотан ҳақиқат – билим буюк муъжиза. Ҳақиқат адолатга, шарофатга элтадиган буюк қудрат. Ана шу қудратга эришиш одамнинг доимий эҳтиёждир.

“Ашаҳ (тўғрилик), яъни ҳақиқат энг гўзал ва фаровонлик моясидир. Дуруст амалли, энг яхши хоҳиш – бу Ашаҳ –Ҳақиқат” – дейилган Авестода¹⁸.

Иккинчидан, ҳар қандай одам руҳий хотиржамлиги тўғрисида қайғуради. Руҳий хотиржамликни эса фақат билим бера олади. Беҳуда хавотирланиш ва руҳ нотинчлиги кишининг билимсизлиги ёки билмай қилиб қўйган гуноҳлари ҳисобига бўлиши мумкин. Билими ошган сайин инсон тафаккури кенгайди. Кенгайган тафаккурга дунё кенг туюлади, тор тафаккурда, у тор бўлиб, руҳнинг безовта бўлишига сабаб бўлади. Дунё кўзинга тор бўлиб туюлгандан ортиқ бахтсизлик бўлмаса керак.

Авестода таъкидланганидек, одамлар қалбидаги эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик туйғуларининг ўзаро курашида яхшилик танганаси ва эзгулик ғолиблигини таъминлашга одамларда маънавий қудрат, ижобий рағбат ва руҳий даъваткорлик вазифасини ўтайдиган нарса – бу билим, яъни ҳақиқатдир.

Янги юз йиллик ва янги минг йилликнинг дастлабки пайтларида яшаётган бир вақтимизда ҳаёт, келажак биздан комилликни, инсон сифатидаги етукликни, одамий баркамолликни талаб этмоқда.

Янги юз йиллик тараққиётида бутун инсоният тарихида янги давр, янги эра бошланган бир пайтда цивилизациянинг муҳим омили сифатида ақл-идрок, бой тафаккур, тараққий фикр, маънавий-ахлоқий поклик

¹⁷Гегель. Соч. Том I. Госиздат, 1930. с 14.

¹⁸Авесто. “Шарк”. Т., 2001. 298-бет.

ни руҳий хотиржамлик катта аҳамият касб этаётганлиги ҳаммага аён бўлиши лозим.

Дик таоло биринчи бор ўз Расулига мурожаат қилиб: (“Эй Мухаммад, барча мавжудодни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг”¹⁹ – дейди. Бу сурада Аллоҳ ана инсоний марҳамат қилади: “Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни) ўргатган ута карамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди”²⁰. Демак, Яратганнинг мўъжизаси билимдан, ўқиш ва ўрганишдан бошланган.

Учинчидан, фақат билими зиёда инсонгина руҳан тетик ва иймони мустаҳкам бўлади. Иймони мустаҳкам одам бахтли ҳисобланади. Бахтга эса, ҳамма интилади.

Юқорида билим эгаллашнинг аҳамияти ташкилий нуқтаи назардан тикланиб қилиб чиқилди. Энди билим эгаллаш жараёнини инсон онги, амалий ҳаракати ва руҳида содир қиладиган ўзгаришлар нуқтаи назардан ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Эҳтиёж. Инсон тирик мавжудод бўлганлиги туфайли у ўзини биологик тур сифатида ва ижтимоий мавжудодлигини сақлаб қолиши учун тинмай ҳаракат қилиши шарт. Кишини ҳаракатга келтирувчи куч, ундиги доимо пайдо бўладиган эҳтиёжлардир. Одамда пайдо бўладиган эҳтиёжни қаноатлантириш учун, киши унга эришишни мақсад қилиб олиши талаб қилинади.

Мулоҳаза. Инсон, эҳтиёжини мақсадга айлантириш жараёнида, қиладиган ҳаракатини мулоҳаза юритишдан бошлайди. Инсонда не-не эҳтиёжлар пайдо бўлмайди дейсиз. Уларнинг кўпи яхши ният, яъни эҳтиёж босқичида қолиб кетади. Аммо баъзи бир эҳтиёжлар одам руҳида ўзини тинмай намоён қилавериши натижасида киши бу эҳтиёжни қондириш ёки қондирмаслик устида ўйлаб қолади. Кейин бу эҳтиёжни қондириш шарт ёки шарт эмаслиги тўғрисида бир фикрга келади. Қондиришга қарор қилса, эҳтиёж мақсадга айланган ҳисобланади ва амалий ҳаракат томон силжиш пайдо бўлади. Қондирмасликка қарор қилинса, эҳтиёж ўз босқичида қолиб кетаверади.

Инсон фаолиятидаги **м у л о ҳ а з а** босқичи деб, тафаккурнинг киши руҳида пайдо бўладиган табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар устида фикр юритиб, уларни қондириш ёки қондирмаслик тўғрисида ҳукм чиқариб, эҳтиёжни мақсадга айлантириб берадиган фаолиятни ифода қилиди.

¹⁹Қуръони карим. 96-сура, 1-оят.

²⁰Қуръони карим. 96-сура, 3-, 4-, 5- оятлар.

Эҳтиёж мақсадга айланганидан кейин киши бу мақсадга етиш йўллариини излайди ва тасаввури ёрдамида буни ижро этишнинг тахминий режасини тузади.

Гипотеза. Нарса ёки ҳодисага етишни бўйича инсон томонидан мақсад қилиб қўйилган, аммо ҳали илмий асосланмаган бўлса-да, маантиқан боғлиқ чора-тадбирларнинг хомаки режаси тахмин (гипотеза) дейилади.

Тахминий режа тузилганидан кейин, уни илмий асослашга ўтилади. Яъни мақсадга етишишда қўлланадиган ҳар бир чора-тадбир шу соҳа илм-фани ва амалиётида мавжуд бўлган боқий қонуниятлар билан исботланади. Исботлаш жараёнида кўп тахминий тадбирлар исботланмай чиқариб юборилади ва ўрнига янгилари киритилади ва ҳоказо. Тахминий режани илмий асослаш жараёнида барча қонуниятлар ва омилларни ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда киши мақсадига ета олмайди.

Концепция. Мақсадга етишнинг хомаки режасини мазкур соҳада мавжуд қонуниятлар билан асослаб берилган босқичи концепция ёки илмий асосланган тахмин дейилади.

Тахмин илмий асосланиб, концепцияга айланаётганда уз босқичида қолиб кетиши ёки хомаки тахминни баъзи ўринлари тасдиқ топиб, баъзи ўринлари инкор қилиниш йўли билан концепцияга айланади. Хомаки тахминнинг ҳамма ўринлари юз фойиз концепция босқичига ўтмайди.

Амалиёт. Илмий асосланиб, маъромига етказилган тахмин концепцияга айланди, дейлик. Ҳар қандай илмий асосланган тахминни, яъни концепцияни тўғри эканини билиш учун уни амалда синаб кўриш талаб қилинади. Мақсадга етишнинг илмий асосланган тахминий режа(концепция)сини амалда синаб кўриш т а ж р и б а дейилади.

Режа, яъни концепция канчалик илмий асосланган бўлишига карамай, тажрибадан утмаслиги мумкин. Бундай ҳолда ҳамма жараён бошидан қайтарилади. Яна бошқача тахмин қилинади ва ҳоказо. Кейинги фикрлар ҳам тажрибада уз тасдиғини топмаса, жараён яна қайтарилади ёки мулоҳаза босқичига қайтиб, мақсаддан воз кечилади. Чунки тажриба ҳақиқат мезонидир. Фақат тажриба синовидан ўтган ва таърифи маромига етган билим ёки билимлар мажмуи тўғри деб ҳисобланади ва шу соҳа фани ёки амалиёти назариясини бойитади.

Назария. Тафаккур юриғишнинг барча босқичларидан ўтган ва амалиётда синаб кўрилиб, таърифлари маромига етган билимлар мажмуи назария дейилади.

Таълимот. Лугатларда “таълимот” тушунчасига куйидаги таърифлар берилган:

- йирик мутафаккир ёки аллома олимнинг муайян масала ёки воқеанинг тўғрисидаги қарашлари, билимлар тизими;

- объектив борлиқдаги муайян ҳодиса тўғрисидаги назарий билимлар тизими;

- фан соҳалари, ижтимоий ҳаёт, жамият ва шу қабилар ҳақидаги илмий қарашлар, назарий хулосалар мажмуи;

- кўрсатма, йўл-йўриқ, ўргатиш;

- муайян соҳадаги ҳаракатларнинг асосий тамойиллар йиғиндиси.

Келтирилган таърифларни таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, биринчидан, барча таърифларда таълимот муайян бир масала устидаги билимлар мажмуи эканини аниқлаймиз. Иккинчидан, бу билимлар илмий асосланган бўлиши ёки йирик аллома олимнинг ботиний билимларидан фойдаланиб қилган хулосавий қарашлари ҳам бўлиши мумкинлигини кўриб турибмиз. Учинчидан, маълум бир соҳада тўпланган билимлар асосида қилинадиган ҳаракатларнинг тамойиллар йиғиндиси эканини, уларни кўрсатма, йўл-йўриқ сифатида қабул қилиш лозимлигини ҳам англадик.

Хулоса қилиб, “таълимот” тушунчасига биз тузган куйидаги умумлашган таърифни бериш мумкин:

Таълимот, бу маълум бир масала ечими устидаги, пайғамбар, пилиё ёки йирик мутафаккир олимларнинг ботиний билимларига асосланган ёки муайян фаидаги қонуниятлар билан исботланган, аммо амалиётда синиб кўрилмаган шу соҳада фаолият кўрсатувчиларга кўрсатма, йўл-йўриқ вазифасини ўтайдиган билимлар мажмундир. Бошқача қилиб айтганда, у бир неча концептуал фикрларни ўзаро мантқан боғлаб туриб, маълум бир эзгу мақсадга йўналтирилган ғоялар мажмуи. Амалиётда синиб кўрилгач, у назария мақомига эга бўлади.

Таълимотга мисол тариқасида, қадимда ўтган буюк шахслар Сулаймон, Мусо, Ийсо ва Муҳаммад (сав) пайғамбарларнинг айтган сўзларини олсак бўлади. Улар ўзларининг ноёб иктидорлари билан ғойибдан келган хабарни ботиний билимларидан ўтказиб, ўз таълимотларини яратиб кетганлар. Улардан кейинги авлодлар, то шу кунгача, бу таълимотларни ҳаётга татбиқ қилиб, уларни назарияга айлантириб келмоқдалар. Уларнинг таълимотидан озукланиб қанчадан-қанча илмий-назарий оқимлар келиб чиқди. Буларга исломдаги Имом Аълам, Имом Шофий, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд

ва боникаларнинг илмий-назарий йўналишларини мисол келтирса бўлади. Илм-фан соҳасида ҳам бундай мисоллар жуда кўп.

Маънавият. Инсонга ирсий бирликлари орқали ўтган ҳамда ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллаши натижасида унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар, унинг ҳаёт тарзига айланганлик даражаси **маънавият** дейилади деб, юқорида айтилди.

Бинобарин, маънавиятга куйидаги фалсафий таърифни берса бўлади. **Маънавият** – бу кишининг эгаллаган фойдали билимлари амалий ҳаётида синалиб, кўникма ва малака даражасидан ўтган ҳамда руҳия сингиб, ҳаёт тарзида акс этадиган ижобий ижтимоий сифатлар мажмуидир.

Маънавиятга берилган ушбу таъриф объектив мавжуд бўлган мураккаб бир ижтимоий ҳодисани мушоҳада ва идрок қилиш, унинг энг муҳим хусусиятини ҳис қилиш ҳамда маънавият мавзусида чоп этилган қатор адабиётларни таҳлил қилиш натижаси ўларок вужудга келган.

Маълум бўлдики, инсон биоижтимоий маҳлуқот бўлиб, унинг ижтимоий моҳияти унда жамланган билимлар ҳажми ва уларни амалиётда қанчалик кўп ишлатиб, кўникма ва малакалар ҳосил қилиб, маънавиятга айланиб улгурганлик даражаси билан белгиланар экан. Шунинг учун, ҳар бир инсон тинимсиз билим эгаллаб, уларни амалиётда узлуксиз қўллаб бориши зарур. Акс ҳолда киши жамият ривожидан орқада қолиб кетади. Билим эгаллангани билан уни амалиётда қўллаганаси, эгаллаган билими унинг маънавиятига айланмай, билими кўп бўла туриб, маънавияти паст бўлиб қолаверали.

Қадрият. Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли лугатларда “қадрият” тушунчасига таъриф беришдан тийилган. Шунинг учун биз, жамият ичида мавжуд ва муҳим ижтимоий воқелик ҳисобланган бу тушунчага фалсафий таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Одамни қуршаб турган чексиз кўп нарса ва ҳодисалар, шу жумладан, миллий маънавият ичидан ҳам, муайян шахс ёки ижтимоий гуруҳ, ё конкрет бир миллат ёхуд бутун инсоният учун алоҳида аҳамиятга, яъни қадрга эга бўлганлари қадрият дейилади.

Қадриятлар моддий ва маънавий деган турларга ажраладилар.

Моддий қадриятлар деб, кишилар моддий эҳтиёжларини қондириб, ўзига ҳос хусусияти ва шаклларига кўра одамларда алоҳида ҳис-туйғу уйғотувчи моддий нарсаларга айтилади. Уларга буюк иншоотлар, бог ва хиёбонлар, антиқа уй-рўзгор буюмлари, тарихий қийматга эга бўлган уй анжомлари, қурул-яроғ, озик-овқат, шахсий буюмлар ва шунга ўхшаш нарсалар кирали.

Маънавий кадрлар деганда, кишилар маънавий фаолият маҳсули, билишнинг мураккаб жараёни натижасида юзига келган билим, қараш, малакалар самарасидир. Маънавийлик бундай ҳолатларда моддийликка қарама-қарши қўйилмайди. Аксинча, улар ўзаро унинг бойлиқдирлар.

Маънавий қадрият инсон ҳаётининг фаолиятининг таркибий қисми, унинг маҳнати ва ижтимоий шароитлар туфайли яратилган қобилиятининг шаклида намоён бўлади. Буларга мисол қилиб, турли байрамлар, миллий урф-одат ва анъаналар, чиройли ахлоқ ва одоблар, мусобақа, мўйқалам устаси ижодининг маҳсули бўлган расмлар, бадний адабий ва ҳақиқий маънавийлик фақат инсоннинг онгида, тафаккуридадир. Нарсалар эса унинг фаолият натижаси бўлиб, меҳнат маҳсулоти ва предметли шаклга кўчганидир. Масалан, китоб, рассомлик асари – шунинг оддий предметлар эмас, уларда ёзувчи ва рассомнинг ижодий фаолият натижалари гавдаланган. Бу нарсаларнинг маънавий жиҳатлари уларнинг моддийлиги билан узвий боғланган. Буларда муайян одат – ижодкор маънавий қадрияти онг фаолияти орқали моддийланади. Жамият тараққиёти жараёнида тупланган қадриятлар ўтмиш аждоқлар қўлга киритган билим – тажрибалари, маънавий маҳсулотларини ташувчисидирлар.

Маълумки, маънавий қадриятлардаги асосий нарса – предметлик эмас, балки моддий шаклга кирган маънавий мазмундир. Масалан, китоб, мўйқаламда чизилган расм, мусиқа асари ташқи кўринишлари билан эмас, балки энг аввало, уларда қандай маъно ифодаланганлиги билан бизни қизиқтиради. Бундай ҳолат маънавий қадриятлар, уларнинг ахборотли фазилятлар моҳиятини тушуниб етишни билдиради. Бунга эса белги ва образлар тизимини аниқлаш, уларнинг ўзига ҳос маъно ташувчи хусусиятларини фаҳмлаш орқали эришилади. Маънавий қадриятни фаҳмлаб унинг қадрига етиш учун, кишининг шунга яраша маънавий бойлиги бўлиши шарт эканини ҳам унутмаслигимиз керак.

Маънавий қадриятларнинг хусусиятларидан бири тафаккур ва ҳиссиётнинг энг умумий шаклда намоён бўлишидир. Маънавий қадриятларни яратишдан кўзланган энг бош маъно – бу моддийликни идеалликка “буйсундириш”дан иборат бўлади. Масалан, рассом олинган бошқаларга ўхшаб мушоҳада этади, унга ўз муносабатини билдиради. Бирок “кўргани”ни, кечирганини, кузатишларини ҳамма ҳам моддийлаштира олмайди, ранглар билан ижод қилиш учун алоҳиди қобилият бўлиши лозим ва ҳоказо.

Томошабин, ўқувчи, муסיқа тингловчиларда адабиёт, санъат ва фан арбоблари даражасида билим ҳамда малака бўлмайди. Шу сабабли асарнинг сиртки кўриниши ортида маънавийликнинг энг умумий жиҳатларини кўра олишларида кийинчиликларга дуч келиши мумкин. Буни бартараф этиш учун улар ижоднинг барча сирларини билиши керак; ижодкор асарининг сиртки-предметли пардасига барҳам бериб, ижодкор билан маънавий алоқага кира олиши зарур. Бирок буниинг учун улар маънавийли киши бўлишлари лозим. Фан, санъат асарларининг моҳиятини тушуниш учун, унинг конуният (билим)ларини идрок эта олиши зарур. Мактабларда олиб бориладиган таълим-тарбиянинг маъноси ҳам маънавий қадриятларни идрок этиш маънавийтини тарбиялашга йўналтирилган бўлиши лозим.

Яна қадриятлар умуминсоний, миллий, жамоа, оилавий ва шахсий бўлиши мумкин. Бу қадриятлар орасида ўзаро узвийлик бўлса ҳам, улар бир-биридан фарқ қиладилар.

Умуминсоний қадриятлар – ер юзидаги барча халқлар учун бирдай қадрият бўлган: ҳаёт кечириш, билим олиш, меҳнат қилиш, севиш-севилиш, завқланиш, хоҳлаган фаолият билан шугулланиш, ўз ҳуқуқларига эга бўлиш ва бошқа ҳаётий зарур ижтимоий воқеликларга нисбатан айтса бўлади.

Энди, нима учун умуминсоний қадрият барча одамлар учун қадрият деган саволга келсак. Умуминсоний қадрият шунинг учун ҳам ҳамма одамлар орасида алоҳида аҳамиятга эгаки, инсонларнинг моддий, ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжлари билан баробар руҳий эҳтиёжини ҳам қаноатлантиради. Масалан, ҳамма учун қадрият ҳисобланган биронта байрамни, жумладан Янги йилни олайлик. Бу байрамда киши хоҳласа – хоҳламаса ўзига – ўзи яшаб ўтган йилнинг ҳисоботини беради ва кейинги йилга, бировларга айтмайдиган режаларини тузади. Одамлар кўп орзу ва умидларини янги йил билан боғлайдилар. Бу эса руҳ, унинг озукаси билан боғлиқ нарсадир, шунинг учун ҳам бу байрам ҳамма учун қадриятдир.

Ёки билим эгаллаш жараёнини олайлик. Бу жараён киши маънавийлигининг такомилли, руҳининг дам олиши, роҳатланиши ва киши кўнглининг таскини билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам у инсон зотига манзур, ҳамма учун қадриятдир. Ёки қимматбаҳо бриллиант, олтин, кумиш ва ҳоказо нарсаларни олсак, уларнинг кишига иқтисодий фойдаси, уни тақиб юрганда ижтимоий нафи тегиши баробарида одамга эстетик завқ ҳам беради. Бу эса, руҳ озукаси билан боғлиқ нарса. Америка Қўшма штатларининг пул бирлиги – долларни оладиган

Пўленек, у Ёр юзининг барча бурчакларида бирдай муомалада бўлиб, ҳамма учун кадрлидир. Шунинг учун уни умуминсоний кадрият деса бўлади. Ёр юзида ҳаёт кечириш, яъни яшаш одамларнинг ирқи, жинси, ёши, келиб чиқиши ва бошқа хусусиятларидан қатъи назар, ҳамма учун кадрлидир. Ота-она, кишининг жинси, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, фарзанд деб аталувчи барча учун кадрлидир. Буларнинг ҳаммаси умуминсоний кадриятлар саналади.

Миллий кадриятлар деб, муайян халқнинг тили, расм-русуми, анъанаси, фазилатлари, ахлоқ ва одоби, яшаш тарзи, байрамлари, шу бирлиги, шу халқнинг аксарият қисми томонидан эъзозланишига лойиқ бўлган иншоотлар, миллий кийимлар, уй-рўзгор буюмлари, рўзгор тутишлари ва ҳоказоларга айтилади. Масалан, ўзбекларнинг меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлиги, хушхулқлиги ва мулойимлиги, тайратли ва итоатгўйлиги, турли тоифадаги одамлар билан ўзаро инноклашиб кетишлиги, кечиримлилиги, мулоҳаза ва тафаккур билан иш кўриши, тинчликсеварлиги ўзбек миллий кадриятлари ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси “ўзбекчилик” деган сўз билан ифодаланиб, ўзбекларнинг фазилатлари саналади. Бу кадриятларни эгалланган киши миллий фазилатга эга одам дейилади. Энг муҳими иссиқда ҳам, совуқда ҳам, яхши-ёмон кунларда ҳам маслаҳатлашиш, кенгашиш, кичикларнинг катталар олдида, кенг аҳолининг оқсоқоллар, раҳбарлар олдида тавозе бўлиши, ўзини мулойим, камтар тутиши, донолар, доғнишмандлар насиҳат ва ҳикматларига қулоқ солиши ҳамда кундалик ҳаётига татбиқ қилиши каби урф-одатлар ва анъаналар туб аҳоли кадриятларидир. Митингбозлик, сиёсатбозлик, гуруҳбозлик, баъзи Г'арб мамлакатларида кадрият деб ҳисобланса, бизнинг халқ томонидан тубанлик деб баҳоланади. Манмандик, юзга чопиш, мақтанчоқлик, ёлгончилик, мансабпарастлик, шуҳратпарастлик каби ярамас қилиқлар халқимизнинг руҳиятига, маънавиятига, урф-одат ва анъаналарига тўғри келмайди. Тўғрисўзлик, гапининг устидан чиқиш, аҳдига вафо қилиш, собитқадамлик, омадни оқибат билан ўлчаш бутун вужудига сингиб кетиши — эл-юртимиз фарзандларининг қадимий сифатлари, миллий кадриятларидир.

Ҳар бир халқнинг кадрияти нафақат ўзининг миллий омиллари, шу билан бирга умуминсонийларининг таъсири остида ҳам шаклланади. Ўзбекнинг миллий кадриятлар сарчашмалари бошқа халқларнинг энг юксак кадриятларини ижобий ўзлаштириш анъаналари билан боглик. Агар маънавият ва кадриятларимиз тарихига шу нуқтаи назардан ёнда-

шадиган бўлсак, ўзбек миллий санъати, шеърляти, илм-фани ўтмишда форс, араб, рус, ҳатто юнон маънавият ва қадриятларидан баҳра олганлигига гувоҳ бўламиз.

Демак, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги тўғрисида гапириш учун етарли асослар мавжуд. Миллий ва умуминсоний қадриятлар ўртасида муносабат масаласи мазкур воқеликни фалсафий мушоҳада қилишга ёрдам беради.

Бу масала айримлик ва умумийликка хос белгилар ифодаланишининг алоҳида бир соҳаси ҳисобланади. Умумийлик нарса ва ҳодисанинг энг муҳим, муштарак алоқаларини акс эттиради ва фақат айримлик орқали намоён бўлади, хусусийлик шаклига киради. Бошқа томондан айримлик маълум маънода умумийликдир, бинобарин, алоҳиданинг томони ёки моҳиятидир.

Миллий ва умуминсоний қадрият ҳақида суз борганда ҳам ана шу жиҳатлар борлигини кўрамиз. Миллий қадрият муайян эл, элат, халқ ва миллатга даҳлдордир.

Жамоа қадрияти. Ҳар бир маҳалла, қишлоқ, меҳнат жамоаси ё ўқув муассасасида маълум бир ижтимоий ҳодиса (тўйлар қилиш, жамоа бўлиб сайлга чиқиш, ҳашарлар ўтказиш ва ҳоказо) урф бўлган. Улар ўша одатли анъана қилиб олишган, уни асраб-авайлайдилар. Улар учун у қадри. У ўша жамоанинг маънавий қадрияти ҳисобланади. Ёки бир оила учун маълум бир маънавият (ҳаёт тарзи) тури, чунончи, туғилган қушни нишонлаш жуда эътиборли нарса. Бу ўша оиланинг маънавий қадрияти. Бошқа бир оила бу гаитинани билса ҳам, уни ўтқарса ҳам, эътиборга сазовор таптана деб билмайди. Улар учун у қадрият эмас. Жамоанинг моддий қадриятлари маҳалласидиги, қишлоқидиги, шаҳридаги алоҳида бир иншоот, хиёбон, сайлгоҳ, ҳайкал ёки боғ бўлиши мумкин.

Шунга ўхшаш, ҳар бир инсоннинг шахсий қадрияти ҳам булади. Жумладан: ота-бобосидан қолган буюмлар, кишининг шу қунидаги ҳаётига жавоб бермаса ҳам-ки, баъзилар уларни отамни эслатади ёки бувимни кўргандек бўламан деб, уларни асраб-авайлайдилар, қадрайдилар. Ўша буюм ёки бирон бир одат муайян шахснинг шахсий қадрияти ҳисобланади. Мазкур уйга келин бўлиб тушган аёлга у қадри эмас. Уй йиғиштирганда бу буюмларни кераксиз нарса ҳисоблаб, уларни уйдан олиб чиқиб ташлаши ҳам мумкин.

Ҳар бир инсон ўз ижтимоий ҳаётининг кўринишларидан бири бўлган “маънавият”, “қадрият” деган тушунчалар билан бир каторда “маданият” деган нафис бир ижтимоий ҳодисанинг том маъносини билиши керак. Қуйида ана шу атамага таъриф беришга ўтамиз.

Маданият – жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлари мажмуи; бирор ижтимоий гуруҳ,

синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган ютуқлари даражаси. Бу таъриф рус тилидаги “культура” тушунчасининг лугавий мазмунини мос. У латин тилидаги “культура”, яъни етиштириш, тарбиялаш, ривожлантириш маъносидан олинган бўлиб, конкрет бир жамиятнинг муайян бир даврда эришган ишлаб чиқариш кучлари ва маънавиятини, кесқаси ҳаёт тарзини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда русчадаги культура – муайян жамиятнинг маълум бир даврдаги ҳаёт тарзини кўрсатувчи тушунча. Қўлингиздаги китобда бу ижтимоий воқеликни маънавият деб номладик. Демак, мустамлакачилик асорати остида бўлган даврдаги ўзбек атамашунослари ва луғатшунослари ўзбек тилидаги тушунчаларни изоҳлашда рус тилида ёзилган луғатлардан унинг айниқсини топиб туриб изоҳ берганлар. Ваҳоланки, рус тилидаги кўп тушунчаларни ўзбек тилидан ва ўзбек ҳаётини ифода этувчи баъзи тушунчаларни рус тилидан топиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, ўзбек тилидаги “маданият” тушунчаси рус тилидаги “культура” тушунчасининг мазмунини бермайди. Рус тилидаги “культура” атамаси биздаги ҳаёт тарзи, яъни “маънавият” деган тушунчани кўпроқ ифода этади.

Маданият. Маънавият – одамларнинг ҳаёт тарзига айланиб кетган билимлари, кадрият – шахс, оила, жамоа, маълум бир миллат ёки бутун инсоният қалбида алоҳида эътибор қозона олган маънавият ва моддий нарсаларнинг бир тури бўлса, маданият – инсоннинг эгаллаган билимлари ва ҳосил қилган тажрибаларига асосланган малакали ҳаракатлари ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар бошқаларда завқ уйғота оладиган ижтимоий ҳодисадир.

Кишининг ҳар бир ҳаракати ёки фаолиятининг маҳсули маданият даражасига кўтарилиши мумкин. Мисол учун, одамнинг юриш-туриши, сўзлаши ёки рўзгор юритиши бошқаларни завқлантирса, унинг шу юмушларни маданият даражасига кўтарганлигини билдиради. Ёки тикувчи ўз маҳсулоти билан одамларда завқ уйғота олса, демак у ўз ишини маданиятли ижро этган бўлади. Навоий театри, МУМ ва Тошкент меҳмонхонаси орасидаги чорраҳада бир милиционер кўча ҳаракатини тартибга солиб турар эди. У ҳуштаги ва қўлидаги ола таёғи билан шундай овозлар чиқариб, ҳаракатлар қилар эди-ки, ўтган-кетганлар, албатта бир тўхтаб, томоша қилишар эди. Томоша қилганда ҳам, ажабланиб, ҳайратланиб эмас, балки мамнуният билан жилмайиб томоша қилар эдилар. Чунки милиционернинг ҳаракатлари уларни завқлантирар эди. Бу милиционер кўча ҳаракатини тартибга солиш билимини эгаллаб, уни машқ қилавериб, малакали бўлган ва ўз ҳаракатлари билан бошқаларни завқлантира олган. Бу эса маданият. Бу меҳнат фаолиятини маданият даражасига кўтариш. Шу милиционер билан биргаликда

минг-минглаб милиционерлар куча ҳаракатини малакали тартибга солиб турган. Аммо уларнинг ҳаракатлари қанчалик малакали бўлмасин, одамларда завқ уйғота олмаган. Демак, завқ уйғотиш учун ҳаракатда жозиба бўлиши керак. Жозиба пайдо қилиш учун, ҳаракат қилувчида ута фидоийлик ва табиат инъом этган иқтидор бўлиши шарт. Шунинг учун, маданият кам учрайдиган ноёб ҳодиса. Ундан ташқари ноёблик, яъни маданиятглик нисбийдир. Бир замонлар автомашинани ҳайдаш юқори маданият ҳисобланган. Чунки уни юришига ҳамма завқланар эди.

Юриш-туриш маданияти, муомала маданияти, нутқ маданияти, касбий маданият ва ҳоказолардан ташқари, одамларда завқ уйғотиш билан шуғулланувчи махсус фаолият турлари ҳам мавжуд.

Адабиёт ва санъат. Адабиётнинг бир қанча жанрлари бўлгани каби, санъатнинг ҳам бир қатор турлари мавжуд. Улар кишининг дил торларига таъсир этиб, уни руҳлантирадилар. Бу билан кишиларга руҳий озуқа бериб, кўнгилли дам олишларига хизмат қиладилар.

Бадий адабиёт тил (сўз) воситасида бадий образлар яратувчи соҳа бўлиб, шу соҳада яратилган асарлар шеър, наер ва драма деган турларга ажралади.

Санъат. Лев Николаевич Толстойнинг таърифи бўйича, одамларни қачонлардир завқлантирган ва ўтиб кетган воқеа ва нарсаларни шу кунда сунъий тиклаб туриб, бугун яшаётган кишиларни завқлантирувчи фаолият турига санъат деб айтилади. Санъат турларига театр санъати, тасвирий санъат, наққошлик санъати, ҳофизлик санъати ва бошқалар киради.

Маънавий ва маданий мерос. Маънавият, кишиларнинг эгаллаган билимлари ва бу билимларнинг ҳаёт тарзига айланганлик даражаси; қадрият – маълум бир шахс ёки кишилар гуруҳида алоҳида аҳамиятга эга бўлган нарса ё ҳодиса ёки маънавият тури; маданият инсон эгаллаган билимларини ҳаётда қўллаётганида бошқаларни завқлантира олиш ҳолати; санъат – қадимий маданият турларидан бирини, шу кунда, сунъий равишда тиклаб, одамларда завқ уйғотувчи фаолият тури бўлса, маданий ва маънавий мерос – аجدодлар авлодларга қолдирган маънавият ва маданият ичидан миллатнинг шу кунига асқотиб турган қисмига айтилади.

Маънавий ва маданий ёдгорлик. Ота-боболаримизнинг улкан маънавий ва маданий хазинасидан бизга фақат бир қисмигина стиб келган. Уларнинг кўплари тарих саҳифаларида қолиб кетганлар. Сабаби, улар ўз вақтида хизматини бажариб бўлган. Уларнинг кўпи бугунги

қунда ўз аҳамиятини йўқотган. Улар фақат маънавий ва маданий ёдгорлик сифатида хотирланадилар. Мисол учун, миллатимизнинг кўрки бўлган паранжи (ёпинчиқ) ўз даврида зўр қадрият бўлган. Баъзилар паранжи ёпинишни маданият даражасига ҳам олиб чиққанлар. Аммо, бу бизга мерос бўлиб қолмади. У миллатимизнинг маънавий ёдгорлиги. Таъкидлаш жоизки, маънавий ва маданий мерос деган тушунчани ота-боболаримиздан бизга етиб келиб, бугунги эҳтиёжимизга яраб турган маънавият ва маданият турига нисбатан кўлласа бўлади.

Бу дегани, бой маънавий ва маданий хазинамизни титкилашнинг ҳожати йўқ. аждодларнинг маънавий хазинасидан кераклилари тарих алағидан ўтиб бизгача етиб келган, бошқалари керак бўлмагани учун қолиб кетган, деган сўз эмас. Аксинча, маънавий ва маданий хазинани, албатта ўрганиш керак, ўрганганда ҳам яхшилаб, қайта-қайта ўрганиш зарур. Сабаби, биз биринчидан, бунда ота-боболаримизнинг унутилиб кетган ва эсламай қўйилган меҳнاتини эъзозлаган ва тарихий ҳақиқатни тиклаган бўламиз. Бу эса, адолатдан. Иккинчидан, бу йўл билан аждодларимиз яратгану, ўша даврда уни амалга ошириш имкони бўлмаган ёки фойдалангану кейин тарих қаърида қолиб кетган баъзи билимларни топиб, уларни янгидан кашф қилиб утирмай, амалий ҳаётимизда фойдаланишимиз мумкин. Шу билан маънавий бойлигимиздан унутмади фойдаланган бўламиз.

Бунга мисоллар жуда кўп. Педагогика фанлари доктори Тошпўлат Усмоновнинг китобига ёзган сўз бошини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

“Жаҳон фани ва маданиятининг яратилишида бошқа халқлар катори Яқин Шарқ ва Марказий Осиё халқларининг ҳам қўшган ҳиссаларини ва буюк алломаларининг номларини санаб адогига етиб бўлмайди.

Ўтмишдаги босқинчилик юришлар ва ўзаро урушлар оқибатида халқимизнинг билимдан маҳрум қилиниши, бунинг оқибатида юзага келган жоҳил оқимларнинг хуружлари каби кўпгина сабабларга кўра, халқимиз аждодларимиз томонидан яратилган ана шу маънавий ва маданий бойликларимиздан бебаҳра бўлиб келдилар. Ўтмишдаги маънавий бойликларимизнинг жуда озгина қисмигина бизгача етиб келди.

Ҳозир Тошкентда сақланаётган, ҳали варақлари ҳам очилиб улгурилмаган қирк мингдан ортиқ қўлёзмалар, бошқа мамлакат ва шаҳарлардаги қўлёзмаларимизни мустасно қилганда ҳам, Марказий Осиё халқларининг жаҳон илму фани хазинасидаги буюк ҳиссаларининг

ниционадур. Тасаввур қилиб кўрайлик, 40,000 қўлёзмадан ҳар йили 40 тасини таржима қилиб нашрдан чиқариб борсак, ҳамда минг йил керак бўлади. Ачинарлиси шундаки, ўтмиши ана шундай бой бўлган Марказий Осиё халқлари гуё маданиятсиз, қолоқ халқлар деб камситилиб келинди”.

Учинчидан, ҳар қаңдай нарса ёки ҳодиса вақт ўтиши билан ўз кадрини йўқотади, моладан қолади, дейлик. Бирок, маълум бир вақтдан кейин қайтиб кадрли бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун, миллий маънавиятимиз хазинасини тинмай ўрганишимиз, шу кунимизга ярайдиганларини қайта тиклашимиз керак. Бу илмий кашфиётми, урф-одатми, кийим-кечакми ёки қандайдир маросимми, уй-рўзгор буюми-ми барибир, уларни ўрганиб, таҳлил қилиб, керагини ҳаётга татбиқ қилиш лозим. Шунда биз ўзлигимизни йўқотмай, жаҳон ҳамжамияти ичида муносиб ўрнимизни эгаллаймиз.

Маънавият, кадрият, маданият, санъат, маънавий ва маданий мерос, маънавий ва маданий ёдгорлик деган тушунчаларнинг том маъносини тушуниб етдик. Шу тушунчалар тизимига кирувчи ва улар билан узвий боғлиқ бўлган яна битта тушунча борки, у ҳам бўлса “маърифат”. Қуйида шу тушунчани таърифлашга ўтамиз.

Маърифат. Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир Абу Наср Форобий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти таълим-тарбия соҳасида катта аҳамиятга эга. Машҳур юнон файласуфи Арастудан кейин Шарқда билими ва фикр доираси кенглиги билан ном чиқарган йирик мутафаккир Форобийни “муаллими ус-соний” (иккинчи муаллим) деб атайдилар. Одамзоднинг биринчи муаллими Арасту (Аристотель) ҳисобланади. Форобий ўз асрларида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зарурлиги, таълим-тарбиянинг махсус тушунча ва атамалари, билим бериш усуллари ҳақида фикр юритади.

Таълим-тарбия жараёнини, яъни таълим ва тарбия берувчилар (устоз-муаллимлар) ҳамда билим олувчилар ва ўргатувчи (талаба)лар орасидаги билим бериш – билим олиш майлида кечадиган муносабатларни, аллома, маърифат жараёни деб таърифлаган. **Маърифат** – деган эди Абу Наср Форобий – тарбияланувчининг хоҳиши ва иродасини керакли йўналишда бошқарини санъатидир. Бугунги кунда бу – п е д а г о г и к а дейилмоқда. Педагогика атамаси туркий тилда м а ъ р и ф а т дейилади.

Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли лугатда ҳам, “марифат – кишиларнинг онг-билимини, маданиятини (маънавиятини – *бизнинг изоҳ*)

оширишига қаратилган таълим-тарбия” дейилган. Шу билан биргачи маърифатни “билим” деб талқин қилувчилар ҳам оз эмас. Масалан, сўфийлар маърифатни билим маъносига тушунган. Баҳоуддин Нақибанд, “Рухий комолотнинг асосий мақсади маърифатли (билимли) *бизнинг* изох) бўлишдир”, дейди.

Фаробий фикрича, инсоннинг энг юксак хусусияти унинг бахтга эришганлигидир. Бахтга эса, дейди аллома, фақат фойдали билимларни ўзида жамлаш орқали эришиш мумкин. Чунки инсонда роҳатнинг энг юқори чўққиси билим олиш жараёнидир.

Фаробий хоҳиш-истак эркинлиги ва танлов эркинлиги орасидаги фарқни англаб, уни ўзининг маърифий таълимотида асос қилиб олди. Унинг фикрича, сезги ва тасаввурдан келиб чиққан хоҳиш-истаклар бирча жонзотларга хос, бироқ бу хоҳиш-истакларни тафаккур элагилли ўтказиб, ўз ҳаракатини аниқ бир мақсад сари йўналтириш фақат инсонга мансубдир, дейди. Барча жонзотларда турли-туман истаклар пайдо бўлиши мумкин. Уни амалга ошириш механизми қуйидагича. Жонзот кўз, кулоқ, тери ва таъм билиш органлари орқали нарсани сезади, сезгилардан асаб толачалари орқали марказий асаб тизимига сигналлар боради. Марказий асаб тизимида маълум бир ҳаракатнинг хоҳиш-истаги пайдо бўлади. Тасаввур йўқ жонзотлар тўғридан-тўғри ҳаракатга киришиб кетади. Тасаввурга эга жонзот – одам эса, қиладиган ҳаракатини, яъни етишмоқчи бўлган мақсадининг бир неча вариантини кўзининг олдида, яъни тасаввурга келтиради ва улар ичидан яшаб турган жамиятда қабул қилинган ахлоқ меъёрлари ва урф-одатлари ҳамда табиат қонунларига тўғри келадиганларини танлаб ҳаракатга киришади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. “Билим” тушунчасининг таърифи қандай? 2. Билимларни аниқлайдиган инсон фаолияти нима дейилади? 3. Тафаккур неча турли бўлади? 4. Тасаввур деганда нимани тушунамиз? 5. “Гипотеза” нима? 6. “Концепция” тушунчасини шарҳланг? 7. “Назария” деганда нимани тушунасиз? 8. “Маънавиятга” тариф беринг? 9. Қадрият нима? 10. “Маданият” тушунчаси нимани билдиради? 11. “Маърифат” деганда нимани тушунамиз?

2.3. Илмшуносликнинг энг умумий қоидалари

Фалсафанинг “Илмшунослик” деган бўлимида, илмий фаолият билан шуғулланувчилар қатъий амал қилишлари шарт бўлган, бир қатор умумий қоидалар ишлаб чиқилган. Бу қоидаларни билмий туриб илмий

фаолият билан шугулланиб бўлмайди. Шунда ҳам шугулланаверилса, тадқиқот натижаларининг тўғрилигига кафолат бериб бўлмайди. Илм-шуносликда бундай қондалар кўп, биз бу ерда уларнинг ичидан энг умумийларини қайд қилиб ўтишликни лозим топдик.

Инсон ўзининг биологик ва ижтимоий эҳтиёжларини қаноатлантириш мақсадида билиб қиладиган ҳаракатлари фаолият дейилар экан, олдига қўйган мақсад ва унга етиш учун қилинадиган ҳаракатларнинг ўзига ҳослигига қараб, фаолиятлар уч турга ажралади. Кишининг қилган ҳар бир ҳаракати бу уч турдаги фаолиятнинг бири булиши мумкин. Булар **илм, фан ва амалиётдир.**

Илмий фаолият. Объектив борликдаги ҳар қандай бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликларни тадқиқотлар олиб бориш йўли билан аниқлайдиган фаолият турига илм дейилади. Соҳасидан катъи назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотларини муайян бир бутунликка, яъни мажмуга қаратган бўлади.

Маълум бир илмнинг тадқиқот олиб боровчи мажмуини, шу илмнинг тадқиқот **о б ъ е к т и** дейилади. Ҳар қандай илмнинг тадқиқот объекти деганда, мазкур илм ўз тадқиқотларини қайси мажмуга қаратганлигини тушуномқ лозим. Мажму деганда оламдаги исталган бир бутун нарса, у моддий нарса бўладими ёки жараён бўладими истисносив, моддий нарса деганда квантдан тортиб бутун коинотни тушуномқ лозимлигини эслатиб ўтамиз. Аммо ҳар қандай мажму икки ёки уч унсурдан ташкил топган бўлганда ҳам, унинг бир неча жабҳа ва хусусиятлари бўлади. Эслатиб ўтамиз, хусусият, бир бутунни ташкил қилувчи унсурлари орасидаги зарурий алоқадорликлар орқали намоён бўлади. Ҳар қандай мажмунинг ички ва ташқи жабҳаси, инчинун хусусити мавжуд.

Мажмуни тадқиқ қилувчи унсурлари орасида ва унинг ички хусусияти шаклида намоён бўлувчи ўзаро функционал боғлиқликларга ички жабҳалар дейилади.

Ташқи жабҳалари, яъни мажмуни ташқи хусусияти ўз табақасидаги мажмулар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади.

Ҳар бир жабҳа, яъни аниқ бир алоқадорликни алоҳида илм тармоғи ўрганади ва у шу илмнинг тадқиқот предмети дейилади.

Бир объектни бир неча соҳа илмлари ва уларнинг тармоқлари ўрганиши мумкин. Объект бир бўлгани билан, уларнинг тадқиқот предмети турлидир. Масалан, одам бир қатор илм соҳаларининг тадқиқот объекти ҳисобланади. Чунончи тиббиёт, социология, экономика, эргономика, этика, эстетика ва ҳоказо. Бироқ уларнинг тадқиқот объекти

бир бўлгани билан тадқиқот предметлари турлидир. Жумладан, тиббобнинг тадқиқот предмети – инсоннинг жисмоний саломатлиги, сопиологияники – одамларнинг ўзаро муносабати, экономиканики – ишнинг хўжалик юритиш фаолияти, эргономиканики – ишлаб чиқариш туринлари билан инсон орасидаги муносабатлар ва ҳоказо.

Тадқиқот объекти муайян илм соҳаси ёки тармоғи нимани ўрипади, деган саволга жавоб берса, тадқиқот предмети шу ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганеди, деган саволга жавоб беради.

Илмий тадқиқотларни олиб боришдан қандайдир мақсадлар бўлади? Ҳар қандай илмнинг тадқиқот ўтказишдан ягона мақсади, ўришилаётган объектда шу вақтгача аниқланмаган хусусият, яъни фанга маълум бўлмаган зарурий алоқадорликни аниқлашдир. Янги зарурий алоқадорликлар аниқланиб, амалиётда бир неча бор исботини топганидан кейин улар қонуният кучига, янада кўплаб мартаба синонлардан ўтиб, қонун кучига эга бўладилар.

Бир бутун нарса – объектни, яъни мажмуни ташкил қилувчи унсурлар орасидаги зарурий алоқадорлик билим дейилар экан, ҳар қандай илмнинг ягона мақсади янги билимларни топиш. Илм аниқлаган билимлар фанга мулк бўлиб қўпилаверади.

Фан муайян соҳа илми аниқлаган билимларни жамлаб, уларни саррлаб, маълум бир тизимга соладиган инсон фаолиятининг бир туридир. Илм билан фан ўзаро узвий боғлиқ бўлгани учун, улар “илм-фан” дейилади. Илм-фанлар ўрганиш объектига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажраладилар: табиий фанлар – табиат сирлари мажмуини; ижтимоий фанлар – жамият ҳаётидаги билимлар мажмуини; иқтисодий фанлар – жамиятнинг хўжалик юритиш сирлари мажмуини; сиёсий фанлар – бошқарув гуруҳларнинг уларга тобе халқ билан кечадиган муносабатларнинг қонуниятлар мажмуини; техник фанлар – инсон бунёд этган машина ва мосламалардаги билимлар мажмуини; гуманитар фанлар – инсоннинг рухий ҳолатида кечадиган қонуний ҳодисалар мажмуини ташкил қиладилар.

Юқоридаги фалсафий тушунчалардан келиб чиқиб, ижтимоий фанлар илмларининг умумий тадқиқот объекти, предмети ва асосий мақсадини аниқлаймиз.

Ижтимоий фанлар илмларининг умумий тадқиқот объекти жамиятдаги ижтимоий ҳаётдир. Ижтимоий деган тушунча, шу қунда икки маънода ишлатилмоқда. Бири тор, иккинчиси кенг маънода.

Тор маънодаги ижтимоий ҳаёт тушунчаси негизида кишининг био-ижтимоий мавжудод сифатида шакллантирувчи ва унинг умри даво-

мида эгаллаган ижобий ижтимоий сифатларини ўз ихтиёрига биноан намоён этувчи ҳаёт жаҳҳасига айтилади. Буларга кишининг шахсий ва оиладаги ҳаётни ҳамда меҳнат ва сиёсий фаолият билан боғлиқ бўлмаган барча фойдали ҳаракатлари киради. Бефойда ёки жамиятга зиён келтирувчи ҳаракатлар гайри ижтимоий ҳисобланиб, жамият томонидан қораланади.

Кенг маънодаги ижтимоий ҳаёт жамият томонидан яратиладиган воқелик бўлиб, инсоннинг барча онгли ҳаракати натижасида вужудга келган ҳодисалар мажмуига айтилади. Бу мажмуга элемент бўлиб рухий, тор маънодаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётда содир бўладиган ҳаракатлар киради.

Бу тушуничаларни амалиётда қўллаганда тор маънодаги ижтимоий ҳаётни кўзда тутиб гапирамиз. Кенг маънодаги “ижтимоий ҳаёт” тушуничаси устида сўз юритганда, ижтимоий-рухий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий деган сўз бирикмаларидан фойдаланилади.

Инсоннинг рухий ҳаётини гуманитар фанлар, ижтимоий (тор маънода) ҳаётини ижтимоий фанлар, хўжалик юритиш билан боғлиқ бўлган ҳаётини иқтисодий фанлар, жамиятни бошқариш билан алоқадор ҳаётини сиёсий фан илмлари ўрганади.

Уларнинг тадқиқот объекти бир – кенг маънодаги ижтимоий ҳаёт бўлгани билан, тадқиқот предметлари турлидир. Одамнинг ички ҳиссиёти натижасида содир бўладиган шахслараро муносабатлар гуманитар фанлар илмининг тадқиқот предмети; жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар орасидаги ўзаро муносабатлар социология илми, хўжалик юритиш билан боғлиқлигини иқтисодий фанлар ва ҳоким гуруҳларни уз фуқаролари билан бўладиган муносабатлар сиёсий фан илмларининг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Бу илм соҳаларининг тадқиқотлар олиб боришдан мақсади:

- гуманитар фанлар илми – инсоннинг ички ҳиссиёт ҳолати натижасида содир бўладиган одамлар орасидаги муносабатларнинг кечиш қонуниятларини аниқлаш;

- социологик фанлар илми – одамларнинг меҳнат ва жамоат ишларидан ташқаридаги фаолияти мобайнида бўладиган ўзаро муносабатларни амалга ошириш қонуниятларини ўрганиш;

- иқтисодий фанлар илмининг тадқиқот ўтказишдан мақсади – шахсий рўзгорини тебратиш ҳамда жамоа, туман, вилоят ва мамлакат хўжалигини юритишда иштирок этиш мақсадида кишилар орасида бўладиган иқтисодий муносабатларнинг кечиш қонуниятларини аниқлаш;

- сийсий фан илми – бошқарув органлари, яъни ўз фаолиятини жамиятни бошқаришга йўналтирган кишилар гуруҳи билан уларга тобе одамлар орасида бўладиган муносабатларнинг амалга ошишининг қонуниятларини аниқлашдир.

Илмий фаолият жамиятда нима вазифани бажариши бизга аён бўлди. Инсоният тарихида илм аниқлаган сон-саноксиз билимларни турига қараб саралаб, тартибга солиб берувчи инсон фаолият соҳаси “фан” эканини ҳам билдик. Илм билан фан ўзаро узвий боғлиқ бўлгани сабаб, илм-фан деган ибора ишлатилар экан уни ҳам билдик.

Ўқув фани. Фан саралаб жамлаган сон-саноксиз билимлар ичидан, муайян касб эгасига керак бўладиган ва болаларнинг ёши ҳамда билимларнинг қабул қила олиш қобилияти ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг муайян босқичида ўшларга берилиши мумкин деб ҳисобланган билимларни танлаб олиб тартибга келтирилган ҳолати ўқув фани дейилади.

Фаолият тури, соҳаси ва уларнинг тармоқларидан қатъи назар, ҳар қандай фаолият икки асосдан келиб чиқади. Булар методологик ва методик асослардир. Методологик асос, ўз навбатида, умумий ва хусусий методология деган турларга ажралади. Методикалар эса сон-саноксиз бўлиши мумкин.

Умумий методологик асос деганда, ҳар қандай фаолиятни амалга оширишдан олдин, жамият олдига қўйилган умумий мақсад ва диалектика қонунларини киши тасаввурига келтириб туриб амалга оширишлик ва улардан келиб чиқишлик тушунилади.

Хусусий методология, ҳар қандай фаолиятни амалга оширишда, шу соҳада мавжуд қонуни, қоида ва тамойилларга, яъни назарий асосларига суяниш тушунилади.

Методика. Мақсадга йўналтирилган ҳаракат фаолият дейилар экан, мақсадга эришиш учун, киши бир қатор усул ва услублардан фойдаланади. Шу усул ва услублардан фойдаланиш йўриқномасини методика, ўзбек тилида услубият ёки йўл, тасаввуфда тариқат дейилади. Педагогикада, асосан “Методика” деган атама қўлланилади.

Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишда, киши шу уч турдаги асослардан, яъни умумий методология, хусусий методология ва амалий фаолиятининг усулларидан бирдай фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Уларни биронтасига амал қилмаслик, бажараётган ишини ноўғри амалга ошираётганидан далолатдир.

Дарҳақиқат, киши яшаб турган жамиятининг олдига қўйилган умумий мақсадни аниқ тасаввурига келтира олмаса, табиат, жамият ва онг ривожининг умумий қонунларини билмаса, ўзининг соҳа қонуни,

қоида ва тамойилларини эгалламаган бўлса ва бажарадиган ишининг йўлларини, яъни усулларини ўрганмаган бўлса, у ўзига юклатилган вазифани бажара олмайди. Бажаришга уринган тақдирда ҳам, азобу уқубатлар билан уни нотўғри, талабга жавоб бермайдиган қилиб бажаради.

Масалан, ўз фаолият соҳасининг қонун, қоида ва тамойилларини яхши билиб, бажарадиган ишини амалга ошириш усулларини ҳам тўлиқ эгаллаб олган бўлсаю, жамият олдига қўйилган умумий мақсадни ва киши ихтиёридан ташқари мавжуд фалсафа қонунларини билмаса, унинг бажарган ишининг тўғрилигига кафолат бериб бўлмайди. Бундай фаолият жараёнида, уни амалга оширувчи мақсаддан тойиб кетаверади.

Шунингдек, жамият олдига қўйилган умумий мақсадни, диалектика қонунларини тўлиқ била туриб, соҳасининг назарий асосларини билмаса, унда ҳам кўзлаган мақсадига етолмайди ва ҳоказо.

Илмий тадқиқот ишлари билан шугулланмоқчи бўлганлар қуйидаги қоидаларга амал қилишлари шарт. Акс ҳолда, уларнинг илмий тадқиқоти амалга ошмайди, ошган тақдирда ҳам, уларнинг тўғрилигига ишониб бўлмайди.

Тадқиқот ишини бошламасдан олдин, киши, шу соҳанинг йирик олимларидан, ўзига устоз ёки маслаҳатчи топиб олиши шарт. Чунки, “устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йургалар” деган гап бўлиши билан бир қаторда, шунис Аҳмад Яссавий айтганларидек:

Тарикатга шариатеиз кирганларни,
Шайтон келиб имонини олар эмиш.
Ушбу йўлни пиреиз амал қилганлар-ей,
Йўл-йўлакай сарсон бўлиб қолар эмиш.

Бу байтни шарҳлашнинг ҳожати бўлмаса керак. Тарикат деганда, йўл назарда тутилади. Шариат деганда, шу йўлда амал қилиниши лозим бўлган қонун, қоида ва тамойиллар англашилади. Пир деганда устоз ёки маслаҳатгўй одам тушунилади.

Сўнг, танлаган илм соҳасининг олдида турган долзарб муаммолар ичидан кучи етадиганини танлаб олиб, ўзига тадқиқот объекти қилиб, шу объект ичидан ечилмаган масалаларнинг бирини танлаб, ўзига тадқиқот предмети қилиб олади. Шундан сўнг тадқиқот олиб боришидан кўзланган мақсадини аниқлаб, унга эришиш учун ечиладиган масалалар тизимини белгилайди. Ҳечимини кутиб турган масалаларни ҳал этиш учун қўлланиладиган усул ва услубларни ҳамда уларнинг

қуллиниш ўрнини белгилаб олганидан кейин, тадқиқот нисини бош-
лашлиги тўғри бўлади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Илмий филология қандай
филология? 2. Тадқиқот объекти деганда нимани тушунаминг? 3. Тадқиқот
предмети нима? 4. Фан нима вазифани бажаради? 5. Ўқув фанига таъ-
риф беринг? 6. “Ўқув фани” билан “Фан” тушунчаларининг фарқи
нимادا? 7. Умумий методологик асос деганда нимани тушунаминг? 8.
Хусусий методология нима? 9. “Методика” тушунчасини таърифлаги?

3 БЎЛИМ ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ҳар қандай фандаги категориал аппарати, қонун, қоида ва тамойиллар йиғиндиси, шу фаннинг назарий асосини ташкил қилади.

Юқорида айтилганидек, инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи унинг фаолият юрита олишидадир. Ҳар қандай фаолиятнинг эса, йўналтирилган объекти, предмети, мақсади, мақсадга эришишда бажариши лозим бўлган вазифалари ва муайян ҳаракатни амалга ошириш жарёнида қўлланиладиган усуллари бўлади. Шу билан биргаликда, ҳар қандай иш ҳаракат, унга асос бўладиган умта – умумий методология, хусусий методология ва мақсадга эришиш йўли, яъни методикасининг барча тамойилларидан келиб чиқиб амалга оширилиши шарт. Бошқа ҳолларда бажариладиган иш нотўғри бўлиб, сарфланадиган куч-қувват ва вақт зор кетади.

Педагогик фаолиятдан бошқа турларини нотўғри амалга оширилган тақдирда ё кишининг ўзига ёки меҳнат жамоасига ёки иккаласига ҳам зиёни тегиши мумкин. Аммо педагогик фаолият нотўғри амалга оширилганда бутун жамиятнинг камида ярим асрлик ҳаётига салбий таъсир этилган бўлади. Чунки таълим-тарбия берилаётган болалар эртага мамлакатимизнинг фаол фуқароси бўлиб етишадилар. Гарчи, уларга нотўғри билим ва тарбия берилган бўлса, яқин ўн йилдан кейин улар жамиятимизнинг ижтимоий муҳитини бузиб, турли ноўрин ҳаракатлар қила бошлайдилар. Шунда уларнинг зиёни жамиятнинг барча аъзоларига, шу жумладан ўқитувчиларнинг ўзига ҳам, акс таъсирини кўрсатади. Шу кезде тарбияси бузук кишиларни тузатиш ҳамда ўқитувчи ва педагогларнинг қилган нотўғри меҳнат фаолиятларини бартараф этиш амримаҳол бўлади. Шунинг учун, таълим-тарбия соҳасида хатоларга йўз қўймай, барча умумий, хусусий методологик асослардан бирдай келиб чиқиб, муайян ўқув фани ва болаларнинг характериға мос педагогик усулларни ўзига танлаб олиб амалга оширилиши талаб қилинади. Назарий жиҳатдан буни бажариш осондек кўринади, аммо амалий ҳаётга уни тағбиқ қилиш анча мураккаб. Шунинг учун, дарс ва ўқув машғулотларни амалга оширишдан олдин, уларга жуда пухта назарий ва амалий тайёргарлик кўриш лозим. Ўқув машғулотларга аввалдан пухта тайёрланишнинг технологиялашган усули қўлланмаимизнинг 4.2 бўлимида берилган.

Дарс ва ўқув машғулотларга тайёргарлик кўриш мобайнида, биринчи навбатда, муайян жамият ўзининг ўқитувчи ва педагоглари-

дан қандай кишини тарбиялаб беришни кутадилар? Бошқача қилиб айтганда, ўқитувчи ва педагоглар олдида қандай ижтимоий буюрима турганилигини ва унинг кўрсаткичларини аниқ билиб олишлари ва бу буюрима кўрсаткичларини ўзига умумий методологик асоснинг биринчи қисми қилиб олишлари шарт. **Иккинчи навбатда**, дарс ва ўқув машғулоти икки қарама-қарши томонлардан – ўқитувчи ва талаба деган бир-бирига интилувчи ва бир-биридан қочувчи қучлардан ташкил топганилигини билган ҳолда, бу вазиятни ечимини кўрсатиб берувчи диалектика қонунларини яхши ўзлаштирган бўлишлари лозим. Бу дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш учун амал қилинадиган **умумий методологик асоснинг иккинчи қисминини** ташкил қилади. Айтилган иккита қоидага амал қилишлик, педагогик жараёни умумий методологик асосига тўла риоя қилганлиқни билдиради.

Шу билан биргаликда, дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш жараёнида ўқитувчилар педагогика категорияларини, дидактиканинг қонун, қоида ва принципларини, талабаларга бериладиган билимлар мазмунини, тарбия назариясининг қондаларини чуқур билган ҳолда, бу ишни амалга оширишлари талаб қилинади. Бу педагогик жараёнда **хусусий методологик асосга** амал қилишлик дейилади.

Иккита метаологик асосдан келиб чиққан ҳолда дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўришда, унда қўлланиладиган педагогик усулларини, **яъни методикасини**, бу жараёнда қўлланиладиган дарс тури ва типини, ўқув машғулотида фойдаланиладиган ахборот-коммуникацион технологиялар ва дидактик материалларнинг турлари, қўлланиш жойларини маълум қилиб олиниши ҳам талаб қилинади.

3.1. Педагогиканинг объекти, предмети, мақсад ва усуллари

Ўқув қўлланмамизнинг 2.3 бўлимидан бизга маълум бўлдики, инсоннинг ҳар қандай фаолиятини амалга ошириш учун, аввал, бу фаолият соҳасида мавжуд бўлган билимларни эгаллаб олиш керак экан. Фаолиятни амалга ошириш учун керак бўладиган билимларни шу соҳа ўқув фанидан олиш лозим эканлиги ҳам бизга аён. Ўқув фани, ўз навбатида, бу билимларни асрлар мобайнида олимлар томонидан илмий тадқиқотлар олиб бориб, муайян фанда тўпланган билимларидан саралаб олишликларини ҳам биламиз. Ҳар қандай тадқиқотчи ўз фаолиятини қандайдир бир бутунликка, яъни мажмуга қаратишлигини ҳам билайлик. Илмнинг муайян тадқиқоти йўналтирган нарсая ёки ҳодисани, шу илм соҳасининг тадқиқот объекти экани ҳам, ўқув қўлланмамизнинг 2.3 бўлимидан бизга маълум. Шунингдек, муайян тадқиқот объекти-

нинг жабҳалари кўп бўлиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида илм соҳа тармоқлари ўрганишини ва уни шу тармоқ илмининг тадқиқот предмети дейилишини ҳам хотирамизга келтирайлик.

Инсоннинг илмий, маърифий ва амалий фаолият турлари мавжудлиги юқоридаги бўлимда айтилди. Ҳар бир фаолият турининг ўзини фаолият олиб бориш объекти, предмети ва ўзига хос мақсади ва усуллари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилиши ёки қилмаслиги мумкин.

Педагогика соҳасида: педагогика илмининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари, “Педагогика” ўқув фанининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари, педагогик амалиётининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан фарқ қиладилар.

Қуйида шулар юзасидан фикр юритилган.

Педагогика илмининг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва тадқиқот усуллари

Педагогика илмининг тадқиқот объекти. Педагогика илми ўқиш, ўрганиш жараёни устида тадқиқотлар олиб борар экан, унинг тадқиқот объекти таълим-тарбия жараёни бўлади. Таълим-тарбия жараёни, бу жараёнда иштирок этадиган бешта – “Таълим берувчи”, “Таълим олувчи”, “Меъёрий ҳужжатлар”, “Техник воситалар” ва “Педагогик усуллар” деган унсурлар орасидаги функционал алоқадорликлардан ташкил топади. Педагогик жараёни ташкил қилувчи бу бешта унсурни бағафендроқ тавсифи, ўқув қўламамаизининг 4 бўлимида амалга оширилади.

Педагогика илмининг тадқиқот предмети. Педагогик жараён, уни ташкил қилувчи бешта унсур орасидаги функционал алоқадорликлардан ташкил топар экан, педагогика илмининг тадқиқот предмети – “Таълим-тарбия берувчи”, “Таълим-тарбия олувчи”, “Меъёрий ҳужжатлар”, “Техник воситалар” ва “Педагогик усуллар” орасидаги таълим бериш ва таълим олиш майлида кечадиган функционал алоқадорликлардир.

Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан мақсади. Педагогика илмининг тадқиқотлар олиб боришдан мақсади, таълим-тарбия жараёнида иштирок этадиган бешта унсур орасида кечадиган функционал алоқаларни амалга ошириш қонуниятларини аниқлашдир.

Педагогика илмининг тадқиқот усуллари. Педагогика илми ўз тадқиқотларини олиб боришда бир катор анъанавий ва замонавий тадқиқот усулларидан фойдаланади.

Педагогика илмининг анъанавий тадқиқот усуллари қуйидагилар:

Илмий кузатиш – кели тарқалган ва осон ҳисобланиши, ўқитувчи ва педагогларнинг амалий фаолияти устида олиб бориладиган таълим усулларида ҳисобланади. Ўқув жараёнини илмий кузатиш дегани, аниқ мақсадга мувофиқ ва режа асосида олиб бориладиган таълим ўқув жараёнини кузатиш усулига айтилади. Ўқув жараёнини илмий кузатиш, оддий кузатишлардан қуйидагилари билан фарқланади: 1) аниқ мақсад қўйилиб, кузатиш жараёнида ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар аниқланиб олинади; 2) ечилиши шарт бўлган масалаларнинг кузатиш схемаси ишлаб чиқилади; 3) кузатиш натижалари, аниқлиб олиб борилади; 4) кузатиш натижалари таҳлил қилинади; 5) кузатиш натижаларини таҳлил қилиш орқали, ўқув жараёнини ташкил қилувчи усуллари орасидаги зарурий, яъни қонуний алоқалар аниқланади.

Кузатиш илмий усуlining самарадорлигини ошириш учун, кузатиш узок муддат давом этиб, ўқув жараёнини ҳамма томонларини қамраб олган ва ҳолисона бўлиши шарт.

Кузатиш илмий усули, қулай ва уни барча амалга ошира олишиги билан бир каторда, бу усул ўқув жараёнининг ички қонуниятларини тўлиқ очиб беролмайди. Шунинг учун бу усулдан, асосан, талқиқот жараёнининг бошида, яъни муайян ўқув жараёни устида умумий таъсирнинг пайдо қилишда фойдаланилади.

Тажрибани ўрганиш. Шу кунда бу усул, тор маънога келтирилиб, илгор тажрибаларни ўрганиш сифатида талқин қилинмоқда, аслида бу усул қадимдан фойдаланиб келинаётган талқиқот усулларида бўлиб, ўқув жараёнини ташкил этишда ундаги умумий қоидаларни аниқлашга йўналтирилган. Бу усул орқали, ўқув жараёнидаги муайян масалаларни ечиш йўллари, уларни конкрет ҳудуд, муайян вақт ва муайян ўқув фанини ўқитиш жараёнида қўллаш мумкин ёки мумкин эмаслиги ўрганилади. Шунинг учун ҳам бу усул, кўпинча тарихий ёки архив усули деб юритилади. Бу усулдан фойдаланилганда тарихий манбалар чуқур ўрганилади.

Педагогик тажрибани ўрганиш усулини самарали қўлланиши учун қуйидаги қоидаларга риоя қилиниши шарт: 1) ўқув жараёнидаги фактлар қайд қилиниб, уларни педагогикада қабул қилинган қоида ва принципларига тўғри келиши ёки келмаслиги аниқланади; 2) агар ўқув жараёни юқори самарадорлик билан ёки самарасиз ўтган бўлса, унинг сабаблари ўрганилади; 3) ўқув жараёни кечишини чуқур таҳлил қилиб, уни самарали ёки самарасиз ўтганлигининг сабаблари аниқланади; 4) мактаб ва ўқитувчининг меъёрий ҳужжатлари текширилади. Уларни – синф ёки гуруҳ журнали, турли мажлис ва йиғилиш баённомилари, ички интизом тизими, ўқув машғулотлар жадвали, ўқитувчи ва педагог

лариинг тақвимий ва дарс режалари, ўқув машғулотининг сценограммалари, лойиҳалари, конспектлар ва хоказо материаллар киради.

Ўқувчи ва талабалар меҳнат маҳсулотини ўрганиш. Уларга ўқув фанлари бўйича уйга берилган вазифалар, синфда бажарилган машқлар, ишлар, рефератлар, амалий машғулот бўйича ҳисоботлар, болаларнинг бажарган эстетик ва техник ижодиёти ва даредан ташқаридаги фаолиятлари киради. Қадимгилар, “ижод маҳсули ижодкорни ифода этади”, дегани бежиз эмас. Бу усул ҳам, бошқа тадқиқот усуллари сингари, чуқур ўйлаб тузилган режа асосида ва ута хушёрлик билан олиб борилишини талаб қилади. Бу усулдан фойдаланилганда, бошқа тадқиқот усуллари билан биргаликда фойдаланиш юқори натижаларга олиб келади.

Сухбат. Бу усул анъанавий педагогик усуллар сирасига кириб сухбат, диолог, баҳс-мунозараларни кузда тутади. Бу усул орқали сухбатдошнинг кўйилган масала юзасидан бўлган кайфияти, ички ҳиссиёти, ўқувчи-талабалар ва ўқитувчи-педагоглар орасидаги муносабатлар, муайян масалага билдирган баҳоси ва шунга ўхшаш ҳислатларни бошқа тадқиқот усуллари орқали билиб бўлмайдиган саволларга жавоб олса бўлади.

Сухбат усулининг самарадорлигини ошириш ва уни шахсий муносабатлардан холи қилиш учун бир қатор чора-тадбирларга амал қилиш лозим бўлади.

1) Сухбатдошнинг шахсий фазилатлари ва сухбат жойини эътиборга олган ҳолда сухбатнинг аниқ режасини тузиб олиш.

2) Тадқиқотчиинг қизиқтирувчи саволларни, тадқиқот объектига турли кўринишда ва турлича қилиб бериш.

3) Саволларни текширилаётган кишига турлича қилиб, турли шаклда бериш.

4) Савол бериш ва жавоблар олиш учун турли вазиятлар ва топкирликдан фойдаланиш.

Сухбат усулидан фойдаланиш учун, уни сабр-тоқат билан узок вақт ўрганиш талаб қилинади, аке ҳолда тадқиқотингиз тесқари натижага олиб келиши мумкин.

Сухбат жараёни, замонавий техник воситалар ёрдамида, сухбатдошнинг розилиги билан ёзиб олиниши мумкин.

Интервью сухбат усулининг замонавий кўриниши бўлиб, у педагогикага социологиядан кириб келган. Бу усул, педагогик тадқиқотчилар томонидан ҳали тўлиқ эгаллаб олинмаган бўлиб, ундан фойдаланилганда хушёрликни кўлдан бой бериб қўймаслик лозим. Чунки бу усул,

респондент (*саволларга жавоб берувчи*) фикрини оммалаштириши билан боғлиқ. Бу усулдан фойдаланилганда, респондентга бериладиган саволлар аввалдан чуқур ўйлаб тузилади ва бир неча кўринишда бўлади.

Педагогика илмининг замонавий усулларига куйидагилар кирди.

Мажму ёндашув тамойили. Педагогик тадқиқот усулининг энг замонавийси, бутун ўқув жараёнини ва унинг унсурлари бўлиб ҳисобланган таълим-тарбия босқичлари ҳамда дарс ва ўқув машғулотларга, ўзаро функционал боғлиқликда бўлган яхлиглик сифатида ёндашадиган объектив боғлиққа “Мажму ёндашув тамойили” деб айтилади. Бу усулдан фойдаланишнинг назарий асослари қўлланмаининг 2.1 бўлимида кўрсатилган.

Педагогик эксперимент. Эксперимент сўзи латинчадан олинган бўлиб “тажриба” маъносини билдиради. Педагогик эксперимент – аниқ ҳисобга олинган шароитда ўқув жараёнини қайта ишлатиши мақсад қилиб олинган илмий тажрибадир. Анъанавий педагогик тадқиқот усулларидан фарқли, педагогик эксперимент мавжуд воқеаликларни қийд қилиб қолмай, яратувчилик характериغا эга. Эксперимент орқали, ўқув жараёни учун янги таълим-тарбия усул ва услублар, шакл ва методлар бунёд қилинади.

Моҳияти жиҳатидан эксперимент – бу қатъий назорат остидаги ўқув машғулотини кузатиш жараёнидир. Бу кузатиш жараёнининг бошқа кузатишлардан фарқи шундаки, у тадқиқотчи тасаввурида пайдо бўлган ўқув жараёнини илмий асослаб, концепцияга айланган кўринишини тадқиқотчининг олдида қўйилган мақсадига мувофиқ равишда амалга оширади.

Педагогик эксперимент бир гуруҳ талабаларни ёки бутун ўқув муассасасини, ёнки бир нечта ўқув юртлари ва бутун ҳудуддаги ўқув муассасаларини камраган бўлиши мумкин. Тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб эксперимент қисқа муддали ва узок муддатли бўлади.

Педагогик эксперимент ўзининг якунида эришиладиган илмий тахмин билан унинг концепциясини, экспериментни амалга оширишнинг қатъий режасини, режага қатъий риоя қилишни, эксперимент натижаларини аниқ қайд этиб боришни ва якуний натижаларни илмий тавсифлаб беришни талаб қилади. Экспериментда илмий асосланган тахмин, яъни унинг концепцияси етакчи рол ўйнайди. Эксперимент олиб боришдан мақсад ҳам, тадқиқотчи тасаввурида пайдо бўлган ва илмий асосланган ўқув жараёнини текшириб кўриш, кам-кўстини тузатиш, поўғри бўлса ундан воз кечишдир. Тадқиқотчи концепциясини эксперимент-

дан ўтказиш, бу воқеликни назорат қилишдан ундаги қонуниятларни аниқлашга ўтишдир.

Экспермент якунининг ҳақиқий эканлиги, эксперимент ўтказиш шарт-шароитларига қатъий амал қилишликга боғлиқдир.

Қўйилган мақсадга мувофиқ экспериментлар “қайд қилувчи эксперимент”, “текширувчи эксперимент”, “ижодкор эксперимент” деган турлага ажраладилар.

Ўтказиш жойига қараб экспериментлар “табиий” ва “лабораториялик” деган турларга бўлинадилар.

Эксперментга қатъий умид боғлаб, тиловардида педагогик жараёни ҳақиқий қонуналарини ишлаб чиқишни ўзларига мақсад қилиб қўйган олимлар мажмуи педагогикада “Экспериментал педагогика” оқимини ташкил қилганлар.

Педагогик тест. “Тест” атамаси инглиз тилидан олинган бўлиб, “Синон” маъносини англатади. Педагогик тест – мақсадга йўналтирилган, қатъий назорат остида, барча синалувчилар учун бирдай шароитда олиб бориладиган ва педагогик жараёни объектив тафтиш қилиш имконига эга илмий тадқиқот усулидир. Бошқа тадқиқот усулларида тест ўзининг аниқлиги, оддийлиги, ҳамма ҳам бажара олишлиги ва уни автоматлаштириш мумкинлиги билан фарқланади. Бу усул психологиядан олинган бўлиб, анча қадимий бўлишига қарамай, педагогиканинг илмий тадқиқотларида кам ишлатилади. У кўпинча, амалий ўқув жараёнида, талабалар билимларини ўзлаштиришга даражасини аниқлашда фойдаланилади.

Жамоаларда рўй берадиган ҳодисаларни ўрганиш. Негизда, таълим-тарбия жараёни жамоа характерида эга. Шунинг учун у, маълум бир режа асосида олиб бориладиган, оммавий сўровлар ўтказишда кенг қўлланилади. Сўров вақтидаги саволлар оғзаки ёки ёзма бўлиши мумкин.

Анкета усули. Махсус сўров варақлари орқали жамоа фикрини ўрганиш усули бўлиб, сўралувчилар ўз фикрини холис намойиш қилишлигига суянади. Аммо, тажриба шуни кўрсатдики, сўралувчилар ичидан, фақат 50 фоизи тўғри жавоб қайтарар эканлар. Шунинг учун бу усулдан фойдаланганда усулнинг шу хусусиятига эътиборни қаратиш лозим.

Анкета усулининг жозибадорлиги, унинг ёрдамида қисқа муддатда йирик оммавий сўровларни амалга ошириш мумкинлиги, арзонлиги ва уни автоматлаштириш имкони борлиги билан изоҳланади.

Шу кунда педагогик анкеталаш усулининг турли типларидан фойдаланилади: очик ва ёпик, номи ёзилган ва аноним, тўлиқ ва

қискартирилган, киришдан иборат бўлган ва назорат вазифасини бажарадиган ва ҳоказо.

Анкета ўтказиш усулидан илмий тадқиқот жараёнида фойдаланувчилар билан бир қаторда амалиётчи педагоглар ҳам, ўқувчи ва талабалар фикрини ўрганишда муваффақият билан фойдаланадилар. Масалан, синф ёки гуруҳ талабалари ичидаги кичик гуруҳларни ажратишда, уларнинг орасидаги муносабатларни ўрганишда ва ҳоказо.

Ёзма усуллардан ташқари педагогикада илмий тадқиқотлар олиб боришда, юқорида қайд қилинганидек, оғзаки усуллардан – суҳбат, интервью, оғзаки сўров каби усуллардан ҳам кенг фойдаланилади.

Педагогика илмидаги миқдорий усуллар. Сифат – нарса ва ҳодисадаги хусусиятлар йиғиндисини миқдор орқали ифодалайди. Миқдор нарса ва ҳодисалар хусусиятлар йиғиндисидagi ўлчам ва мезонларни рақамлар орқали кўрсатиб беради.

Тадқиқотчи, ўрганаётган нарса ёки ҳодисанинг сифатини аниқлаш учун, ўрганаётган объект, шу соҳанинг қайси табақасини мансуб қилишини аниқлаш лозим. Бунинг учун у, объектнинг хусусиятларини миқдор ўлчамларини аниқлаб олади. Сифат ва миқдор бир-бирини тақозо этиб, табиатда мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятини ўлчамга соладилар.

Миқдорий усулларга: статистика, математик моделлангирини, корреляцион усул ва бошқалар киради.

Шулар билан бир қаторда педагогик тадқиқот ишларида графоалатик, таккослаш, киёслаш, анализ ва синтезлаш каби умумилмий тадқиқот усулларида ҳам фойдаланилади.

Педагогика ўқув фанининг фаолият объекти, предмети, мақсади ва ўқув машғулотини амалга ошириш усуллари

Педагогика ўқув фани – педагогика илми тадқиқотлар олиб бориб аниқланган ва Академик педагогика фанига мулк қилиб берган чексиз кўп билимлар ичидан танлаб олинган ва замон талабига ҳамда талабалар ёшига жавоб берадиган, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг маълум бир босқичида ёшларга берилиши мумкин деб топилган билимлар мажмуидир.

Педагогика ўқув фанининг объекти. Педагогика ўқув фанининг вазифаси, келажакда педагогик фаолият билан шугулланиши ўзини мақсад қилиб олган талаба ёшларга педагогика ўқув фанининг сирларини ўргатиш экан, унинг фаолиятини йўналтирилган объект бўлиши педагоглардир.

Педагогика ўқув фанининг предмети. Ҳар қандай ўқув машғулоти ҳақиқий бўлиб ҳисобланиши учун, уни ташкил қилувчи бешта унсур и ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилишлари кераклигини юқоридаги сатрлардан билдик. Шундай экан, педагогика ўқув фанининг фаолият предмети – “Таълим берувчи” билан “Таълим олувчи”, уларни “Меъёрий ҳужжатлар” билан “Техник воситалар” ҳамда “Педагогик усуллар” орасидаги қонуний, яъни функционал алоқадорликларидир. Эътибор беринг, педагогика илми билан ўқув фанининг объекти турли бўлгани билан фаолият предмети бир бўлиб чиқмоқда.

Педагогика ўқув фанининг фаолият юритишдан мақсади. Педагогика ўқув фанининг биринчи мақсади, келгусида ўзининг меҳнат фаолиятини усиб келаётган авлодга билим ва тарбия бериш билан боғлиқ талаблар, шунингдек, тадқиқотлар натижасида аниқлаган ўқув машғулотини амалга ошириш қонун, қоида ва тамойилларини ўргатиш. **Иккинчи мақсади**, жамият учун, келажаги буюк давлатни барпо этишда фаол қатнашадиган ҳамда Олий ва ўрта махсус ва касб-хунар таълимини ривожлантириш маркази томонидан ишлаб чиқилган 13 фазилатга мустақил Ўзбекистон фуқаросини тарбиялаб этиштиришдир.

Педагогика ўқув фанининг усуллари

Ўқитувчилик касби пайдо бўлиши билан таълим-тарбия бериш усуллари ҳам шакллана бошлаган. Инсоният тарихида таълим-тарбия усуллари жуда кўп бўлиб, бугунга келиб уларнинг ичидан сараланиб, ҳаётийлари сақланиб қолинган. Сақланиб қолинганларининг энг умумий томонларини ҳисобга олган ҳолда, уларни қуйидаги тоифаларга ажратиш мумкин.

Биринчи тоифадаги педагогик усуллар – “Анъанавий усуллар” дейилиб, талаба-ёшларга билимларни “етказиб бериш” тамойилига асосланадилар. Уларга: “айтиб бериш”, “кўрсатиб бериш”, “намойиш”, “маъруза тақдимот”, “савол-жавоб” ва “тўрт поғонали усуллар” кирати.

Иккинчи тоифадаги педагогик усуллар – “Интерфаол усуллар” деб аталиб, билим олувчиларни билим эгаллашларида “актив фаоллаштириш” тамойилига суянадилар. Уларга: “муаммоли дарс”, “актив ҳужум”, “кичик гуруҳлар билан ишлаш”, “давра суҳбати”, “иш-боб ўйин”, “ролли ўйин”, “баҳс-мунозара”, “кластер” ва бошқа шунга ўхшаш чексиз кўп усулларни киритса бўлади.

Учинчи тоифадаги усуллар – “Ноанъанавий ёки илгор ва замонавий усуллар” дейилиб, таълим-тарбия жараёнини “жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш” тамойилидан келиб чиқадилар. Уларга: “лойиха усули”, “дастурлаш”, “модулли ўқитиш”, “технологик ҳарита усули” ва бошқа бир қатор замонавий усуллар кирди. Ва нисҳоят, барча педагогик усулларни ҳамма яхши томонларини ўзида бифазилга оingan “Педагогик технология” усули мавжуд.

“Педагогик технология” усулини батафсилроқ маълумоти, ўқув кўнанимамининг 4 бўлимида берилади.

Педагогик амалиётнинг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари

Педагогик амалиётнинг фаолият объекти. Ўқитувчи ва педагоглар, педагогика ўқув юрларида, педагогика ўқув фанидаги билимларни эгаллаб, умумўрта, ўрта махсус ва касб-таълим ўқув юрларида ўз кибий фаолиятларини олиб боришга йўлланма олиб кетар экинлар, уларнинг фаолият объекти ёш акюд ҳисобланади.

Педагогик амалиётнинг фаолият предмети. Уларнинг фаолият предмети “педагогнинг ўзи” билан “ўқувчи ёки талабалар”, “ўқитаётган ўқув фани билимлари” ҳамда “ўқув жараёнида иштирок этадиган бошқа унсурлар орасидаги” зарурий, яъни функционал алоқадорлик ҳисобланади. Бу дегани, ўқитувчи ёки педагог ўзининг педагогик фаолиятини амалга ошириш жараёнида ўқувчи ёки талабаларнинг шу фандан олган билим даражаларини, уларнинг психологик ҳолати ва физиологиясини, ўқитаётган фанининг ўзига ҳослигини, ўқитишнинг техник воситалари ҳамда танлаб олган педагогик усулини яхши эгаллаган ҳолда амалга ошириши шарт. Бошқа барча ҳолларда, ўқув машгулоти талабга жавоб берадиган тарзда олиб борилди деб бўлмайди.

Педагогик амалиётнинг усуллари. Педагогик амалиёт жараёнида ўқув машгулотини амалга ошириш усуллари, педагогик ўқув юрларидаги усулларга ўхшаган бўлиб, уларнинг батафсилроқ тавсифи кўнанимамининг 4 бўлимида берилади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Педагогика илмининг тадқиқот объекти нима? 2. Педагогика ўқув фани ўз фаолиятини нимага қаратган? 3. Педагогиканин амалий фаолиятининг объекти ким? 4. Педагогика илмининг тадқиқот предмети нима? 5. Педагогика ўқув фани, ўзининг амалий фаолиятини нимага қаратади? 6. Амалиётчи педагоглар ўз фаолиятини кимга қаратган? 7. Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан мақсади нима? 8. Педагогика илмининг тадқиқот усул-

лари қанақа? 9. Педагогика ўқув фани ва амалиёти қандай усуллардан фойдаланадилар?

3.2. Педагогика категориялари

Ҳамма илм-фан ва касб-хунарларда бўлгани каби, педагогикада ҳам бошқалар кам тушунадиган ёки умуман тушунмайдиган махсус тушунчалар мавжуд бўлади. Шу соҳанинг категориялик аппарати дейилади. Нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини, яъни бир бутуннинг ички унсурлари орасидаги зарурий ва шу бутуннинг ташқи муносабатларини аниқ эттирувчи тафаккур шакли ва тушунча дейилади. Тушунчанинг мантикий вазифаси, бирон нарса ёки ҳодисани бошқасидан фикран ажратишдан иборат. Ҳар бир фан муайян тушунчалар билан иш кўради. Тушунча ҳиссий билиш шаклларида фарқ қилиб, инсон тафаккурида тугридан-туғри аниқ этмайди. У таққослаш, таҳлил, сингез қилиш, абстракциялаш, умумлаштириш каби мантикий усуллардан фойдаланган ҳолда ҳосил қилинади.

Дарс ва ўқув машғулоти. Узлуксиз таълим-тарбиянинг бирламчи асоси бўлган ўқув жараёни, умумўрта таълимда “Дарс”, махсус ва касб-хунар ҳамда олий таълимда “Ўқув машғулоти” дейилади.

Дарс ва ўқув машғулоти -- аниқ мақсадни кўзлаб, ажратилган вақт мобайнида, бир хил ёшдаги ўқувчи-ёшлар билан ўқитувчи ёки педагог раҳбарлигида олиб бориладиган машғулот тури. Дарс ва ўқув машғулотларининг мақсади, мазмуни ва ҳажми Давлат таълим сандарлари асосида белгиланади. Педагогик фаолиятнинг асосий ташкилий шакли, дарс ва ўқув машғулоти экан, ўқитувчи ва педагоглар бу жараёнда:

- ҳар бир синф ёки гуруҳда ўқувчи ёки талабаларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлишига;

- дарс ва ўқув машғулоти қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилишига;

- дарс ва ўқув машғулотлар ўқитувчи ёки педагог раҳбарлигида бутун синф ёки гуруҳ ва алоҳида ўқувчи талабалар билан ишлаш шаклида олиб борилишига;

- дарс ва ўқув машғулоти ўқув фанининг характери, берилаётган билимларнинг мазмунига қараб турли усул ва воситалар ёрдамида олиб борилиши ва узлуксиз таълим тизимининг бир қисми сифатида тугалланган билим берилишига ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратишга қаттиқ риоя қилишлари шарт.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртларида таълим-тарбия ишлари фақат синф-дарс шаклида олиб борилмай, балки амалий машғулотлар,

тажриба ишлари шаклида ҳам амалга оширилади. Бу машғулотлар синф ва мактабдан ташқарида бўлиши ҳам мумкин.

Даре ва ўқув машғулоти – таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, оқли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўрнатилиши, ўқувчи-талабанинг шахсий хусусиятлари эътибори олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Педагогика фани ўқув машғулотининг олдига бир қатор дидактик талабларни қўяди, улар қуйидагилардан иборат:

- ҳар бир ўқув машғулоти аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда пухта режалаштирилиши ёки лойиҳаси тузилган бўлиши лозим. Бу жараёнда педагог ўқув машғулотининг таълимий ва тарбиявий мақсадини белгилыйди. Ўқув машғулот босқичларини, яъни қандай бошлаш, янги материални қандай ўтиш, қандай тамомлаш, ахборот-коммуникацион технологиялардан, кўرғазмали ва бошқа дидактик материаллардан қандай фойдаланиш қабиларни олдиндан ҳал қилиб олади:

- ҳар бир ўқув машғулоти аниқ гоявий изланишга эри бўлиши лозим;

- ҳар бир ўқув машғулоти ўқув муассасасининг ижтимоий муҳити имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланиши, кўрғазмали воситалар билан жиҳозланиши шарт;

- ҳар бир ўқув машғулоти, машғулотнинг характерига мос усул ва услублардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши керак;

- ўқув машғулоти учун ажратилган вақт ва унинг дақиқаларидан тежамкорлик ва унумли фойдаланиш талаб қилинади;

- ўқув жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатли бўлиши ўқувчи ва талаба пассив тингловчига айланмасликлари лозим;

- машғулотлар бутун синф ва ҳар бир ўқувчи ва талаба билан, уларнинг шахсий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда олиб борилиши юқори самара беради;

- ўқув машғулотининг мазмуни ва характерига қараб ҳалқимизнинг бой маънавий меросидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Педагог ўтилайётган мавзунинг мазмунига боғлиқ ҳолда мустақил Ўзбекистондаги ўзгаришлардан ўқувчи ва талабаларни хабардор этиши талаб қилинади.

Маърифат (педагогик жараён) – бу таълим-тарбияни амалга оширувчи инсоннинг фаолият соҳаси. Махсус билимлар мажмуида эга ва уни бошқаларга ўргатишни ўзига касб қилган “таълим-тарбия берувчи”лар: боғчада – тарбиячи, умум ўрта мактабларда – устоз, ки-

демик лицей ва касб-хунар коллежларида – ўқитувчи, олий ўқув юртли-рида – педагог, катта ўқитувчи, ассистент, доцент, профессор ва малака ошириш боғичида – маърузачи деб номланадилар. Билимга талабгор-лар, яъни “билим олувчилар”, юқоридагиларга мос равишда – боғич болалари, ўқувчилар, талабалар, тингловчилар ва шогирд деб аталади.

Билим – бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги уларнинг тадрижий ривожининг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорлик. У қонунят, қонун деб ҳам юритилади. Бу зарурий боғлиқлик парса ва ҳодисаларнинг табиатида келиб чиқиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд. Уни ўзгартириб бўлмайди. Уни билиб олиб, хусусиятидан келиб чиқиб, иш юритилади. Билим кишидан кишига маълумот (ахборот) орқали ўтади. Билимлар тушунча, таъриф ва тавсифлар орқали ўзини намоён қилади.

Маълумот – у педагогикага оид; икки маънода ишлатилади. 1. Хабар – ўқиш жараёнини амалга оширувчи восита. Билимни кишининг вазифаси, ўзидаги билимларни унга талабгор бўлганларга етказиш, маълум қилиш, яъни тия ва кўргазмалар ёрдамида муайян объектининг ички ва ташқи алоқадорликларини бошқаларга билдиришдан иборат. 2. Билим даражаси, яъни ўқиш, билиш, борликдаги объектив қонуниятларни ҳис қилиш натижасида олинган билимлар йиғиндиси. Масалан, паст маълумотли, ўрта ва юқори маълумотли ва ҳоказо.

Таълим – билимни маълум бир тартибда бериш ва уни олиш жараёни. Бу жараён бир қатор педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилади. Таълим турлари кўп: ахлоқ-одоб таълими, табиий билимлар буйича таълим, техник таълим, касб-хунар таълими, олий таълим, сиёсий таълим, ҳуқуқий таълим ва ҳоказолар.

Тарбия – кенг қамровли тушунча бўлиб, унинг уч хил талқини мавжуд: 1. Болани боқиб, вояга етказиш. 2. Парвариш-қаро. 3. Олинган билимларни амалиётда қўллашга ўргатиш.

Педагогикага унинг учинчи талқини мос келади. Масалан, одоб ва ахлоққа ўргатиш ахлоқий тарбия; касб-хунарга ўргатиш ҳунар тарбияси; ислом ақидалари ва шариат қоидаларига ўргатиш диний тарбия ва ҳоказо. Тарбия таълимсиз амалга ошмайди. Таълим (билим) беришдан мақсад, унинг кетидан тарбия беришдир, яъни таълим орқали эгаллаган билимларни амалиётда қўллай олишга ўргатиш. Таълим-тарбия тушунчалари ўзаро узвий боғлиқ. Таълим – билим бериш ва уни эгаллаш билан боғлиқ бўлса, тарбия олган билими буйича ҳаракат қилиб, уни кўникмага айлангиришдир. Буюк аллома Абу Наср Форобий “Таълим

Училиш, тушунтириш асосида назарий билим бериш; тарбия – назарий билимларни, маълум ҳунарни эгаллаш учун зарур бўлган хулқ ва амалий малакаларни ўргатишдир”, сунг “Таълим фақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади, тарбия эса, амалий иш тажриба билан” деган эди.

Шахс шаклланиши. Инсон биожиимой мавжудод бўлганлиги туфайли, биологик ривож билан бир каторда у ижтимоий ҳам ривожланиб боради ва камолотнинг маълум бир боскичида шахсга айланади. Кинида бир катор ижтимоий сифатлар таркиб топиб, илмий асосланган мустақил фикр шаклланади.

Ижтимоий тараққиёт – ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган омиллар билан кишига ижобий таъсир этиш, яъни шахснинг ижтимоий шаклланиш жараёни.

Педагогик фаолият – жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эhtiёжили қондириш мақсадида қатор фанлардан билим бериш ҳамда умуминсоний ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ амалга ошириш, яъни авлодни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фаолият тури.

Педагогик жараён – ўқитувчи билан ўқувчи ёки педагог билан таълиб орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш ҳамда ўрганиш, тарбиялаш ва тарбияланиш майлида кечадиган муносабатлар тизими.

Педагогик тамойил – ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабат орқали бериладиган билим тури, ҳажми ва мазмуни, шунингдек, ўқув куроллари ва тарбияланувчиларнинг рухий хусусиятлари ўртасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиққан қонуниятга амал қилиш.

Педагогик тажриба – таълим-тарбия берувчи томонидан педагогиканинг қонун, қоида ва тамойиллари ҳамда таълим-тарбия беришнинг муайян усул ва услубларини тўлиқ ўзлаштириб, уларни амалда қўллашдаги реал шарт-шароитларни, болалар жамоаси ва ҳар бир боланинг ўзига ҳослигини ҳисобга олган ҳолда амалиётга тағбиқ этиши.

Илғор педагогик тажриба – ўқитувчи томонидан педагогиканинг қонун, қоида ва тамойиллари ҳамда таълим-тарбия беришнинг усул ва услубларини яхши ўзлаштириб, уларга ижодий ёндашган ҳолда, нисбатан самаралироқ усул ёки услуб яратиш.

Шахснинг ҳар томонлама камолга етиши – маълум бир тарихий шарт-шароитлардаги индивид қобилияти ва иқтидори, унинг биожиимой моҳиятини ташкил қиладиган ҳамма кучларни тўлиқ ривожлантиришдан иборат.

Ижтимоий муҳит – киши шахсини шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар мажмуи. У ижтимоий тафаккур, турмуш тарзи ва шахслараро, гуруҳлараро ҳамда миллат ва халқаро муносабатларнинг ўзаро мувофиқ келиши ва бир-бирини бойитиш орқали шаклланади.

Педагогик муҳит – таълим-тарбия мақсадларига мувофиқ равишда тузилган шахслараро, яъни ўқитувчи-уқувчи ҳамда ўқувчилар орасидаги муносабатлар мажмуи.

Ички муҳит – кишининг ўзига хос ҳаётий фаолияти, характери-нинг ўзига хослиги, ҳаётий тажриба ва ирсий тафаккур кўникмалари мажмуи, одатдаги руҳий ҳолатларда ўзини намоён этадиган таъсирчанлик ва воқеликка муносабатларнинг ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитиши.

Ирсийлик – кишининг ўзига хослигини белгилаб берадиган анатомик, физиологик, психологик, ташкилий жиҳатлар, ота-она томонидан ирсий бирликлар орқали ўтадиган белгилар.

Рухият – шахслнинг субъектив кифоати, кишининг вужуди ва юқори даражада ташкил этилган материя – оини ҳамда руҳининг биргаликдаги ҳаракат маҳсули.

Ўз-ўзини англаш – кишининг ўзига ва ўз фаолиятига муайян бир жамоа ёки бутун жамият нуқтаи назаридан баҳо бера олиш.

Фаолият – қандайдир шахсий, гуруҳий, миллий ёки умуминсоний эҳтиёжларга жавоб берувчи мақсад сари йўналтирилган ҳаракат.

Таълим-тарбиянинг инсонийлиги – педагогик жараёни, яъни таълим-тарбия берувчи билан ўқувчи орасидаги педагогик муносабатлар оқимини ўта инсоний (ўзаро иззат-ҳурмат ва муҳаббат) руҳда амалга ошириш.

Таълимни демократлаштириш – муайян жамият ва конкрет шахс эҳтиёжи ҳамда имкониятидан келиб чиқиб, маълум билимлар тури ва ҳажминини эркин ҳолда танлаб олиш.

Мақсад – ҳар қандай ҳаракатни бошлашдан олдин ҳаракат якунида эришиладиган нарса ёки ҳодисанинг бутунлигича ҳамда унинг асосий кўрсаткичлари билан киши тасаввурида пайдо бўлиши.

Ақлий тарбия – табиатдан берилган ақлий куч, сезги, руҳий ҳолат, билувчанлик ва фаолият эркинлигини ривожлантириш натижасида инсонда мустақил фикр юритиб, олдига мақсад қўя олиш ҳамда кўзланган мақсадига эришиш қобилиятини шакллантириш.

Ахлоқий тарбия – оилада, меҳнат жамоаси ҳамда кенг жамоатчилик ўртасида, умуман ҳудудда, миллатда, давлатда қабул қилинган

қонун-қоида ва тартибларга буйсунган ҳолда уларга риоя қилиш ҳамда умуминсоний кадриятларга асосланган ахлоқ ва одоб қоидаларини ўзлаштириш.

Жисмоний тарбия – инсоннинг ҳамма жисмоний хусусиятларини; анатомик, физиологик мажмуларини ҳар томонлама ривожлантириш, соғлом ҳаёт кечиришнинг афзалликларини тарғиб қилиш ва жисмоний маънавиятнинг зарурий асосларини шакллантириш.

Ҳуқуқий тарбия – инсонда ҳуқуқий билимларни ошириш, қонунларни яхши ўзлаштириб, уларга тўлиқ риоя этиш кўникмасини ҳосил қилиш.

Эстетик таълим-тарбия – инсонда завқ уйғотувчи ва уни ҳаракат, шижоат ва қаҳрамонликларга ундовчи барча турдаги кўринишлар, ҳолатлар, ҳодисалар орқали бадий-эстетик тафаккурни шакллантириш.

Иқтисодий тарбия – ишлаб чиқаришнинг жамиятда тутган ўрни, ишлаб чиқариш воситалари ва иш қуролларининг моҳияти, улар орасидаги узвий алоқадорликни ўргатиш ва ўқувчи-талабаларда шу билимларга кўникма ҳосил қилиш.

Экологик таълим-тарбия – ёш авлодга экологик билимларни бериш, уларга ташқи муҳит ва вужуд орасидаги узвий боғлиқлик мавжудлигини ҳис эттириб, табиий ва ижтимоий муҳитга нисбатан оқилона муносабатда бўлиш кўникмаларини ҳосил қилдириш.

Педагогик мулоқот – таълим-тарбия билан боғлиқ мулоқот тури.

Маҳорат – ўзлаштирилган билим ва ҳаётний тажрибалар асосида барча амалий ҳаракатларни шу соҳада мавжуд қонун-қоидалар асосида кам куч ва кам вақт сарфлаб бажариш.

Малака – киши эгаллаган билимлари кўникма босқичидан ўтиб, доимий (автоматлашган) ҳаракат турига айланиши, маҳорат ҳосил қилиши. Малака – паст, ўрта ва юқори бўлиши мумкин.

Диққат – фаолият кўрсатиш мақсадида танланган объектга (жумладан, муайян фанга) онгнинг жамланиш ҳолати.

Тафаккур – билиш ва англашнинг юқори шакли бўлиб, онгнинг ўзида объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни ташкил қилувчи қисмлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликларни акс эттириш.

Касбга йўналтириш – жамият эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, тарбияланувчига маълум бир касб-хунар ўргатишнинг маърифий жараёни.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Тушунча деганда нима ни англаймиз? 2. Дарс ва ўқув машғулотлари орасидаги фарқ нимада? 3. "Маълумот" тушунчасини шарҳланг? 4. "Таълим" дегани нима-

ни билдиради? 5. “Тарбия” билан “Таълим”нинг орасида нима фарк бор? 6. Ижтимоий тараққиёт қандай кечади? 7. Педагогик фаолият қандай фаолият? 8. Педагогик жараён қайси ҳолларда амалга ошган ҳисобланади? 9. Педагогик тажриба нима? 10. Педагогик мулоқот қандай кечади?

3.3. Педагогика фанлари мажмуи

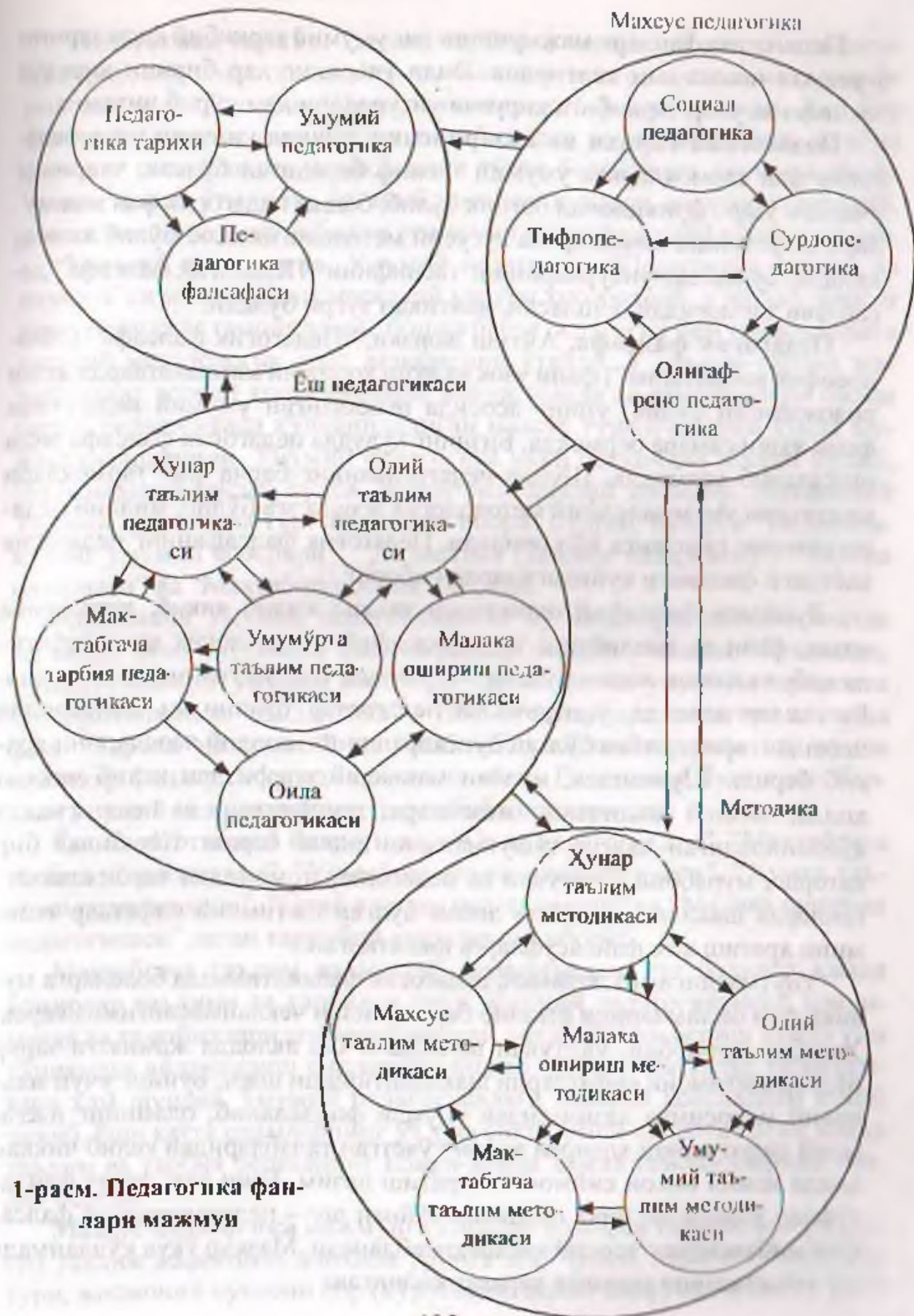
Фалсафадан ажралиб чиққан педагогика, кўпгина тармоқларга бўлиниб кетмоқда. Бугун педагогикани педагогика фанлари мажмуи дейишлик тўғри бўлади. Педагогика фанлари мажмуини ўрганишда, уни ўзаро функционал боғлиқ бўлган ва бир поғона пастда турган тўртта мажмуга ажратиш ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Биричисига, бошқа барча педагогика фанларига асос бўлган “Педагогика тарихи ва назарияси” деган фанлар мажмуи киритилган. Бу мажмуунинг таркибига “Педагогиканинг фалсафаси”, “Педагогика тарихи” ва “Умумий педагогика” деган фанлар киради.

Иккинчиси, “Ёш педагогикаси” деб номланади. Унга умумий педагогика ишлаб чиққан қонун, қоида, атама ва тамойиллар, одамларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда “оила педагогикаси”, “мактабгача тарбия”, “умумўрта таълим”, “махсус таълим”, “олий таълим”, “олий таълимдан кейинги таълим” ва “малака ошириш” босқичларига мослаштирилган педагогик фан тармоқлари киради. Улар ўз босқичидаги таълим-тарбия хусусиятларини ифода этган атамалар билан номланадилар. Масалан, “Мактабгача таълим педагогикаси”, “Умумўрта таълим педагогика” ва ҳоказо.

Учинчиси, “Махсус педагогика” деб ном олган фанлар мажмуидан иборат бўлиб, унга умумий педагогика ишлаб чиққан назарий асосларни болаларнинг жисмоний нуқсонлари (қар-соқов, кўзи ожиз ва ҳоказо)дан келиб чиқиб, қайта ишлаб чиқилган “Сурдопедагогика”, “Олигафренопедагогика”, “Тифлопедагогика” ва “Ижтимоий педагогика” (тарбияси оғир болалар педагогикаси) деган фанлар киритилган.

Тўртинчиси – “Методика”. У умумий педагогиканинг назарий асосларидан келиб чиқиб, “Ёш педагогикаси”нинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, дарс ўтиш усулларининг ичидан танлаб олиб, ҳар бир ёш босқичлари учун ўзининг усулларини ишлаб чиқишга йўналтирилган илм-фан тармоғидир. Унга “Мактабгача таълим методикаси”, “Умумтаълим методикаси”, “Махсус таълим методикаси”, “Хунар таълим методикаси”, “Олий таълим методикаси” ва “Малака ошириш методикаси” деган фан тармоқлари киради. 1-расмга қаранг.

1-расм. Педагогика фанларини мажмуи

Педагогика фанлари мажмуининг энг умумий таркибий қисмларини 1-расмда номма-ном келтирдик. Энди уларнинг ҳар бирини қисқача таснифи ва улар таркибига кирувчи унсурларни ҳам кўриб чиқамиз.

Педагогика тарихи ва ишариясини ташкил қилувчи учта педагогик фан тармоқларига умумий тасниф берадиган бўлсак, уларнинг учаласи узаро функционал боғлиқ бўлиб, бошқа педагогик фан мажмулари ва уларнинг қисмларига хусусий методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу мажму унсурларининг таснифини “Педагогик фалсафа” деган фан тармоғидан бошласак, мантиқан тўғри бўлади.

Педагогик фалсафа. Айтиш жоизки, “Педагогик фалсафа” (“Философия воспитания”) фани узок ва яқин хорижий мамлакатларда яхши ривожланган бўлиб, унинг асосида шаклланган умумий педагогика фани яхши самара бермоқда. Бизнинг ҳудудда педагогик фалсафа энди шаклланиб келмоқда. Шунда педагогиканинг барча фан тармоқлари мустаҳкам умумфалсафий методологик асосга эга бўлиб, миллий педагогиканинг ривожига йўл очилади. Педагогик фалсафанинг педагогик ҳаётдаги фаолияти қуйидагилардан иборат.

Дунёдаги фалсафий оқимларни таҳлил қилиб чиқиб, педагогика илми, фани ва амалиётига умумфалсафий методологик асос сифатида қабул қилиши лозим бўлган энг умумий гоялар тизимини аниқлаш. Бу гоялар асосида, ўқитувчи ва педагоглар томонидан ёш авлодда шакллантириш лозим бўлган дунёқараётининг назарий асосларини яратиш бериш. Шунингдек, муайян маънавий шароитдан келиб чиққан ҳолда, миллий таълимнинг мезонлари, тамойиллари ва педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ишлаб бериш. Шу билан бир қаторда, мураббий, ўқитувчи ва педагоглар томонидан тарбияланаётганларда шакллантирилиши лозим бўлган ижтимоий сифатлар тизимини яратиш ҳам файласуфларга юклатилган.

Унутмаслигимиз лозимки, педагогик фаолиятимизда болаларга муайян фан билимларини етказиб бериш билан чекланмаслигимиз керак. Ҳар бир мураббий, ўқитувчи ва педагог ёш авлодда жамиятга зарур бўлган ижтимоий сифатларни шакллантириши шарт. Бунинг учун маънавий меросимиз хазинасидан унумли фойдаланиб, одамнинг ижтимоий сифатларига ҳозирги замон кўяётган талабларидан келиб чиққан ҳолда комил инсон сиймосини яратиш лозим. Буни эса, фақат файласуфлар уддасидан чиқа оладилар. Айнаи шу – педагогиканинг фалсафий жабҳасининг асосий қисми ҳисобланади. Мазкур ўқув қўлланмада шу масалаларни ечимига ҳаракат қилинган.

Педагогика тарихи. Таълим-тарбияни ижтимоий воқелик сифатида кўриб, инсоният тараққиёти давомидаги педагогик таълимотларнинг ривожланиш тарихини “Педагогика тарихи” фани ўрганади. Ҳар бир фанни ўрганишда тарихийлик тамойилдан келиб чиқишлик, муайян фаннинг ривожланиш истиқболини тўғри белгилашга хизмат қилади. Чунки, фақат ўтмишни ўрганиб, уни шу кундаги ҳолатга таққослаб, ривожланишнинг истиқболли режасини тўғри белгилай олиш мумкин.

Умумий педагогика. Умумий педагогика “Педагогика тарихи ва назария”си мажмуининг марказий унсурини ҳисобланиб, у ишлаб чиққан қонуни, қоида ва тамойиллари, бошқа барча педагогик фан тармоқларига хусусий методологик асос вазифасини ўтайди. У таълим-тарбия жараёнининг асосий қонуниятлари, қонуни, қоида ва тамойиллари билан бирга, педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ўзида муҳассамлаштирган. Умумий педагогика икки босқичдан иборат бўлиб, бири назарий қисми бўлса, иккинчиси амалий қисmdir. Анъанавий Умумий педагогика тўрт бўлимдан иборат бўлган. Буларга “Педагогиканинг умумий асослари”, “Дидактика (таълим назарияси)”, “Тарбия назарияси” ва “Мактабшунослик” киради.

Анъанавий Умумий педагогиканинг бу қисmlари кейинги вақтда тараққий этиб, мустақил фан сифатида ажралиб чиққан. Жумладан, “Педагогиканинг умумий асослари” деган қисми умумий педагогика деб юритилмоқда. “Дидактика” – таълим назарияси сифатида алоҳида фан. “Тарбия назарияси” ва “Мактабшунослик”лар ҳам шу кунда мустақил фанлар сифатида қабул қилинган. Ваҳоланки, буларнинг барчаси умумий педагогиканинг таркибий қисmlари эди.

Ёш педагогикаси мажмуи ҳам “Оила педагогикаси”, “Мактабгача тарбия педагогикаси”, “Умумўрта таълим педагогикаси”, “Ҳунар таълими педагогикаси”, “Олий таълим педагогикаси” ва “Малака ошириш педагогикаси” деган таркибий қисmlардан иборат.

Мактабгача таълим ва мактаб педагогикаси, ёш болалар ҳамда ўсмирлар таълими ва тарбияси учун, умумий педагогиканинг қонуни-қоида ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, билим бериш ҳамда уни кўникмага айлантириш сирларини ишлаб чиққан. Катталар педагогикаси ҳам шундай, умумий педагогикадаги назарий асослардан келиб чиқиб, ёши катта одамларнинг ўз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия беришнинг қонуни-қоида ҳамда тамойилларини ишлаб берган.

Махсус педагогика мажмуига кирувчи илм-фан тармоқлари узлуксиз таълим жараёнида алоҳида ўришга эга. Чунки, педагогиканинг бу тури, жисмоний нуқсонли бор (кўр. соқов. аклий заиф) ва тарбияси оғир

болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланади. Шу соҳага ихтисослашган педагог олимлар, умумий педагогика билимларини эгаллашларидан ташқари, одам физиологиясини, ўсмирлар психологиясини жуда яхши билишлари керак. Шу билан бир қаторда соқовлар тилини ва кўрлар алифбосини тўлиқ эгаллаган бўлишлари лозим. Шундагина улар умумий педагогиканинг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойилларини қайта ишлаб, ўз фанига мослаштира оладилар.

Методика мажмуига кирувчи фанлар “Ёш педагогикаси” мажмуидаги “Хусусий педагогика” ва “Махсус педагогика” фани вакиллари гузиб берган назарий асослардан келиб чиққан ҳолда узлуксиз таълим жараёнининг ҳар бир босқичига ҳамда жисмоний нуқсони бор болаларга алоҳида-алоҳида дарс утишининг умумий усулларини яратади. Методика мажмуининг ҳар бир босқичига унсур бўлиб кирувчи “Хусусий фан методика”лари ҳам мавжуд. Бу фан вакиллари муайян ёш босқичига ва махсус таълимга ишланган усулларни ўзининг хусусий фанини ўқитишга мослаштиради. Масалан, бошлангич мактабда математика ўқитиш методикаси ёки умумтаълим мактабидан юқори гуруҳларда география ўқитиш методикаси ва ҳоказо.

Педагогика фанлар мажмуининг бошқа фанлар билан алоқалари

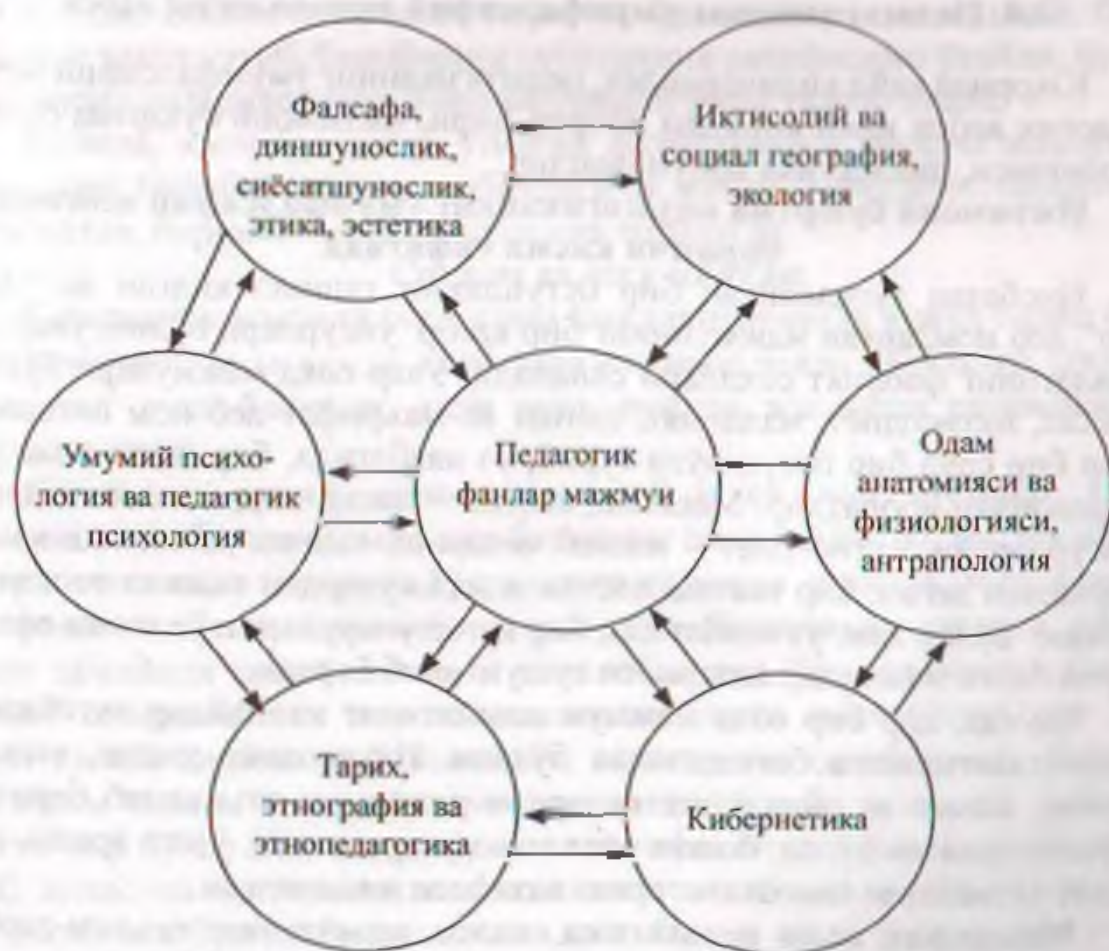
Педагогика ҳам бошқа фанлар каби бир қатор фан соҳалари билан узвий алоқада ривожланади. Биринчи навбатда, педагогика фалсафа билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқликлар юқорида кўрганимиздан ташқари фалсафанинг тармоқлари бўлган: диншунослик, сиёсатшунослик, диалектика, илмшунослик, социология, этика ва эстетика билан чамбарчас боғлиқ. Педагогиканинг фалсафа билан боғлиқлиги, педагоглар учун умумфалсафий методологик асос бўлган комил инсон фазилатлари ва диалектика қонунлари асосида таълим-тарбияни амалга оширишдир.

Педагогларнинг фалсафа илмшунослигидан олган билимлари педагогика соҳасида тадқиқот олиб боришга ёки бировларнинг тадқиқот натижаларини тўғри тафтиш қилишга ёрдам беради. Социология эса, ўқувчилар жамоаси ва оилаларда ҳукм сурувчи муносабатлар қонуниятлари билан педагогларни таништиради. Этика, педагоглар учун, талабалар билан ахлоқий тарбияни олиб боришнинг илмий асосини яратади. Эстетика, билимлари билан ўқитувчи ва педагог ёшларга нафосат тарбиясини беради. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи ва педагог фалсафанинг асосий қонунларини, категорияларини ҳамда социология, этика ва эстетикадаги назарий билимларни эгаллаб олишлари лозим.

Педагогика фанлари мажмуи одам анатомияси ва физиологияси билан ҳам боғлиқ. Бу фанлар билимлари ўқитувчи ва педагогларга бошқаруш организмнинг тузилиши, олий асаб тизими(мия)нинг фаолиятини очиб беради. Ахир бизлар жонли, унинг устига ақлли, ижтимоий моҳиятли мавжудод билан иш олиб борамиз. Меҳнат фаолиятимизнинг объекти ҳисобланган инсоннинг биологик моҳиятини яхши билишимиз учун ҳам анатомия ва физиология фани билимларини эгаллашимиз керак.

Педагогика учун унинг психология билан бўлган алоқадорлиги муҳим аҳамиятга эга. Психология инсон руҳиятининг ривожланиш қонуниятларини ўрганса, педагогика шу қонуниятлардан фойдаланиб, тарбияланувчилар руҳиятини тараккий эттиради. Педагогика фанининг ҳар бир тармоғи психология бўлимларидан ўзига мадад олади. Нагжижада махсус “Педагогик психология” деган фан пайдо бўлган.

Педагогика тарих, этнография ва этнопедагогика билан ҳам ўз-ўзига боғлиқ. Сўзсиз, педагогиканинг “Ватан тарихи”, “Адабиёт”, “Со-

2-расм. Педагогика фанлари мажмуининг бошқа фанлар билан алоқалари

циал география”, “Антропология”, “Экология”, “Иқтисодиёт” ва “Сиёсатшунослик” билан боғлиқ томонлари ҳам кўп. Кейинги вақтларда педагогиканинг кибернетика билан боғланиши кўзда тутилмоқда. Ўзига ўқитувчиликни касб қилиб олган киши бу фанлардан ҳам яхши хабардор бўлиши керак. 2-расмга қаранг.

Ушбу маълумот буйича назорат саволлари: 1. “Педагогик фалсафа” фани ўқитувчи ва педагогларга нима беради? 2. “Педагогика тарихи ва назарияси” нимага ўргатади? 3. “Ёш психологияси” деб ном олган ўқув фанлар мажмуи нима вазифани бажаради? 4. “Махсус педагогика” ўқув фанлар мажмуи кимларга билим беради? 5. “Методика” ўқув фанлар мажмуи қандай фанлардан ташкил топган? 6. Педагогик фанлар мажмуи фалсафа билан қандай боғлиқликда? 7. Педагогика фанлари мажмуи Умумий психология билан қандай алоқадорликда? 8. Педагогика фанлари мажмуи одам анатомияси ва физиологияси билан қандай боғланган? 9. Педагогика Кибернетика билан боғлиқми?

3.4. Педагогиканинг умумфалсафий методологик асоси

Юқорида қайд қилинганидек, педагогиканинг умумфалсафий методологик асоси икки қисмдан иборат. Бири, ижтимоий буюртма бўлса, иккинчиси, диалектика қонунларидир.

Ижтимоий буюртма педагогиканинг умумфалсафий асосининг биринчи қисми сифатида

Нисбатан тугалланган бир бутунликни ташкил қилган ва “давлат” деб номланган мажмуининг бир қатор унсурлари бўлиб, улар шу давлатнинг фаолият соҳалари саналади. Улар соҳа мажмулари бўлиб, сиёсат, иқтисодиёт, маданият, санъат ва маърифат деб ном олганлар. Ҳар бир соҳа бир бутун бўла туриб, ўз навбатида, бир нечта соҳа унсурларидан иборатдир. Масалан, сиёсат – ташқи ва ички сиёсат деган унсурлардан, иқтисодиёт – ишлаб чиқариш, ташиш ва сақлаш ҳамда тарқатиш деган, бир поғона пастдаги мажмулардан ташкил топган ва хоказо. Булар ҳам, ўз навбатида, бир қатор унсурларни ўз ичига олади. Буни бизга мажмулар назарияси тушунтириб беради.

Шунда, ҳар бир соҳа мажмуи жамиятнинг қандайдир эҳтиёжини қаноатлантиришга бағишланган бўлади. Иқтисодиёт давлат, вилоят, туман, жамоа ва оила хўжалиқларини ривожни таъминлаб беришга йўналтирилган бўлса, бошқа соҳа мажмуларига ҳам, ўзига яраша, жамият эҳтиёжини қаноатлантириш вазифаси юклатилган.

Маърифат, яъни педагогика соҳаси, жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қаноатлантиришга бағишланган бўлиб, унга ёш авлодни замон талабига жавоб берадиган соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш вазифаси юклатилган.

Болаларни соғлом ва баркамол этиб пояга етказиш учун, ҳар бир болани, бир-бирини тақозо этувчи ва бир-бири билан функционал боғлиқ бўлган қуйидаги фазилатлар шакллантирилиб борилиши шарт. Буларга: “соғлом ва эзгу ниятли”, “мустақил фикр юритувчи ва билимли”, “имон-эътиқодли”, “меҳр ва муҳаббатли”, “ахлоқ ва одобли”, “мулкий муносабатга эга”, “уддабурон ва талбиркор”, “меҳнатсепар ва шижоатли”, “ҳуқуқий ва экологик маънавиятга эга”, “миллий ғурури бор ва ватаншарвар”, “толерант ва инсонпарвар”, “мард ва жасур”, “сабр-қаноатли ва саховатли”. Бу фазилатлар йигма характерга эга бўлиб, бошқа барча, ҳаммага маълум бўлган ижтимоий сифатлар шу фазилатларга субстанция вазифасини бажаради ва уларнинг таркибига унсур бўлиб киради. Масалан, “соғлом ва эзгу ниятли” фазилати таркибига “руҳий саломат”, “жисмонан бақувват”, “ижтимоий фаол” сифатлар унсур бўлиб киради. Ўз навбатида, “руҳий саломат” деган ижтимоий сифатга “виждонли”, “оқ кўнгил”, “дили пок” ва шунга ўхшаш сифатлар унсур вазифасини ўтайди. Бошқа ижтимоий сифат ва фазилатлар ҳам шундай, бир-бирини тақозо этиб, бир-бирига субстанция вазифасини ўтайди. Буни, мажмулар назариясидаги қонуниятлардан бири тақозо этади.

Қуйида, юқорида санаб ўтилган фазилатларга қисқача маълумот берилган. Сабаби, таълим-тарбиядаги бу методологик асос, педагогик адабиётда, биринчи бор ўз ифодасини топмоқда.

Соғлом ва эзгу ниятли

Боланинг жисмоний соғлигини шакллантиришда вужуд билан бир қаторда унинг руҳи ҳамда ақли фаол иштирок этади. Демак-ки, соғлом боланинг руҳи бақувват, ақли расо, вужуди эса яхши ривожланган бўлиши шарт.

Боланинг руҳий саломатлиги. Руҳ саломат бўлиши учун қилинадиган биринчи амал, ҳар бир ишни бошлашдан олдин, шу ишни тўғри ният қилиш керак. Тўғри ният қилинди деганда, чин дилдан ва фақат яхши ният қилиш тушунилади. Яхши ният деганда, ниятнинг заминиде тама ётмаслики шарт. Масалан, “фалон ишни қилсам, бойиб кетардим” ёки “шу ишни қилсам, менга яхши бўлар” эди деб ният қилиб, ҳаракатни бошлашлик, тамагарлик ҳисобланади. “Муайян ишни қилсам халққа ёрдамим тегар эди ёки бу ишимдан оиламга катта наф бўлар эди, ёинки бу ишимдан фалончига фойда бўлар эди” деб, ҳолисона ният қилишлик, яхши ният ҳисобланади. Фақат шундай руҳиятга эга бўлган боланинг виждони бутун, дили пок, кўнгли очиқ бўлади. Бу айни ҳақиқат, бу гаплар ҳаётда кўп мартаба синовдан ўтиб ўз тасдиғини топган.

Боланинг ақлий саломатлиги. Ақлнинг саломатлиги фақат билим олиш йўли билан амалга оширилади. Билим олиш жараёнини амалга оширишда, хал қилувчи ролни боланинг ўзи ўйнайди. Ҳеч қандай ота-она, ёру биродар ҳамда ўқитувчи ва мураббийлар, бола миясини “ёриб”, ақлини чархлаб, ичига билим солиб қўймайдилар. Ақлни фақат болани ўзи “қайраши”, ҳар қандай билимни фақат ўзи олиши шарт. Ота-она, мураббий ва бошқалар боланинг бундай ижобий ҳаракатларига, фақат ёрдам берадилар холос. Боланинг қанчалик билими кўп бўлса, шунчалик унинг ижтимоий моҳияти юқори, эл ичида обрўи баланд ва имони мустаҳкам бўлади.

Боланинг жисмоний саломатлиги. Кишининг жисмоний саломатлиги, асосан, соғлом ҳаёт тарзига боғлиқдир. Соғлом ҳаёт тарзини таркиб топтиришнинг талайгина сирлари бўлиб, бу сирларни ўрганувчи ва уларни кенг аҳолига етказувчи, махсус илм-фан соҳаси борки, уни “Валеология” дейдилар.

Валеология – латинчада “соғ бўлиш” маъносини билдиради. Бу нарса, жамият учун ўта зарур бўлганлиги туфайли, “валсология” тушунчаси ижтимоий фан олимлари орасида кенг ёйилиб, айти пайтда, шу ном билан аталувчи илм-фан соҳаси таркиб топиб, ривожланиб бормоқда.

Ҳақиқатни айтганда, валеология – келажакнинг илм-фанидир. Чунки инсонларнинг аксар қисми, соғ ва кўркам бўлишни, узок умр кўриб, бахтли ҳаёт кечиришни исгайдилар. Жамиятнинг хоҳиши борми, демак ижтимоий буюртма бор деган сўз. Ижтимоий фан олим ва амалиётчилари бу буюртмани бажаришлари шарт.

Валеологияга оид адабиётларнинг кўпчилигида, бу фан тиббиётга тегишлилиги кўрсатилган. Шу билан биргаликда, бир қатор адабиётларда, уни руҳшуносликка, одобшуносликка ёки жисмоний тарбияга оид фан деб ҳам айтмоқдалар. Бундай бирёқламалик валеология фанини мазмунини тўлиқ очиб бермайди. Чунки валеология фанлараро янги илмий йўналиш бўлиб, уни бирдай, ҳам тиббиётга, ҳам одобшуносликка, ҳам руҳшуносликка, ҳам жисмоний тарбияга оид жабҳалари бор. Валеологияни тўғри тушуниш учун, бу тўрт илмий йўналишни омихта ҳолатини кўра олиш керак. Воқеликка бундай ёндашув, юқорида айтиб ўтганимиздек, мажму ёндашув дейилади. Демак-ки соғлом турмуш муаммоларини ўрганишда, бу жараёни бир бутунликда кўриш лозим.

Соғлиқнинг таркибий қисмини жисмоний саломатлик ташкил қилар экан, жамиятимиз аъзоларини жисмоний томондан соғ ва баркамол бўлишлари учун, “жисмоний баркамоллик ўзи нима, бундай баркамолликни қандай қилиб шакллантирса бўлади?” деган саволларга жавоб топишимиз лозим бўлади.

Жисмоний баркамол – бу кишида жисмоний сифатларнинг юксол даражада ривожланганлигидир. Жисмоний яхши ривожланган киши тўғри ва енгил қадам ташлаб юриш, югуриш, сузиш ва барча ҳаракатларни тез бажариш каби ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳаракат малакаларини мукамал эгаллаган бўлиши керак.

Кишини ёшлигидан бошлаб жисмоний жиҳатдан мунтазам тарбиялаб бориш натижасида, унинг ҳақиқий жисмоний баркамоллигига эришиши мумкин. Демак, ҳар қандай инсоннинг жисмоний соғлиги, унинг ўсиб унган оиласининг соғлом ҳаёт тарзига боғлиқ. Шу тамойилни биноан Республика “Оила” илмий-амалий маркази “Соғлом оила – соғлом фарзанд” ҳамда Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 июлдаги 42-сонли “Оилада тиббий маданиятни ошириш, оилаларнинг соғлигини мустаҳкамлаш, соғлом авлод туғилиши ва уни тарбиялашнинг устувор йўналишларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, бир қатор ижобий ишларни амалга оширмоқдаки, улар энг аввало оналаримизнинг жисмонан соғлом ва бақувват бўлишлари, соғлом фарзанд дунёга келишининг оила муҳитига боғлиқ омилларини ўрганишга қаратилган. Оилани саломатликнинг асосий негизи деб қараб, нафақат туғиш ёшидаги аёллар, балки бўлажак оналар – қизлар ва ўсмир қизлар саломатлигини мустаҳкамлашга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Педагогика фани ўқувчи-талабаларни жисмоний жиҳатдан тарбиялашни ташкил этишда физиология фанининг одам организмидagi барча аъзоларининг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсир этиши, барча органларнинг функцияси ҳақидаги маълумотларга таянади. Инсонга нисбатан илмий, физиологик нуқтаи назардан ёндашиш, одамнинг жисмоний тарбияси билан бутун вужуднинг гармоник ҳолда ривожланишини таъминлайдиган қилиб йўлга қўйишни талаб этади.

Инсонни жисмоний жиҳатдан тарбиялаш жараёнида қуйидаги вазифалар ҳал қилинади:

- соғлиқни мустаҳкамлаш ва чиниктириш, вужуднинг жисмоний жиҳатдан тўғри ривожланишига ҳамда ишчанлик қобилиятининг ўсишига ёрдамлашиш;

- ҳаракат малакалари ва кўникмаларини таркиб топтириш ҳамда такомиллаштириш, ҳаракатнинг янги турларини ўрганиш ва бу билан боғлиқ бўлган билимлар бериш;

- асосий ҳаракат сифатларини (кучлилиқ, чидамлилиқ, тезлик ва чаққонлик) ўстириш;

- ирода, ботирлик, қатъийлик, интозомлилиқ, жамоавийлик, дўстлик туйғуларини, маданий ахлоқ, меҳнат ва жамият мулкига тежамкор муносабатда бўлиш малакаларини тарбиялаш;

- жисмоний машқлар билан мунтазам шугулланиш одатини ҳосил қилиш ва бунга қатъий риоя қилиш кўникмасини пайдо қилиш;
- гигиеник малакаларини синдириш, жисмоний машқлар ва чиниқиш гигиенасига мувофиқ билимлар бериш.

Мустақил фикр юритувчи ва билимли

Бола соғлом ва баркамол бўлиши учун зарур бўлган фазилатлардан бири мустақил фикр юритиш, яъни ақиллиликдир. Дарҳақиқат, инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи, унинг ақлидир. Ақлнинг луғавий маъноси – фикр юритмоқ, билмоқ деган мазмунни билдиради. Шундай экан, киши қанчалик кўп фикр юритиб, кўп билимга эга бўлса, шунча кўп ақли ҳисобланади. Баъзилар, чуқур фикр юритмай, бошқалардан кўрган, эшитганларини, китоблардан ўқиганларини ҳамда устоз муаллимлар айтганини эсда сақлаб қолиб, шу йўллар билан олинган билимларга амал қилиб юриши ҳам мумкин. Бунда ҳам ақл иштирок этади, яъни рационал тафаккур ишлайди, бунда ақл фаол бўлмай, ёрдамчи вазифани бажаради. У ҳолда киши кўп ҳам интеллектуал кучини сарфламайди. Доимо шундай ҳаёт кечириб юрган одамни ақлли деб бўлмайди. Билими кўп, ахлоқли ва бошқа фазилатларини санаб чиқилса ҳамки, ақлли деб бўлмайди. Чунки у мустақил фикр юритолмайди. Бироқ, аксарият халқнинг шундай ҳаёт кечиришга мойиллиги кўпроқ. Чунки бу йўл онсонроқ бўлиб, киши унча кўп ақлий қувват сарфламай кўзлаган мақсадига, бошқаларнинг аниқлаб берган билими орқали ета олади.

Лекин баъзи болалар, ота-онаси, ўқитувчи ва домдаларнинг айтгани ва китобларда ёзилганлигига қаноат қилмай, ҳар бир нарсанинг негизига ўзлари етиб боришни истайдилар ва тайёр андозалар турганда, уларга амал қилмай, ҳар бир нарсанинг мазмунига ўзлари мустақил фикр юритиб етишга ҳаракат қиладилар. Мана шундай инсонларни ақлли дейиш мумкин. Аслида бундай хислат ҳар қандай инсонда табиатан мавжуд бўлиб, кимдир уни ўзида ривожлантирган, кимдир бу хислатини ривожлантирмай, уни сўндириш йўлидан кетган бўлади. Болаларимизни мустақил равишда ақлини ишлатмаслигига маълум даражада, билиб-билмай, ота-она ва ўқитувчилар сабаб бўлади.

Имон ва эътиқод

Имон деганда, фақат шарият аҳллариининг фикридан келиб чиқиб, Аллоҳнинг яқкалигини, Унинг китоблари, пайгамбарлари ҳамда фаришталарини тан олган ва вафот этганидан кейин қайта тирилиш ҳақиқатига ишонган, шунингдек, ислом шарияти бўлган беш вақт намозни ўқиб, 30 кун рўза тутган, закоти вақтида тўлаб, доимо эҳсонлар қилиб юрган ва ҳаж амалини кўнглига тугиб ёки буни бажариб қўйган

одамни тушуниб қолманг. Гарчи булар ҳақ амаллар бўлиб, ислом динини қабул қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлсалар ҳам. Бу Ислом шариати тушунчасидаги имон эшигидан кириш фарзларидир ҳолос. Шариатда ҳам, имонга киргандан кейин уни такомиллининг шартлари анча.

Бизнинг фикримизча, имони мукаммал одам деганда, энг аввало одамнинг ижодкори бўлган ягона Худога ишониб, ёруғ дунёга келганидаги мамнун ҳолатда, ўз камолоти устида тинмай ишлайдиган, келажакка ва одамларга ишонч билан қарайдиган, уларга ихлос қўя олин қобилиятига эга, шариат талабини иложи бориचा бажарувчи, уйининг эшиги ва кўнгли ҳаммага очик, ростгўй, мард, диёнатли, ҳақгўй, ширин сўз, сабр-қаноатли, саховатли ва меҳнаткаш, жасур ва шижоатли ҳамда дили пок одамни тушуниш керак.

Эътиқод деган тушунчага шарҳ берадиган бўлсак, бу тушунчанинг фалсафий талқини, бирор нарсага астойдил ишонмок ва унга амал қилмокликдир. Кўриб турганимиздек, имон ва эътиқод тушунчалари бир-бирини тўлдирувчи тушунчалар бўлиб, бир-бирисиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Киши бирор нарсага астойдил ишонса, яъни шунга имон ҳосил қилса, кетидан, албатта уни тасдиқлаб, унга эътиқод қилиши шарт. Ёки киши бирор амални бажармоқчи бўлса, аввал унга астойдил ишониши керак бўлади. Бу тушунчалар бир-биридан фарқ қилса ҳам, ўзаро узвий боғлиқдирлар. Эътиқод имоннинг маҳсули. Ҳақиқий имонли одам, албатта эътиқодли бўлади. Имон ва эътиқодли бўлишлик барча бажарадиган ишларимизнинг индайлосидир.

Меҳр ва муҳаббат

Меҳр ва муҳаббат, инсон табиатининг завқланган нарсага майл қўйишдир, деб қисқача тариф берса бўлади. Инсоннинг муҳаббати дунёдаги ҳар қандай нарсага тушиши мумкин. У табиат гўнаҳи, маълум бир ўсимлик тури ёки жонивор, ё сув ҳаёлати, тоғ, дала, боғ ёки мусика, расм, меҳнат фаолияти, иншоот ё бирон-бир ишлаб чиқарилган буюм ёки инсоннинг ўзи бўлиши мумкин.

Киши назари тушган бирон-бир нарса ёки ҳодисани беихтиёр яна кўргиси, ҳис қилгиси келиб, унга илҳақ бўлса, демак унинг шу нарса ёки ҳодисага меҳри тушган бўлади.

Муҳаббат руҳий ҳодиса бўлиб, муҳаббатни тоза ва ҳақиқийлиги, инсондаги мавжуд руҳнинг такомли билан узвий боғлиқ. Одамнинг дили пок, ширин сўз, меҳнатни севувчи, сахий ва жасур бўлса, ундай кишининг муҳаббати чин ва покиза бўлади. Руҳи айниган, кўпол сўз ва дангаса одамнинг муҳаббатига ишонманг, ундаги муҳаббат фақат майлдир ҳолос.

Муҳаббатга илмий нуқтаи назардан тушунча берар экинчи, эстетик, руҳий ва инаҳволий муҳаббат билан бирга, баркамолликка яқинлашган одамларда сўз билан таърифлаб бўлмайдиган Олий муҳаббат пайдо бўлади. Бу бутун борлиққа, уни вужудга келтирган Худоба бўлган муҳаббатдир. Ана шунда инсон мутлақ бахтга эришади. Қолган муҳаббатга бахтлар ўткинчи бўлиб, Олий муҳаббат боқийдир. Бундай муҳаббатга инчунин абадий бахтга эришиш учун киши ўзининг руҳи, ақли ва танаси устида тинмай ишлаши лозим.

Ахлоқ ва одоб

Ахлоқ ва одоб кишининг энг ноёб ижтимоий сифатлари бўлиб, инсон фазилатларининг гултожиси ҳисобланади. Ахлоқ ва одоб жамиятда эътироф этилган хулқ нормаси бўлиб, шахс маънавий ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва у ўзгалар билан муносабатда намоён бўлади. Ахлоқ ва одоб – боланинг жамият орасида ўзини қандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, бўш вақти қандай ташкил этиши, ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозимлигига тегишли қоидаларни ўз ичига олади. Ахлоқ ва одоб қоидаларига – тўғри сўзлик, шарм-ҳаё, дилбарлик, камтарлик, ҳушмуомалалик, озода ва саромжонлик ҳамда бошқа кўпгина ижобий ижтимоий сифатлар қиради. Одоб ва ахлоқ таълим-тарбия ҳамда амалий тажриба жараёнида шаклланади ва ривож топади.

Ахлоқ ва одоб муайян жамият ва даврда ўзгаришларга учраши, ривожланиши ёки сўниши мумкин. Ҳар бир халқнинг ёки миллатнинг ўзига хос ахлоқи билан бир қаторда, умумбашарий одоб меъёрлари ҳам бор.

Марказий Осиё халқлари одобшунослик соҳасида бош анъанага эга. Ахлоқ ва одобга оид фикрлар “Авесто” китоби, қадимги турк битиклари ва бошқа ёзма манбаларда ўз ифодасини топган. Булардан ташқари, ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган пандномалар, ўғит ва одобномаларда, халқ педагогикасида, диний-фалсафий рисоаларда, алломалар меросида ахлоқ ва одобга кенг ўрин берилган.

Алишер Навоийнинг сафдоши ва шогирди Ҳусайн Воиз Кошифий ижтимоий ахлоқий фазилатларни юзага чиқаришнинг асосий воситаси деб илм-маърифат билан ахлоқий тарбияни тушунади. Илм-маърифат, Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, нуҷум, ал-химия, математика ва мусикадан огоҳ бўлиш, дунёни билиш, оламни таниш, яхши-ёмонни тўғри англашдир, деса, ахлоқ, инсонийликни ҳаёт кечиришдаги энг зарур, ҳаво қаби керакли восита деб тушунади. Воиз Кошифий инсоннинг кадр-қиммати, унинг мол-мулки ёки ижтимоий келиб чиқиши

билан эмас, балки унинг маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади, дейди²¹.

XX аср бошларида аллома Абдулла Авлоний ахлоқни шундай таърифлайди: “Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни ахлоқ дейилур”.

Ўзбекистон келажагининг сиёсий, иқтисодий ва маънавий вазифаларини ҳал этиш кўп жиҳатдан жамиятнинг ва ундаги ҳар бир инсоннинг ахлоқ даражасига боғлиқдир. Ахлоқ ва одоб шахс ижтимоий сифатларини ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади. Меҳр-оқибат, садоқат, самимийлик, иззат-ҳурмат, андишаллик сингари яхши ахлоқларни фарзандларга сингдириш шу куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Бу ахлоқлар тарбия орқали шаклланади ва камол топади. Шунинг учун ҳам ахлоқ ва одобни оиладан бошлаб болаларда шакллантириш ва уларни ўқув муассасаларида давом эттириш муҳим аҳамиятга эга. Бунда ҳар бир ота-она ўз болаларига ва ҳар бир ўқитувчи-муаллим ўз талабаларига юксак ахлоқий фазилатларни ўргатишлари зарур. Ота-она ва ўқитувчилар, ўз қарамоғидаги болаларга соғлиқ ва ахлоқий баркамолликнинг ҳаётдаги ўрни ва фойдасини тушунтиришлари, айниқса, муҳимдир.

Ахлоқ ва одобни шакллантириш, яъни қалбини жамиятга фойдали одатлар билан тўлдириш йўллари кўп. Шулардан бири бадий адабиёт ўқиш. Адабиёт – арабчада одоб сўзининг кўплигини билдиради. Авваллари адабиёт оғзаки бўлган, ёзув пайдо бўлгандан сўнг ёзма шаклни ўтган.

Адабиёт сўз орқали руҳга таъсир этиб, инсоннинг ҳис-туйғуларини кенг ва чуқур акс эттириш имконига эга. Адабиётнинг мақсади маълум бир ижтимоий воқеликни тўла ифодалаш ва айни вақтда индивидуаллашган образ яратишдир. Ярагилган бундай образлар “тип” деб аталади. Масалан, Фарход, Ширин, Мажнун, Отелло ва бошқа шунга ўхшаш образлар “тип” даражасидаги образлардир. Адабиёт воқеликни акс эттирар экан, унга гўзаллик қоидалари нуқтаи назаридан ёндашади. Асарнинг таъсирли чиқиши учун, бошқа кўп мезонлар асос қилиб олинади. Масалан, фикрни эмоционаллиги, кўтаринкилиги ва ҳоказо.

Бадий адабиётни, айниқса, мумтоз асарларни ўқиганда, киши асар ичидаги қаҳрамонлар образига сингиб, уларнинг ижобийларига таҳсинлар ўқиб, салбийларидан нафратланади. Шу йўл билан, китоб-

²¹Маҳмудов Р., Деганимни улусқа марғуб эт. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1992, 35-бет.

хон одамнинг яхши ахлоқларига меҳр қўйиб, ёмон ижтимоий сифатларига салбий муносабати ошади. Натижада ўзидаги номаъқул ижтимоий сифатларни кўра олади ва улардан қутилиш йўлларини излай бошлайди.

Шу вазифани мусиқа, рақс, сахна асарлари билан радио, телевидения ва кинолар ҳам бажаради.

Мулкий муносабатга эга

Соғлом ва баркамол болани вояга етказишда, болаларда мулкга бўлган тўғри муносабатни шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун бола тарбияси билан шугулланувчи кишилар, аввало, “мулк” тушунчаси, “мулк шакллари” ва улардан келиб чиқадиган “мулкий муносабатлар”, “мулкни хусусийлаштириш”, “мулкдор”, “мулкий жинойтлар”, “мулкий зарар”, “мулкни хатлаш” каби тушунчалар тўғрисидаги билимларга эга бўлиши ва шундан кейин бу билимларни болаларга етказишлари лозим. Қуйида шулар тўғрисида фикр юритамиз.

Мулк – моддий ва маънавий неъматларни алоҳида олинган кишилар ёки юридик шахслар эгаллигида бўлиши. Юридик шахс деганда муассаса, корхона ёки бошқа турдаги, расмий ҳужжатлаштирилган, мулк кимга тегишли бўлишидан қатъи назар, ишхона тушунилади.

Мулк объекти ер, сув, ер ости бойликлари, корхона, бино, иншоотлар, машина ва ускуналар, тайёр маҳсулот, пул, қимматли қозғалдиқлар, санъат ва адабиёт асарлари, илмий ва техникавий ишланмалар кабилар бўлиши мумкин.

Мулк субъектлари. Моддий ва маънавий неъматларни амалда ўзлаштирувчилар, яъни эгалари мулк субъектлари саналади. Буларга айрим кишилар, oilалар, жамоалар ва ниҳоят давлат киради.

Мулкдан амалда фойдаланиб, бундан наф қўриш мулкни иктисодий тасарруф қилиш ҳисобланади. Кишиларнинг моддий неъматларни яратиш, уларни тақсимлаш ва истеъмол этишдаги ўрни, сиёсий ҳаётда тутган мавқеи, асосан, ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилишларига боғлиқ. Жамият тараққиёти тарихида эгаллик қилиш шаклига кўра мулкнинг бир неча тури мавжуд. Ибтидоий жамоа тузумида ишлаб чиқариш кучлари гоёт паст ривожланганлигидан кишилар биргаликда, гуруҳ-гуруҳ бўлиб меҳнат қилишган. Шубҳасиз, бундай шароитда меҳнат қуроллари ва ишлаб чиқилган маҳсулотлар жамоанинг умумий мулки ҳисобланган. Меҳнат қуроллари ва меҳнат малакаси юксалгач, кишилар якка ҳолда меҳнат қила оладиган бўлган. Бу ўзгариш туфайли жамоа мулки парчаланиб, хусусий мулкга айланган.

Хусусий мулк – бу мулкни ўзлаштиришнинг хусусий усулига асосланган шакли. У 2 хил бўлади: 1) **индивидуал** – яқин хусусий мулк, яъни айрим шахслар ёки oilаларга тегишли мулк; 2) **корпоратив хусусий мулк**, бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жаъмиятидаги умумий мулкнинг бир қисми сифатида мавжуд бўлган мулк. Корпоратив мулк дивидент (даромат) келтирувчи мулкдир.

Жаъма мулки – жаъмага ихтиёрий равишда бирлашган кишиларнинг умумий мулки бўлиб, унинг эгалари шу жаъоада меънат қилиши шарт. Бу ерда мулк эгаси айни бир вақтда шу мулкнинг амалда ишлатувчиси ҳам ҳисобланади.

Давлат мулки – давлат ихтиёрида бўлган, давлат ҳокимияти органлари томонидан тасарруф этиладиган монополланган мулкдир. Бундай мулк объекти – ер, табиат ресурслари, асосий воситалар, бинолар, молия, моддий ресурслар, ахборот, моддий ва маънавий бойликлар бўлиши мумкин. Бу мулк ижтимоий неъматларни яратишга хизмат қилади. Давлат бор ерда унинг мулки мавжуд, лекин ушбу мулкнинг миллий иқтисодиётдаги улуши турли мамлакатларда турлича, у мамлакат иқтисодиётининг моделига боғлиқ. Давлат мулки давлатга қарашли бўлиб, унинг таркибига, давлат ўз вазифаларини бажариш учун зарур барча мол-мулклар ва мулкий ҳуқуқлар киради. Давлат мулки тушунчаси “давлат” тушунчаси билан узвий боғланган бўлиб, улар доимо бир-бирини тақозо этиб келади. Давлат мулки таркибига ер ва иморатлардан ташқари озик-овқат маҳсулотлари, от-улов, ем-хашак ва бошқалар киради.

Жаъон таърибасида давлат мулки, асосан икки йўл билан пайдо бўлади: **биринчиси**, давлат бюджет воситалари ҳисобиданги мол-мулк объектлари ёки давлат корхоналарини барпо этидиган мол-мулк; **иккинчиси**, давлат хусусий мулкчилик эгаллигини бўлган мол-мулкни қисман ёки тўлалигича миллийлаштиришнинг амалга ошириши йўли билан пайдо бўлган мол-мулк.

Давлат корхоналари мулки шу тартибда давлат бюджетни воситалари ҳисобидан бутун иқтисодиётнинг фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган серхаражат инфратузулма корхоналари (коммунал хўжалиги, энергетика, транспорт, алоқа)ни барпо этиш, илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ катта маблағ талаб қиладиган тармоқлар (электроника, авиация)ни ривожлантириш, зарар кўриб ишлаётган корхоналарни миллийлаштириш ва бошқа йўли билан шаклланади.

Ўзбекистоннинг давлат мулки республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузулмалар мулкидан ташқил топади.

Республика мулкига ер, ер ости бойликлари, ички сувлар, мамлакат хууду доирасидаги ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва хайвонот дунёси, республика ҳокимият ва идора органлари мол-мулки, республика халқларининг маданий ҳамда тарихий бойликлари, республика бюджет маблағлари, олтин захираси, валюта фонди ва бошқа давлат фондлари, Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги мулки, давлатнинг бюджетни ёки бошқа маблағлари эвазига яратилган ёки сотиб олинган корхоналар, ташкилотлар, ўқув, илмий, илмий тадқиқот муассасалари, шунингдек, интеллектуал фаолият натижалари ва бошқалар кирди.

Маъмурий-хуудий тузулмалар мулки – маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари мулки, коммунал уй-жой фонди ва коммунал хўжалиги корхоналари, маҳаллий бюджет маблағлари, маданият, соғлиқни сақлаш, халқ таълими муассасалари ва бошқалардан иборат.

Ўзбекистон давлат мулкига бўлган мулкчилик ҳуқуқини халқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва улар ваколат берган давлат идоралари (вазирликлар) ҳамда маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширадилар.

Давлат мулкни бошқариш – шахслар ва давлат идоралари томонидан қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва ваколатлар доирасида давлат мулки эгаси вазифасини бажариш, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва 1990 йили 31 октябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида” қонунига кўра давлат мулкни халқ номидан тегишли халқ депутатлари кенгаши ва улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади. Масалан, Ўзбекистон давлатининг мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ёки улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади ва бошқаради. Маъмурий хуудий тузилмаларда давлат мулкига нисбатан мулкчилик ҳуқуқини маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширади. Республика ёки маҳаллий ҳокимият идоралари эгаллигида бўлган мулк хўжалик юритиш ёки жорий бошқариш ҳуқуқи билан юридик шахсларга берилиши мумкин. Кўпгина ривожланган мамлакатларда давлат корхоналари давлат мулкнинг муҳим объектларига кирди ва уларни тармоқ вазирликлари бошқаради. Молия вазирлиги эса, мулкни тўғри тасарруф этилишини назорат қилади. Айрим мамлакатларда давлат мулкни бошқариш билан шуғулланадиган махсус вазирликлар таъсис этилган.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ислохотларни амалга ошириш давомида 1994 йилда Вазирлар Маҳкамасининг Давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш

қўмитаси ҳамда Молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат мулки фонди негизинда давлат бошқарув органи – Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси (Давлат мулки қўмитаси) ташкил этилди. Давлат мулки қўмитаси давлат корхоналари ва бошқа мулкка, корхоналарнинг устав фондидаги давлат ҳиссасига тўғри келадиган акциялар пакети ва пайларга мулкчилик ҳуқуқини амалга оширади. Давлат мулк қўмитаси белгиланган тартибда Ўзбекистон ҳудудидаги ва чет эллардаги Ўзбекистон Республикаси давлат мулки объектларини бошқариш ва тасарруф этиш; давлат сиёсати қонунчилиги асосида давлат корхоналари, кўчмас мулк объектлари ва улар жойлашган ер майдонларини хусусийлаштиришини амалга оширади, шу билан бир қаторда, давлат тармоқ, мингақа бўйича хусусийлаштириш дастурларини ишлаб чиқади. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини тармоқлараро ва минтақалараро мувофиқлаштириш; Давлат мулки қўмитасининг ҳудудий бўлинмаларига раҳбарлик; хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда инвестицияларни жалб этиш соҳасида давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлайдиган бозор инфратузилмалари ва муассасаларини барпо этиш ҳамда бошқа вазифаларни бажаради.

Давлат мулкини хусусийлаштириш – давлат ихтиёридаги ишлаб чиқариш воситалари, мол-мулк объектларини, корхоналар, уй-жой, транспорт воситалари, табиат ресурслари ва бошқа мулкларни давлат тасарруфидан чиқариши ва фуқаролар, жамоалар, шунингдек, давлатга тегишли бўлмаган юридик шахсларга бериши ёки сотиши; давлат мулки асосида турли акцияли, хусусий, оилавий, қўшма, аралаш, корпоротив мулк шакллариини вужудга келтириш демакдир. Давлат мулкини хусусийлаштириш давлат мулкини келгусида шу мулк негизинда хўжалик фаолиятини юритувчи ва унинг натижалари бўйича тўлиқ мулк масъулиятни зиммасига олувчи иқтисодий субъектларга турли шартларда бериш ёки сотиш орқали амалга оширилади ва мулк эгасини ўзгартиришни назарда тутди.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мулкни бепул бериш, корхонани имтиёзли шартларда сотиш, корхоналарни ижарага бериш, майда корхоналарни кимошди савдосида сотиш ва бошқа усулларда амалга оширилади.

Тарихан давлат мулкини хусусийлаштиришнинг ўз табиатига кўра тамомила фарк қиладиган икки тури шаклланди.

Биринчи тури, ишлаб чиқариш механизмидаги ўзгаришлар XX асрнинг 70-йиллари 2-ярмида саноати ривожланган мамлакатлар

иктисодиётида давлат мулки ва давлат тадбиркорлигининг ўрни ва аҳамиятидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда юзага келди.

Саноати ривожланган мамлакатлардаги хўжаликни бошқариш ва иктисодиётида давлат мулкани хусусийлаштириш кўринишлари ноявий таъсир, баъзида эса ривожланган мамлакатларнинг ёрдам кўрсатиш шартлари билан боғлиқ ҳолда ёки тўғридан-тўғри иктисодий босимлар туфайли ривожланаётган мамлакатларда амалга оширилди. 80 – 90-йилларда 80 дан ортиқ ривожланаётган мамлакатларда давлат мулкани хусусийлаштиришнинг турли дастурлари ишлаб чиқилди. Бу мамлакатларда хусусийлаштириш жараёни бозор рақобати муҳити амал қилган хусусий сектор ва хўжалик тизимида амалга оширилди.

Иккинчи тури, жаҳон социалистик тизими мамлакатларида 1989 йилдан бошлаб амалга оширила бошлади.

Хўжалик юритишнинг маъмурий буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритиш тизимига ўтишда хусусийлаштириш алоҳида ўрин тутди. Иктисодий ривожланган мамлакатлар тажрибаси айнан хусусий мулк иктисодий ўсишни ижтимоий ларзаларга йўл қўймай таъминланишини тасдиқлади.

У ёки бу мамлакатлардаги хусусийлаштириш мижёси илгари хусусий секторни миллийлаштириш қай даражада қўлланилганига боғлиқ. Миллийлаштириш усули қисман ўтказилган АҚШ, Германия ва Японияда хусусийлаштиришнинг турлари кам учрайди. Миллийлаштириш жараёни узок вақт давом этган Буюк Британия, Франция мамлакатларида эса давлат мулкани хусусийлаштириш кенг кўламда амалга оширилган.

Хусусийлаштиришнинг пешқадами бўлган Буюк Британияда давлат мулкани хусусийлаштиришнинг акцияларни текин тақсимлаш ва сотиш; хизмат кўрсатиш учун пудратлар; давлат уй-жойларини ижарага олувчиларга сотиш; рақобатни ривожлантириш мақсадида давлат монополияларидан воз кечиш каби усуллари қўлланилди. Жаҳон тажрибаси давлат мулкани ва унинг вазифаларини тўлиқ ёки қисман хусусий секторга ўтказишнинг 22 усули борлигини кўрсатади. Умуман олганда, хусусийлаштириш узок муддатли жараён. Японияда у 10 йил, Ғарбий Европада 10–15 йил давом этган.

Бозор иктисодиётига ўтишнинг Ўзбекистон моделига кўра мамлакат ва халқнинг иктисодий, ижтимоий ва маънавий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кўп укладли иктисодиётни яратиш ва хусусийлаштиришнинг давлат дастури ишлаб чиқилди ҳамда амалиётда татбиқ этилмоқда. Шунга кўра Ўзбекистонда, биринчидан, давлат мулки мулкнинг янги эгасига фақат сотиш йўли билан ўтказилиши мумкин. Бу

узул, мулк объектларининг тўғри тақсимланиши ва самарали фойдаланиши таъминлайди деб ҳисобланади. **Иккинчидан**, давлат мулкнинг хусусийлаштиришининг махсус дастури ишлаб чиқилган ва у боқимчи-боқич амалга оширилиб келинмоқда. Хусусийлаштириш бўйича бирча ишлар изчил, бир тизимда олиб борилмоқда. Мулкка муносабатдаги ўзгаришлар жараёни ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган хусусийлаштиришнинг давлат дастури ва тармоқ, минтақа дастурлари асосида амалга оширилмоқда. **Учинчидан**, хусусийлаштириш муаммолари йирик бошқарув ва ишлаб чиқариш тизимларини монополиядан чиқариш, уларнинг таркибидан савдо объектлари ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ажратиб олиш, шунингдек, муқобил рақобатчи ишлаб чиқариш корхоналарини яратиш йўли билан бирга ҳал этилмоқда.

Мулкчилик муносабатлари пайдо бўлиши учун мулкка айланадиган нарсалар наф келтира олишлари зарур. Мулкчилик муносабатлари мулкни кишиларнинг ўзиники ёки ўзганики эканлигини билдиради. Бундай муносабатларнинг 3 жиҳати бор: 1) **Мулкка эгаллик қилиш**, яъни мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгасида сақланиб туриши; 2) **Мулкдан фойдаланиш** ва уни амалда ишлатиш. Мулкдан фойдаланилганда шахсий эҳтиёжларни қондириш ёки даромад топиш юз беради. Мулкдор ўз мулкни ишлатганда эгаллик қилиш ва мулкдан фойдаланиш бир қўлда тўпланади. Мулк келтирган нафни унинг эгаси танҳо ўзлаштиради. Мулк ўзгалар қўлида ишлатилганда бундан олинган даромаднинг мулкдор мулкни амалда ишлатувчи билан баҳам кўради; 3) **Мулкни тасарруф этиш** – бу мулк тақдирини мустақил ҳал қилиш, яъни мулкни сотиш, меросга қолдириш, ҳадя этиш, гаровга қўйиш каби хатти-ҳаракатларни эркин амалга оширилишидир. Мулкчий муносабатларда мулкни ижарага бериш муҳим ўрин тутади. Ёр, сув ҳавзалари, бино ва иншоот каби кўчмас мулклар олдий ижарага берилади. Қимматбаҳо машина ва ускуналар (трактор, комбайн, юк автомашиналари, самолёт, тепловоз, вагонлар) ижараси лизинг шаклида амалга оширилади. Мулк бўлган пул маблағлари ўз эгаси томонидан, ўзгаларга фойдаланиб туриш учун бериш кредит шаклига киради.

Мулкдор – мулк субъекти, яъни мулкка нисбатан эгаллик, фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқий томоийллари асосида мустаҳкамланган ҳуқуқларга эга бўлган жисмоний ёки юридик шахс.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасига биноан, “ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли”. Ўзбекистон иқтисодийётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий

жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисидаги қонуни асосида бозор муносабатларининг ташкил топиши учун иқтисодий маиба ҳисобланган хусусий мулкчиликка йўл очилган. Мулк эгасига тегишли бўлган мол-мулкни турли сабаблар ва ҳар хил йўллар билан давлат идоралари ва мансабдор шахслар томонидан олиб қўйилиши, мулкдан эркин фойдаланиш учун тўсқинликлар вужудга келтирилиши гайриқонуний ҳисобланади. Мулк эгаси ўз мулкидан абадий фойдаланиш, уни хоҳлаган вақтда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Ушбу қонданинг мантиқий давоми сифатида Фуқаролик Кодексининг 166-моддасида мулкнинг даҳлсизлиги ва қонун билан муҳофаза қилиниши белгилаб қўйилган.

Мулкий жиноятлар. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий жиноятлардан бири. Мулкий жиноят ўзгалар мулкни талон-тароҳ қилиш билан боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган жиноятларга бўлилади. Мулкни талон-тароҳ қилиш ва талон-тароҳ билан боғлиқ бўлмаган, аммо жиноят туфайли мулкий зарар келтириб чиқарадиган жиноятлар учун жавобгарлик Жиноят кодексининг “Махсус қисми”нинг 11–13 бобларида назарда тутилган. Мулкни талон-тароҳ қилиш учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 10-бобида берилган бўлиб, уларга босқинчилик (ЖК, 164-модда), товламачилик (ЖК, 165-модда), талончилик (ЖК, 166-модда), ўзлаштириш ёки рас-трата қилиш (ЖК, 167-модда), фирибгарлик (ЖК, 168-модда), ўғирлик (ЖК, 169-модда) жиноятлари киритилган.

Мулкни талон-тароҳ қилиш – ўзганинг мулкни ёхуд мулкий ҳуқуқларни қасдан қонунга ҳилоф равишда гараз ниятларда қайтариб бермаслик мақсадида қонуний эгаси ёки мулк учун жавобгар бўлган ёхуд мулкнинг гайриқонуний эгалланишига тўсқинлик қилган шахсдан айбдорнинг ўз ихтиёри ёки бошқанинг ихтиёрига олинишидир.

Мулкий жиноятнинг предмети – инсонларнинг меҳнати натижасида яратилган, иқтисодий жиҳатдан фойдали сотиш ва сотиб олиш ҳамда алмашув қийматига эга бўлган, инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирадиган буюмлар, саноат ёки қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, шунингдек, Ўзбекистон пули ёки чет эл валю-таси ҳисобланади.

Ўзгалар мулкни талон-тароҳ қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятларга, айбдорнинг ҳаракати туфайли мулк шаклидан қатъи назар, ўзгаларнинг мулкига зарар етказувчи ёки мулкни nobуд қилувчи жиноятлар (ЖКнинг 175 – 186-моддалари) ҳамда хўжалик соҳасидаги жиноятлар (ЖКнинг 186 – 192-моддалари) кирази.

Мулкий зарар. Ўзбекистон Республикасида – жисмоний ёки юридик шахсга етказилган моддий зарар мулкий зарар дейилади. Мулкий зарар ва уни қоплаш масалалари фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли масалалардир. Умумий қоидага бироқ, етказилган мулкий зарар йўли миқдорда қопланиши керак. Етказилган мулкий зарарни камроқ миқдорда қоплашга фақат қонун ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади. Мулкий зарар “ҳақиқий зарар” ва “бой берилган фойда” деган туркумларга бўлинади. **Ҳақиқий зарар** деганда, бузилган мулкий ҳуқуқни тиклаш учун қилинган ёки қилиниши керак бўлган харажатлар, мол-мулкни йўқолиши, камайиши, nobud бўлиши, шикастланиши тушунилади. **Бой берилган фойда** деганда, зарар кўрган шахснинг ҳуқуқлари бузилмаганида олиниши мумкин бўлган, лекин олинмай қолган даромад тушунилади. Амалдаги фуқаролик кодексида мулкий зарар мулкий ва ашёвий ҳуқуқлар бузилган тақдирда қўлланиши мумкин бўлган жавобгарлик сифатида белгиланган. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органларнинг мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари ёки ҳаракатсизликлари, шунингдек, ушбу органларнинг қонунга мувофиқ бўлмаган ҳужжатлари мулкий зарар етказилишига сабабчи бўлиши мумкин. **Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасига кўра, ҳар бир шахсга давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.** Бу асосий қоида Фуқаролик кодексида ҳам ўз ифодасини топган. Унга кўра, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фуқаро ёки юридик шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларининг ғайриқонуний равишда бузишга қаратилган ҳужжат қабул қилса, бундай ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ва бундай ҳужжат натижасида етказилган мулкий зарарни ундириш ҳақида фуқаролар, юридик шахслар судга мурожаат қилишлари мумкин. Етказилган мулкий зарарни давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахс тўлайди.

Мулкни хатлаш. Ўзбекистонда мулкни хатлаш деганда, мол-мулкни рўйхатга олиш ва уни тасарруф этиш маъносини билдириши эълон қилиш, зарур ҳолларда эса, мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, уни олиб қўйиш ва сақлашга топшириш тушунилади. **Фуқаролик процессида** мулкни хатлаш суд ҳал қилув қарорларини ижро қилиш босқичида, даъвои таъминлашнинг бир чораси сифатида қўлланилади. **Жиноят процессуал қонунчилигида** эса, фуқаровий даъволарни таъминлаш мақсадида терговчи ҳам мулкни хатлаши мум-

кин. Бундай пайтда баённома тузилиб, унинг нусхаси тилхат асосида мулк эгасига берилади. Мулк хатлангач, унинг эгаси: мулкни сотиб юбориш, совға қилиш, алмаштириш, гаровга қўйиш каби ҳуқуқлардан маҳрум бўлади. Мулкни хатлаш далолатнома орқали расмийлаштирилади. Далолатномада: у тузилган вақт ва жойи, суд ижрочисининг, далолатнома тузилишида иштирок этган шахсларнинг исми шарифлари, мулкни хатлаш учун асослар, ундирувчи ва қарздорларнинг исми шарифлари, мулк ҳақидаги маълумотнома, унинг тавсифи ва киймати, мулкни сақлашга берилган шахснинг номи, мулкни хатлаш жараёнида қатнашган шахсларнинг эътирозлари кабилар кўрсатилади. Далолатномага суд ижрочиси, қарздор ва далолатнома тузилишида иштирок этган шахслар имзо чекади. Мулкни хатлаш жараёнида суд ижрочиси ноқонуний хатти-ҳаракатлар қилган бўлса, манфаатдор шахслар судга шикоят билан мурожаат қилишлари мумкин.

Юқорида, ҳуқуқий давлатларда, шу жумладан Ўзбекистонда, қонун асосида шаклланган ҳуқуқ тўғрисидаги тасаввурга эга бўлиб, мулк турлари ва улардан келиб чиқувчи мулкний муносабатлар ҳамда уларни ҳуқуқий томонларини, энг умумий тарзда кўриб чиқдик. Бунга қўшимча қилиб айтиш жоизки, жамиятнинг ижтимоий ҳаётида ислом дини етакчилик қилган мамлакатларда, мулкни ислом дини нуқтаи назардан тушуниш, миллий қадрият сифатида эътироф этилган. Мулкни исломий тушуниши Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган мулк тўғрисидаги қонунларга зид келмайди.

Болаларимизда мулкка бўлган муносабатни тўғри шакллантиришда ота-оналар билан бир қаторда, расмий таълим-тарбия билан шуғулланувчи ўқитувчи ва педагоглар масъулдирлар. Улар ўқитаётган фанлар маъносида мулкка бўлган муносабат билимларини кўшиб юборишлари лозим. Синфдан ташқаридаги таълимий тадбирларда, тарбиявий соатларда, ўқитувчилар, бу мавзунини доимо эсларида тутишлари шарт.

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, таълим-тарбия билан оммавий ахборот воситалари ҳамда нодавлат ташкилотлар бўлган маҳалла ва турли жамоат ташкилотлари ҳам шуғулланадилар. Шунинг учун, юқорида ота-она ва расмий таълим-тарбия тизимига берилган тавсияларимиз уларга ҳам тегишли.

Удабурон ва тадбиркор

Киши фазилатларининг ичида боқий, яъни барча замон ва маконлар учун ўзгармайдиган фазилатлар мавжуд бўлиши билан бир қаторда, муайян замон ва маконга зарур бўлган фазилатлар гуруҳи ҳам мавжуд.

Ўзбекистон мустақил бўлиб, муайян бир ижтимоий тузумдан мураккаб бошқа бир тузумга ўтган бир даврда, ўта зарур бўлиб қолган ижтимоий сифатлардан бири уддабуронлик ва тадбиркорликдир. Биланларимизда бу сифатларни шакллантириш шу куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолди.

Уддабурон деб, киши ҳар бир ишни тез ўзлаштириб олиб, уни чиққонлик билан амалга ошира олишлигига айтилади. Таъкидлаш жоғирки, фақат уддабурон одам тадбиркор бўла олади, тадбиркор бўлиш учун эса, киши уддабурон бўлиши шарт.

Тадбиркор одам ибораси, ҳар бир ишнинг кўзини билиб, ўз фаолиятида бошқаларга қараганда юқори натижага эриша олган кишига нисбатан қўлланилади. Тадбиркорлик фаолияти кишиларнинг таваккал қилиб, мулкий жавобгарлик асосида қонуничлик доирасида ташаббус билан фаолият кўрсатиши экан, бундай вазифани фақат уддабурон одам бажара олади. Бу фаолият маблағ ва табъий ресурслардан оқилона фойдаланиш орқали кўзланган мақсад – фойда ёки тадбиркорлик даромадини олишга қаратилади.

Бозор иқтисодиёти эркин тадбиркорликка, хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодиётдир. Шунинг учун ҳам тадбиркорлик фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиши учун, биринчи навбатда, иқтисодиётда бозор муносабатлари ҳукмрон бўлиши лозим. Иккинчи навбатда, тадбиркорликни амалга оширувчи шахс уддабурон одам бўлиши шарт. Тадбиркорликда қандай маҳсулотни, қанча ва қандай қилиб ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарилган маҳсулотини қаерда, қимларга ва қайси баҳоларда сотиш лозим деган саволларга жавоб берилди. Бунинг учун эса, тадбиркор шахснинг иқтисодий фаолияти, қонун доирасида, эркинликни тақозо этади. Нарх-наво ҳам эркин шаклланиб, талаб ва таклиф муносабатларига кўра ҳал этилади.

Тадбиркорлик фаолиятини ривожланишининг муҳим шартларидан бири кўп мулкчилик шакллари ва рақобат муҳитининг яратилишидир. Шу сабабли иқтисодий ислохотларнинг асосини, юқорида қайд қилганимиздек, хусусийлаштириш ва мулкни динлат тасарруфидан чиқариш ташкил қилади. Тадбиркорлик фаолиятининг тараққий этиши эса, ушбу жараёнларни амалга ошириш усулларига, суръатларига ва кўламига боғлиқ бўлади. Айтиш мумкинки, мулкчиликнинг турли шакллари асосланган иқтисодиётни барпо этиш тадбиркорлик тараққиётининг асосидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик, энг аввало, кам маблағ талаб этувчи, қисқа муддатларда фойда келтирувчи тармоқларда кенг ривож топади. Бу эса, кичик бизнесни, яъни майда корхоналарни раванқ топишига олиб келади.

Кичик тадбиркорликнинг афзалликлари қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

- кичик тадбиркорлик бозор талаби ўзгаришига сезувчан бўлади. У янги технология ёки янги маҳсулот ишлаб чиқаришга осонлик билан ўтиши мумкин. Йирик корхоналарда эса бу жараён катта харажатлар ва кўп вақт талаб қилади. Ижтимоий вақт тезлашиб бораётган бир шароитда, кичик бизнес ва тадбиркорлик ҳал қилувчи аҳамиятга эга;

- кичик корхоналарни ривожлантириш маҳаллий ресурслардан кенг фойдаланиш имконини беради. Йирик корхоналарни бундай фаолиятлар унча рағбатлантирмайди;

- кичик бизнес корхоналари йирик сармояни талаб қилмайди ҳамда сарф қилинган маблағнинг қопланиш муддати қисқа бўлади;

- кичик бизнес янги иш ўринларини барпо этиб, ишсизлик муаммосини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди;

- кичик корхоналар жамиятда ўрта мулкдорлар қатламини шаклланишига олиб келади;

- тадбиркорликнинг мазкур шакли бозорни истеъмол моллари билан тулдиришнинг асосий омили ҳисобланади.

Иқтисодий ўсиш ва мамлакатларнинг ижтимоий ва иқтисодий барқарорлиги кўп жиҳатдан эркин тадбиркорлик фаолияти натижаларига бевосита боғлиқ бўлганлиги туфайли, барча давлатлар бу соҳани жадаллаштириш ва кўллаб-қувватлашга қаратилган мукамал чоратадбирлар дастурларини яратиб, уларни амалга ошириш тартибларини жорий этганлар ва бу соҳанинг иқтисодийётадаги мавқеини мунгазам равишда оширишга эришмоқда. Бундай устуворлик, соҳанинг жаҳон ялпи ички маҳсулотида 50–60 фоизни ва жами банд бўлганларнинг ярмидан ортигини ташкил этиш билан белгиланади.

Шу нуқтаи назардан, мамлакатимизда ҳам бу фаолият тури тез суръатлар билан юксалиб, унинг ялпи ички маҳсулотининг 46 фоизини, банд бўлган кишиларнинг 65 фоизидан зиёдрогини ташкил этиб, иқтисодийётимизнинг кучли манбаига айланиб бормоқда. Аммо таҳлиллар бу соҳанинг барча имкониятлари ҳали тўла истифодага киритилмаганлигидан далолат бермоқда.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримовнинг “...биз бугунги кунда кичик бизнеснинг мавжуд салоҳиятини тўла намойён қилмаётганимиз учун етарлича ишга соғолмаётганимизни қайд этишга мажбурмиз”²² деб эътироф этиши ва кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик устувор йўналиш сифатида белгиланиши ҳамда

²²“Ўзбекистон овози” газетаси, 13 февраль 2007 йил. И. А. Каримовнинг Республика Вазирлар Маҳкамасининг 12 февраль 2007 йилги мажлисидаги маърузасида.

“кичик бизнес орқасида Президент турибли”²³деб таъкидлаши бу фаолиятнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуғлиги беш-ун йил ичинда 60 фоизгача етказиш имкониятини яратади ва уни иқтисодий ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилишига ва бундай мирраларни эгаллашга моддий ва маънавий кафолатлар беради.

Меҳнатсевар ва шижоатли

Инсоннинг ўзи ва жамиятга фойда келтирувчи мақсадга мувофиқ ҳаракати меҳнат дейилиши ҳаммага маълум. Меҳнат кишилик ҳаётининг асосий шарти, чунки у туфайли инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар яратилади.

Меҳнат одамни ҳайвондан фарқлантирадиган энг муҳим белгидир. Меҳнат туфайли одам табиатдаги нарсаларни ўзгартирибгина қолмай, башки ўзи ҳам соғломлашиб, баркамоллашиб боради, унинг ақлий ва жисмоний қобилиятлари ўсади. Меҳнат жараёнида бола табиат кучларини мақсадига бўйсундиради.

Меҳнат узининг мазмуни ва характери жиҳатидан ақлий, жисмоний, малакали (мураккаб) ва малакасиз (оддий) деган турларга бўлинади.

Ақлий меҳнат – инсоннинг, асосан, тафаккур фаолияти ҳамда маълум даражада жисмоний ҳаракати натижасидир. Бунга ўқитувчи, олим, муҳандис, врач, агроном, рассом ва бошқа ақлий меҳнат соҳибларининг меҳнат фаолияти мисол бўлади.

Жисмоний меҳнат – инсоннинг, асосан жисмоний кучи ҳамда ақлнинг иштирокида бажариладиган иши. Бунга ишчи, деҳқон, косиб ва бошқа касб-ҳунар кишиларининг меҳнати мисол бўлади.

Малакали меҳнат – махсус тайёргарликни талаб қиладиган иш, ҳаракат. Малакасиз меҳнат эса, махсус тайёргарлик ва қобилиятни талаб этмайди, масалан, юк ташувчи, фаррош, қоровул меҳнатини мисол қилиб оласак бўлади.

Болаларда меҳнатсеварлик фазилатини таркиб топишига эришиш учун меҳнат тарбияси билан шугулланиш талаб қилинади. Меҳнат тарбияси кишидан ижтимоий фойдали меҳнатга ички эҳтиёж, интизом, батартиблик, ташкилотчилик, ташаббускорлик, ишчанлик, ишни кўзини билиш сингари сифатларни қарор топтиришга хизмат қилади. Меҳнат инсон эҳтиёжларини қондиришнинг биринчи ва асосий воситаси бўлганлиги учун ҳам меҳнат тарбияси тарбиянинг бошқа ҳамма турларидан олдин пайдо бўлган.

²³“Халқ сузи” газетаси, 9 февраль 2008 йил, И. А. Каримовнинг Республика Вазирлар Маҳкамасининг 8 февраль 2008 йилги мажлисидаги нутқидан.

Меҳнат тарбияси ғоят кенг фалсафий-педагогик категория бўлиб, “меҳнат таълими”, “касбга йўналтириш”, “политехник таълим” сингари тушунчаларни ўз ичига олади. Меҳнат тарбияси билан шуғулланиш ҳамма замонларда ҳам жамият тараққиётининг асоси, болаларни ҳаётга тайёрлашнинг энг муҳим воситаси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам барча илоҳий китоблар ва ҳамма мутафаккирлар томонидан яратилган битикларда меҳнат тарбиясига катта эътибор берилган.

Меҳнат тарбияси, аввало, оилада бола узини англай бошлаши биланок амалга оширилиб борилади. Жумладан, чақалоқлар гўдаклик босқичига ўтишлари биланок, уларга дастлабки меҳнат тарбияси берилла бошланади. Шундай қилинмаса, бола фақат истеъмолчига айланиб қолади ва натижада у ношуд ва ялқов бўлибгина эмас, маънавияти ҳам камтик шахе бўлиб шаклланиши мумкин.

Болаларга меҳнат тарбиясини беришда боғча, мактаб сингари ижтимоий педагогик муассасалар катта ўрин тутди. Чунки бу муассасаларда меҳнат тарбияси илмий асосда тегишли мутахассислар томонидан уюштирилади. Бу муассасаларда меҳнат тарбиясини ташкил этишдаги асосий жиҳат шундаки, у болаларнинг ёш хусусиятлари, рухий, аклий ва жисмоний имкониятларига мувофиқ бўлишини таъминлайди. Енгил меҳнат тарбияси, болани зериктиргани каби, оғир топшириқлар бериш ҳам уларни меҳнатдан бездиради. Меҳнат тарбиясини амалга оширишда узлуксизлик ва интизом бўлишга қатъий риоя қилиниши жоиз. Акс ҳолда, ҳар қандай қобилиятли бола ҳам етарлича меҳнат тарбиясини ололмаслиги мумкин. Меҳнат тарбияси учун мактаб даври энг қулай фурсатдир. Биринчи навбатда, ўқиш жараёнининг ўзи оғир аклий-жисмоний ва эмоционал меҳнатдир. Мактабга ўз вақтида келиб-кетиш, ўқиш-ёзишни ўрганиш, берилган билимларни эгаллаш учун ўқувчиларга меҳнат тарбияси берилган бўлиши керак. Чунки ўқув топшириқларни бажариш, дарс узлаштириш, ўтилганларни такрорлаш, ёзма ишлар бажариш, керакли матнларни ёзиш, кўчирмалар олиш, лугатлар билан ишлаш учун ўқувчи муайян интизомга риоя этиши, ташкилотчилик қобилияти ва ишчанлик хусусиятига эга бўлиши, ишнинг кўзини билиши лозим. Меҳнат тарбиясида, аввал айтилгандек, меҳнат таълими ва касбга йўналтириш жараёнларининг ҳам ўрни катта. Чунки бу жараёнларда ўқувчилар бевосита тегишли меҳнат кўникмаларини эгаллаш ва уларни мустақил равишда қўллаш босқичини ўтайдилар. Шунингдек, улар бу аснода қайси бир меҳнат йўналиши ўзига мувофиқроқ эканлигини билиб оладилар. Шунинг учун ҳам меҳнат таълими имкон қадар хилма-хил бўлиши ҳамда

болаларнинг ақлий, жисмоний имкониятлари ва жишсий хусусиятларига мувофиқ келиши зарур.

Ўқув жараёни ўқувчилар меҳнатининг асосий ва муҳим турларидан биридир. Бу меҳнат тури ўқувчидан қатъиятни, қўнг ва ақлий зўр беришни талаб қилади. Ўқув жараёнида ўқитувчи ўқувчининг фикрлаш қобилиятини ўстириб боради. Баъзи ўқувчиларга ақлий меҳнат қилиш меҳнатнинг бошқа турларига нисбатан оғирдек туюлади. Аслида ҳам шундай. Шунинг учун, улар ўқув жараёнида дарров чарчаб қолиб, зерикадилар ва фан билимларини ўзлаштиришда суеткашлик қиладилар.

Лекин, ўқитувчи ўқувчиларда пайдо бўлган ана шу ҳолатни дарров пайқаб олиши, ўқув жараёнини қизиқарли мазмунда ва турли шаклда ҳамда усулларда олиб бориши, бор билими ва маҳоратини ишга солиши зарур.

Болаларда меҳнатсварликни тарбиялаш учун, аввало улар бажарадиган ишнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини тушунтириш ва бу ишни бажаришга уларни қизиқтириш зарур.

Ҳуқуқий ва экологик маданият

Ҳозирги даврда болаларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлиги жамиятимиз тараққиётида муҳим ўрин тутади. “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури”да таъкидланганидек, юксак ҳуқуқий маданият демократик жамият пойдевори ҳамда давлат ҳуқуқий тизимини етуклигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларининг жиплашувига кўмаклашувчи, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда ботартиблигини таъминловчи ва мустаҳкамловчи омидир. Қонуни ҳурмат қилиш, ҳуқуқий демократик жамиятнинг спёсий ва ҳуқуқий тизимларининг самарали фаолнинг кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Мухтарам Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишлаган маърузаларида инсон омилига биринчи навбатда эътиборни қаратиш зарурлигини, шу билан бирга қонушлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий қадрият эканлигини таъкидладилар.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият деганда кишиларнинг ҳуқуқий билимлари, ҳуқуқий саводхонлик даражаси, уларнинг қонушларга бўлган ҳурмати, ҳуқуқий нормаларни ижро этиш, ҳаётга татбиқ эта олиш даражаси, ҳуқуқбузарликларга нисбатан муросасиз бўлиши, қонушларга итоаткорлик, фаоллик, ташаббускорлик даражасини тушунамиз. Демак, жамиятимизнинг маънавий янгиланиши аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятига чамбар-

час боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу масала, бизда, давлат сиёсати даражасига кўтарилмоқда.

Ҳуқуқий демократик давлатни вужудга келтиришнинг асосий шартларидан бири ҳам, жамият аъзоларининг ҳуқуқий онги ва маданиятини тўғри шакллантиришдир. Давлатимиз болалардаги ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шакллантириш учун барча шарт-шароитларни яратиб бермоқда, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини кафолатламоқда.

Болаларимизнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини ўсиши, уларнинг шахс сифатида ривожланишининг ўзига ҳос томон бўлиб, улардан ҳуқуқий саводхонликни, яъни ҳуқуқий билимларни ўзлаштириши ва юридик маълумотларга эга бўлишини талаб этади.

Ҳуқуқий саводхонлик, амал қилиб турган қонунларни ўрганиш, уларни ҳаётда татбиқ қилиш ва ҳуқуқ-тартибот соҳасидаги бошқа фаолиятлар ёрдамида шаклланади. Болаларда қонунларга бўлган ҳурматни ошириш ва амалда намоён этишнинг ўзи ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг намоён бўлишидир. Ҳуқуқга бўлган ҳурматни шакллантиришда юридик меъёрларга амал қилиш қатъа таъсир кўрсатади. Муҳтарам Президентимизнинг қуйидаги фикрларига тўхталамиз: “Ҳуқуқий маданият савияси қабул қилинган қонунлар сопи билан эмас, балки ушбу қонунларнинг барча даражаларда ижро этилиши билан белгиланади. Ушбу муҳим ишда одамларда қонунлар ва норматив ҳужжатларга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро ҳуқуқий нормалар одамлар онгига синган ва улар орқали амал қилган тақдирдагина яшайди ва рўёбга чиқади”²⁴.

Мамлакатимизда барча турдаги ислоҳатларни олиб боришда, болаларимизга, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва “Фуқаролик кодекси”²⁵ни мазмуни, моҳияти, хусусиятлари ва аҳамиятини тушунтириш эътиборли аҳамиятга эга. Бундай масъулиятли вазифани давлатнинг расмий таълим-тарбия тизимида амалга оширишлик мақсадга мувофиқдир.

Бурч ҳисеп. Бурч – боланинг бирор шахс, оила, жамоа, эл-юрт, Ватан ва илсоният олдидаги мажбуриятини англатувчи ахлоқий тушунча. Бурчда объектив муносабатлар ифодаланади, яъни у жамиятнинг

²⁴Каримов И. А., Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, баркамоллик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1997, 84-бет.

²⁵Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси: (2007 йил майгача булган ўзгариш ва қушимчалар билан). Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат” нашриёти, 2007, 520-бет.

инсоннинг ва иктисодий ҳамда ахлокий негизлари билан белгиланади. Бурчнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, у инсоннинг ички қишлоқлари, ташқаридан туриб назорат қилинмайдиган мураккаб рухий ҳолатини ифодалайди. Бурч иймон-этиқод, онглилик, одоб-ишқ, ҳалоллик, виждон каби тушунчалар билан ҳамбарчас боғлиқ. Бурч қандай вазифа, кимнинг олдидаги мажбурият эканлигига қараб бир неча турларга бўлинади – шахсий бурч, оила бурчи, жамоа бурчи, миллий бурч, ижтимоий бурч ва умуминсоний бурч. Ижтимоий ва шахсий бурч, оилада ота-оналик бурчи, фарзандлик бурчи ва бошқа бурчлар бор. Бурч нисбий тушунча. У ижтимоий тараққиёт жараёнида мазмунан бойиб, шаклан ўзгариб боради. Ҳозирги шароитда инсоннинг табиат ва авлодлар олдидаги бурчи янгича мазмун касб этмоқда, оилавий бурч эса жамият олдида турган мақсадлар билан янада уйғунлашмоқда. Она Ватанга, халққа хизмат қилиш энг улуг ва шарафли инсон бурчи ҳисобланади.

Экологик маданиятни ривож тонтариш. Ер шарида жадаллашиб бораётган илмий-техникавий ишқилоб инсоннинг табиатга кўрсатган таъсир қувватини кундан-кунга ошириб бормоқда. Бу қувват табиат кучларининг қудрати билан таққослана бошланди. “Инсоният, яхлиг олиб қараганда, қудратли геологик кучга айланмоқда”²⁶ деб ёзган эди академик В. И. Вернадский. Турли хил ресурслардан ноокиллона фойдаланиш туфайли инсониятнинг Ерни жугрофик қобигига улкан миқёсда таъсир этиши, аҳолининг ишлаб чиқариш, дам олиш ҳамда маиший турмуш фаолияти билан боғлиқ бўлган чиқиндиларни ҳавога, сувга, ерга тобора кўпроқ чиқарилаётгани Ер қуррасида экологик муаммони келтириб чиқарди.

Бу муаммони ҳал қилиш мақсадида “Экология” деган илм-фани шаклланиб, жадаллик билан ривожланиб бормоқда.

“Экология” тушунчаси илк бор Э. Геккелнинг 1866 йили чоп этилган “Организмларнинг умумий морфологияси” номли китобида тилга олинган эди. Э. Геккель мазкур асарида тирик организмларнинг атроф муҳит билан ўзаро муносабати физиологик қонуниятларини таҳлил қилган. Жонли мавжудоднинг атроф муҳитга муносабатини борлиқнинг қандайлр бир “кесмаси” сифатида кўрсатиб, “Экология” илми худди шу ҳодисани ўрганиши керак деган фикрни билдирган.

Геккелнинг таъбирича экология “Ҳайвонотнинг уни ўраб турган органик ёки ноорганик муҳитга муносабати, жумладан унинг бевосита алоқада бўладиган ҳайвон ва ўсимликларга дўстона ёки душманлик муносабатларини урганишдир”.

²⁶ Вернадский В. И., Химическое строение биосферы земли и её окружения. М.: Наука, 1965, 328 с.

Ч. Дарвин эса экологияни биотанинг (жонли сирт) яшаб турган муҳити билан ўзаро муносабати хақидаги фан сифатида талқин қилган²⁷.

К. А. Тимирязев, А. Гумбольт, В. В. Докучаев ва А. Воейковлар мослаштириш (адаптация) тушунчасининг қарор топиши билан бир пайтда Геккель муомалага киритган “Экология” номини олган фан соҳаси пайдо бўлди деб, экологик муаммо вужуддаги мослашини механизими ожизлик қилган жойда юзага келади, деган фикрни айтишган.

“Экология” сўзининг классик маъноси – айрим жонзот турлари, уларнинг популяцияси ҳамда жамоаларининг атроф муҳит билан муносабати хақидаги илм-фан деган тушунчани беради. Бундай тушунча илм оламида биологик экология деб юритилади. У биология илм-фан соҳасида ҳозиргача сақланган ва ривожланмоқда²⁸.

Атроф муҳитга замонавий фан-техника ишқилобининг таъсири оқибатида “экология” тушунчасининг мазмуни ўта кенгайиб кетди. Шу тариқа бугунги кунда “курра экологияси”, “табиат экологияси”, “инсон экологияси”, “қалб экологияси”, “муҳандислик экологияси” ва ҳоказо тушунчаларнинг қўлланиши одат тусига кирмоқда. Экология фанининг бутун бир тизими пайдо бўлди ва экология тушунчаси ҳам ўша миқёсда талқин қилина бошлади. Шу кунга келиб экология ўрганилаётган объектга кўра, умумий ва хусусий экологияга ажралади.

Умумий экология организмдан юқори турадиган ҳар хил мажмуларнинг тузилиши ва функциясини ўрганади. У популяциялар экологияси, биоценология, экотизимлар экологияси каби бўлимлардан иборат.

Популяциялар экологияси популяцияларнинг структураси ва миқдорий динамикасининг умумий қонуниятлари ҳамда ҳар хил турлар популяциялари ўртасидаги ўзаро муносабатларни тадқиқ қилади.

Биоценология (ҳамжамоалар экологияси) биоценозларнинг тузилиши қонуниятлари, таркиби ва вазифасини ўрганади.

Хусусий экология муайян таксономик гуруҳга мансуб организмларнинг муҳит шароитига муносабатлари мажмуини ўрганади. Масалан, одам экологияси, кўнгир айиқлар экологияси, ҳашаротлар экологияси ва ҳоказо. Баъзан хусусий экологияга муайян экотизим ва ҳамжамоани ўрганадиган илм-фан сифатида ҳам қаралади. Масалан, агроэкология, ўсимликлар экологияси, зооэкология ва ҳоказо. Сув экотизимлари ва сув организмлари экологиясини ўрганадиган гидробиология ҳам экологиянинг бир қисми ҳисобланади. Яна санэкология – организмлар ва

²⁷Дарвин Ч., Происхождение видов путём естественного отбора. Соч. т. 3. М.: 1939.

²⁸Дажо Р., Основы экологии. М.: 1975, с. 9.

улар мажмуалари ўртасидаги муносабатларни ўргатадиган илм-фил-
тури ҳам мавжуд.

Маълумки, табиат унсурлари бир-бирлари билан узвий боғланган
ҳамда доим ўзаро алоқада ва таъсирдадир. Бу алоқа ва таъсирлар ун-
сурлар ўртасида муттасил равишда рўй бериб турадиган модда ва энер-
гия алмашинуви оқибатида ҳосил бўлади ва табиатнинг бир бутунли-
гини таъминлайди. Табиат унсурлари ўртасидаги бундай ўзаро таъсир
ва алоқалар узок геологик даврлар мобайнида ривожланиб, турли жой-
ларда турли экотизимларни шаклланишига олиб келган. Экотизимлар-
да модда ва энергиянинг кириб келиши билан чиқиб кетиши ўртасида
динамик тенглик (мувозанат) юзага келган. Бундай мувозанат экоти-
зимни сифат жиҳатдан маълум бир ҳолатда узок муддат мавжуд бўлиб
туришини таъминлайди.

Экотизимлар ҳаётига инсоннинг ҳаддан зиёд аралашуви, экоти-
зимдаги мувозанатни бузилишига ва экологик муаммони келиб
чиқишига олиб келади. Табиий экотизимлар бузилиш жараёнида шу
экотизимнинг унсури ва биосферанинг таркибий қисми бўлган инсон
ҳам жабр кўради. Айнан шунинг натижасида “инсон экологияси” ва
унинг муаммолари пайдо бўлган.

Инсон экологияси. Инсон тирик организмларнинг олий босқичи
ҳисобланиб, табиий муҳитда ҳам, ижтимоий муҳитда ҳам айна бир
пайтда яшайди. Чунки у биоижтимоий мавжудоддир. Бу фикрни бир
неча бор айтдик. Шу боис у биологик ва ижтимоий қонуниятлар таъ-
сирида, бирдай ривожланиб боради ва уларнинг доимий ўзаро таъсири
остида бўлади. Шу туфайли инсоннинг кўникма механизми ва тадри-
жий ривожланиш қонуниятларини ўрганиш пайтида табиий-тадрижий
ривожланиш назарияси билан бирга ижтимоий-тадрижий ривожланиш
асосларини ҳам, табиат кўникма қонунилари қаторида инсоннинг иж-
тимоий кўникма қонуниларини ҳам ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида тилга олинганидек табиий-экологик муаммо, инсоннинг
уни ўраб турган табиий муҳитга ҳужумкор таъсири остида юзага келди.
Инсон хўжалик фаолиятида табиатни ўз манфаатлари ва эҳтиёжларига
мослаштира бориб, унга кучли таъсир этмоқда. Айна пайтда у таби-
ат унсурларини қайта ишлайди, жамлайди, ҳудудлар бўйича қайта
тақсимлайди, баъзан эса уни тайёр маҳсулот сифатида тўғридан-тўғри
истеъмол қилади.

Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш шароитини яратадиган таби-
ят ресурсларидан фойдаланиш тобора кенгайиши муносабати билан
боглик ҳолда бугунги кунда бир қатор экологик муаммолар пайдо
бўлди. Мазкур соҳада йиғилиб қолган барча муаммоларни қуйидаги

саволлар остида жамлаш мумкин: табиий ресурслар чекланган шароитда ижтимоий ишлаб чиқаришни қандай амалга ошириш мумкин? Одамлар яшаб келаётган муҳитнинг ифлосланишига қандай қилиб йўл қўймаслик мумкин? Жавоб: табиат ресурсларидан фойдаланишдаги асосий тамойил улардан оқилона ва тежаб-тергаб фойдаланишдан иборатдир.

Табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш деганда, ҳозиргача амал қилиб келинган юқори самарали табиат ресурслари билан бир қаторда, кам самарали ресурслардан ҳам фойдаланиш тушунилади. Масалан, илгарилари фойдаланилмаган ҳамда кераксиз жинс сифатида чиқариб ташланган, таркибида металл кам бўлган қашшоқ рудалар, юпка кўмир қатламлари шундай ресурс ҳисобланади. Бундан ташқари асосий фойдали қазилмалар таркибида учрайдиган йўлдош унсурлардан ҳам гула фойдаланиш керак. Авваллари улар ҳам чиқиндиларга ташланар ёки ёқиб юборилар ҳамда ҳавога чиқариб юбориларди. Деҳқончиликда бунга унумсиз ҳисобланиб келинган ерларни хўжалик эҳтиёжлари учун яроқли ҳолга келтириш мисол бўла олади.

Табиат ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш деганда тайёрланаётган маҳсулот бирлигига ҳам ашё, энергия, меҳнат ва сув ресурслари сарфини иложи борича қисқартириш ҳамда буюмларни ишлов берилаётганда чиқит чиқишини йўқ даражага олиб келиш, чиқитсиз технологияларга ўтиш, бунинг имконияти бўлмаган жойда табиий ҳам ашёни сунъий ҳам ашё билан алмаштириш, тикланмайдиган ресурслардан тикланадиган ресурсларга ўтиш тушунилади. Яроқсиз маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан мутлоқо воз кечиш керак. Зеро, бу исрофгарчиликнинг олий кўриниши. Бундай пайтда ҳам ашё, энергия, ускуна, вақт ҳамда инсон умри беҳудага кетади.

Табиат ресурсларини оқилона ва тежамкорлик билан ишлатиш деганда тайёр маҳсулотлардан авайлаб ва ўрнида фойдаланиш ҳам тушунилади. Чунки, улар учун аввалдан табиат ресурслари ва кўплаб одамларнинг вақти ва умри сарф бўлган. Меҳнат буюмлари муддатидан олдин эскириб қолишига йўл қўймаслик, улардан рисоладагидек фойдаланиб бўлингач, уларни иккиламчи ҳам ашё сифатида қайта ишлашга топшириш керак. Меъёрида овқатланиш, буюмлардан ақл билан фойдаланиш ҳам шу жумлага киради. Бунинг учун инсон экологик маънавиятга эга бўлиши керак. Экологик маънавиятга эса, ёш авлодимизга болалигидан экологик билимларни бериб бориш ва уларга ҳаётда амал қилиб боришини назорат қилиш йўли билан эришилади.

Табиий муҳитни муҳофаза қилиш ҳам экологик муаммоларни ҳал қилишда етакчи роль ўйнайди. Табиий муҳитни муҳофаза

табиат деганда бизни ўраб турган табиатни – ҳавонин, сувни, тупроқни, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраш, яъни улардан ноуриин фойдаланишдан йўл қўймаслик, уларни инфослантиришдан муҳофаза қилиш ва аҳолилар тушунилади. Бугунги кунда ишлаб чиқариш чикиндиларини ёлғиз ҳам, ноишлаб чиқариш чикиндилари билан ҳам инфосланиш кузатиб бормоқда.

Халқ хўжалигининг деярли барча тармоқларида, нетеъмом, минтақавий турмуш, дам олин ш соҳаларида ҳам умумий тарзда чиқинди деб ном олган ёрдамчи маҳсулотлар ҳосил бўлади.

Табиатни ва умуман атроф муҳитни бундай чиқиндилар билан инфосланишдан муҳофаза қилиш зарурияти пайдо бўлиб қолди.

Болаларимиз тарбиясида, биз учун биринчи масала, уларда экологик маънавиятни шакллантиришдир.

Экологик маънавиятни шакллантириш учун, биринчи наубатда, ашқимизнинг тарихан таркиб топган экологик – маънавий меросини ўрганиш зарур.

Марказий Осиё халқлари, ўз даврида, хом ашё сарфлашнинг энг юқори маънавиятига эга бўлганликларини англаш учун ўтмишга бир нисар ташлаймиз.

Марказий Осиё худудидаги халқлар, шу жумладан ўзбек халқи орасида аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган бир қоида мавжуд. Бу ҳар қандай шароитда ҳам энг кам миқдорда хом ашё, куч, вақт ҳамда инсон меҳнатидан фойдаланиш борасидаги қатъий қондадан иборат. Бу меҳнат маҳсулотларига ҳам тегишлидир. Халқ орасида “увол” деган ибора жуда кенг тарқалган эди. Бу эса ҳозирги авлод орасида, минг афсуски жуда кам ишлатилади.

Табиат унсурлари бўлмиш сув, тупроқ, ўсимлик ва барча қазилма бойликлардан бемақсад фойдаланиш увол саналарди. Ахлоқий ҳаракатлар, яъни одамнинг меъёридан ортик еб-ичиши, хаттоки қаттиқ кулиши ёки ўт-ўланларни пайҳон қилиш одобсизлик ҳисобланарди. Бу юксак маънавият, шу жумладан юқори экологик маънавият кўринишидир.

Увол деган қоида одамларнинг бой ёки камбағаллигига қарамасдан ҳамма учун баб-баравар тегишли. Увол қилмаслик, ножўя иш бажармаслик, бекорга сарф қилмаслик, тежамкор бўлиш баъзи замондошларимиз ўйлаганидак, ҳасислик белгиси эмас. Бу юксак маънавият, шу жумладан экологик маънавият белгисидир.

Миллий гурур ва Ватанпарварлик

Болаларда миллий гурурни пайдо қилиш учун, биринчи наубатда, унда инсоний гурур мавжуд бўлиши шарт. Инсоний гурури бўлмаган

одам, уз тараққийёт босқичининг биринчи поғонасида турган бўлади. Кимки ўзи ва болаларида инсоний гурурни сезмаса дарров уни пайдо қилсин.

Ўзида инсоний гурурни шакллантириш ва ривожлантиришни мақсад қилган одам, аввалом бор, Тангри таоло инъом этган ақлни ишлатиб, “ахир мен инсонман, мен фикр юрита олиш ҳамда мустақил равишда бир ишни бажариш қобилиятига эгаман. Мен барча жанзотлардан анча юқори тураман, шу билан биргаликда, ўзимга ухшаганлардан ҳам, ҳеч қандай кам жойим йўқ. Профессор ҳам, вазир ҳам, ҳоким ҳам менга ўхшаган одам, мени улардан нима камим бор, фақат менда интилиш ва шижоат етишмай турган бўлса керак” деб, Аллоҳга, ўзини тасаввур эгаси қилиб яратгани учун, шукроналар айтиб, ўзида инсоний гурурни шакллантириш ҳаракатини бошлаб юбориши керак. Бу фикрларни куни бўйи ўнлаб маротаба ва бир неча хафталаб қайтарса, кишида, у мустақил фикр юритувчи жанзот эканлигидан мамнулик туйғуси пайдо бўлади. Бу ўй-фикрларни фақат хаёлидан ўтказиб қўймай, уларни амалда ҳам синаб кўриши шарт. Жумладан, мустақил равишда бирор ишни бажариш ёки ўз олдига бир муаммони қўйиб туриб, уни ечимининг йўл-йўриқларини мустақил равишда тузиб чиқиб, уларни амалга ошириш ва ҳоказо.

Аслида инсоний гурур кишида ёшлигидан шакллана бошлайди, фақат уни сўндирмаслик керак. Кўпчилик ота-она, ўз боласини ҳали ёш деб ўйлаб, унга мустақил равишда бир ишни амалга оширишига руҳсат бермайдилар. Бу ўта нотўғри. Болаларни 3, 4, 5 ёшлигидан бошлаб бир ишни мустақил бажаришига ўргатиш лозим. Шунда бола нафақат мустақил ҳаракат қилишга ўрганади, балки унинг тафаккури ўсиб дунёқараши кенгайди ва бажарган ишидан мамнун бўлиб, унда инсоний гурур ривожлана бошлайди. “Ўйнаб қолсин. Катта бўлганда ишлаб улгурар” деган фикр ўта нотўғри бўлиб, бу болаларни ҳаракатсизликка, лоқайдликка, охир оқибатда бахтсизликка олиб келади. Боласини ҳақиқатдан севган ота-она уни келажаги ва бахти ҳақида қайғуради. Фақат мустақил фикр юритишга ўрганган бола чинаккам бахтлидир. Ҳамонки бу туйғу кимдандир ривожланмай қолган бўлса, биз берган тавсиялар ёрдамида, албатта ўзида инсоний гурурни пайдо қилиб олсин. Инсон ўзини ҳамма нарсага қодир эканини ҳис қилса, албатта унда қандайдир инсоний гурур пайдо бўлади.

Гурури бор кишининг келажаги бор. Аммо бу гурурни пастга йўналтириб, мактаниш, гайрлилик, жаҳлдорлик, қасоскорлик ва бошқа гайри ижтимоий сифатларга айлантириб юбормаслик керак.

Болгани инсоний гурур бор экан, уни сусайтирмасдан, ҳар куни, ҳар ҳафтадан ижобий ишларни амалга ошириб, бу гурурни озиклантириб гурури десим. Маълум бир вақт ўтганидан кейин, унинг инсоний гурури маънавиятига айланиб, унда миллий гурур пайдо бўлишини таъин қилган бўлади.

Унда ва болаларида миллий гурурни шакллантириш учун, ўсиб келиб, яшаб келаётган миллий ҳудуднинг тили, урф-одатлари, инъоналарини ҳамда маданий ва маънавий меросини ўрганиши жон. Бу варақда, кишида шу миллат вакили эканидан мамнунлик ҳисси пайдо бўли бошлайди. Бу мамнунлик, ривожлана бориб, миллий гурурни айланади.

Демак, кишининг миллий гурури бор деганда, ўзидаги инсоний гурур замида, яшаб келаётган ҳудуди туб халқининг урф-одатлари, анъаналари ҳамда маданий ва маънавий меросини яхши билгани ҳолда, шу миллатга мансуб эканлигидан мамнун бўлиб, шу ҳолидан фахрланадиган ва миллати равнақи йўлида фидойиларча меҳнат қиладиган кишига исбатан айтилар экан.

Миллий гурури бор бола, миллатини чин дилдан севиб, унинг равнақи йўлида тинмай фидокорона меҳнат қилади. Ҳудуднинг миллий қахрамонлари, олиму фозилларини яхши билган ҳолда, уларга эргашиб, ўзини уларга тенглаштиришга астойдил ҳаракат қилади. Тенглаштириш оғизда эмас, унинг кундалик ҳаракатида ифодаланади. Ўтган алломаю мутафаккирлар ва ҳозирги замон олимларию юртингом қозонган одамларнинг қилган ишларига ижодий ёндашган ҳолда, уларни такрорлашга ҳаракат қилади. Шу билан у, миллат равнақига ҳисса қўшиб, шу миллатнинг ҳақиқий вакили эканини исботлайди.

Болаларда миллий гурурни шакллантириш учун, уларга муайян миллатнинг тарихий қахрамонлари, олиму фозиллари, авлиёю анбиёлари, уларнинг дунё маънавияти ва илм-фанига қўшган ҳиссалари ҳақида маълумот бериш зарур. Шунда, кимнинг виждони тоза, ўзи реп меҳнатга чанқок бўлса, унинг қалбида миллатига исбатан фахр ҳисси пайдо бўлади. У маънавий ва моддий бойликларини оширишга бел боғлайди. Киши миллатининг маънавий хазинасини бойитиш ва юрт фаровонлиги йўлида меҳнат қилишга киришибдими, билинки, унда миллий гурур пайдо бўлган.

Ватанпарварлик – кишиларнинг она юртига, ўз ватанига мухаббат ва садоқатини ифодалайдиган тушунча. Ватанпарварлик барча кишилар, халқлар ва миллатлар учун умумий бўлган, асрлар давомида сайқалланиб келган умуминсоний туйғу, маънавий қадриятларнинг бири. Тарихий жиҳатдан ватанпарварлик кишиларнинг ўз ватанлари

тақдири билан боғлиқ ижтимоий ривожланиш, халқларнинг ўзлари яшаётган ҳудуднинг дахлсизлиги ва мустақиллиги йўлидаги курашнинг жараёнида такомиллашиб келган ҳис-туйғулар жамламасидир. Бу шунинг ўтмиши ва ҳозир билан фахрланишда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда намоён бўлади.

Ўз Ватанига, давлатига муҳаббат туйғулари барча болаларга ҳоқ хусусиятдир. Улар ана шу муҳаббатларини Ватаннинг шухрати ҳамда қудратини мустаҳкамлашга қаратилган конкрет ишлари билан ифода этадилар. Шу тариқа ватанпарварлик, Ватанга муҳаббат туйғулари миллий эътиқод ва халқига бўлган муҳаббатининг жамланган ифодасидир.

Ўз юртининг ватанпарвари, ҳақиқий фуқаросида болалик чоғларидан қон-қардош кишиларига, жонажон ўлкасига, табиатига, миллий ўрф-одат ва анъаналарига муҳаббат туйғулари таркиб топа бошлайди. Ҳамма учун муштарак бўлган ана шу ҳис-туйғулар негизда Ватанга муҳаббат туйғулари таркиб топади ва мустаҳкамланади.

Бугунги кунда ватанпарварлик алоҳида таълимий кадрият сифатида намоён бўлмоқда. Ватанпарварлик тарбиясини таълимнинг турли босқичларида амалга оширишда ўқитувчи-педагоглар билан бир қаторда, бадиий адабиёт таълимий восита бўлиб хизмат қилиши илмий жиҳатдан асосланган.

Ўқув муассасалар ўз куч-ғайратини болаларнинг ватанпарварлик туйғулари Ватан бахт-саодати йўлидаги фойдали ишларида ўз ифодасини топишига сарф қилади. Бошқа бир вазифа – ўз мамлакатини ҳимоя қилишга шай бўлиб туриш руҳида тарбиялаш вазифаси ҳам шу билан боғланган.

Болаларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда мураббий ўқитувчи ва педагоглар етакчи аҳамиятга эга деб айтилди. Бўлажак ўқитувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш учун: а) уларга маълум фалсафий категориялар билан боғлиқ умумметодологик ёндашувлар – педагог идроки ва фаолиятини ривожлантириш назарияси, педагогик жараёни бир бутунлик деб билиб, унинг унсурларининг ўзаро узвий алоқадорлиги, назария ва амалиёт бирлиги ҳақидаги билимлардан хабардор бўлишлари; б) ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашув, замонавий билим асослари, умуминсоний ва миллий кадриятлардан фойдаланиш йўлларини ўзлаштирган бўлишлари; в) болаларга тақдим этилаётган ватанпарварликка оид билимларнинг яхлитлиги ҳақидаги ёндашувни англашлари; г) болаларни миллий-маънавий кадриятларни идрок этишларига кўмаклашадиган усул ва услубларни танлай олишлари; д) болаларга ватанпарварликни моҳиятини очиб бериш

душарини билиши; е) патанарварлик билан бошқа фазилатларни узвий болаётганини сезиши; ж) болаларнинг маънавий дунёқарашларини ривожлантиришга хизмат қиладиган дидактик воситалардан фойдаланишнинг шарт бўлади.

Толерантлик ва инсонпарварлик

Толерантлик ва инсонпарварлик фазилати, кишининг ижобий ижтимоий сифатларидан бўлиб, жаҳонда тинчлик ва халқаро тотувликни ўрнатishi, умумжаҳон иктисодиётини тараккий эттириш, пировардида ер юзиди фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови бўлиб хизмат қилади.

Толерантлик, ер юзидаги турли миллат ва ирқларга ҳамда динларга мансуб кишиларнинг халқаро бирдамлиги, уларнинг бир-бирларини тушунишлари ва ўзаро ишончининг заминида ҳосил бўлади. Жаҳондаги барча миллат ва элатларнинг маданиятлари, қадриятлари, ёшши ва технологияларининг ўзаро сингиб боришининг асосидир.

Чунки, ҳар қандай миллий маданият ўзаро таъсир ва алоқаларсиз ривожланмайди. Тарихда объектив ва субъектив сабабларга кўра, ўзаро таъсирдан маҳрум бўлган маданиятларга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бироқ, уларнинг ҳаммаси тараккийёт давомида юзага келган муаммоларни ўзаро таъсир ва алоқаларсиз ҳал этолмаганликлари ҳам маълум. Ўзаро алоқалар аҳамиятини инкор қилишда давом этган маданиятлар умумий тараккийётдан орқада қолиб инқирозга юз тутуди²⁹.

Толерантликни акси миллатчилик, маҳаллачилик, ирқчилик, корпоративликдир. Такидлаш жоизки, миллатчилик, маҳаллийчилик, ирқчилик ва шунга ўхшаш бошқа ғайриинсоний сифатлар бўлиб, улар дунёда миллатлараро, халқлараро, ирқлараро можароларни ва барча турдаги урушларни келтириб чиқаради. Ер юзида бўлиб ўтган минглаб урушлар, миллиардлаб қурбон бўлган ҳаётларнинг сабабчиси миллатлараро, ирқлараро инчунун давлатлараро урушлардир.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, қайси ҳудудда миллатлараро тотувлик ҳукм сурган бўлса, шу ерда тараккийёт, шу ерда фаровон ва бахтли ҳаётни кўриш мумкин. Қаердаки миллатлараро, ирқлараро ва давлатлараро урушлар бўлса, шу ерда қаҳатчилик, тушқунлик ҳукм суради. Чунки уруш фақат ўлим, ғамгинлик, инчунун бахтсизликни олиб келувчи нарса. Тинчлик эса, унинг акси, тинчлик бўлган жойда ривож, у ерда фаровон ва бахтли ҳаёт, у ерда кўтаринкилик, у ерда бойлик бўлади. Тинчлик – бу дўстлик, тараккийёт, бахт-саодатдир.

Инсоният тарихи турли миллатлар, ирқ ва элатлар орасида иктисодий, сиёсий ва маданий-маънавий алоқалар ўрнатилиб, улар-

²⁹Ерасов Б., Социальная культурология. – М.: 1996. С.419–420.

нинг тобора мустақамланиб бориши жараёнидир. Мазкур муносабатларсиз эса ижтимоий тараққиёт амалга ошмайди.

Мустабид шуролар тузуми даврида толерантлик байналминалчилик деган ном олиб, бир томонлама талқин қилинди. Фақат ишчилар синфи, унинг партияси, мафкураси ва сиёсатининг асосий тамойилларидан бири, социализм ва коммунизм учун курашдаги бирлиги деган маънода тушунтирилиб, бунда “пролетар интернационализими” гина кўзда тутилди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ахир жамият фақат ишчи ва деҳқондан ташкил топмаган-ку. Ҳар қандай жамият ўта мураккаб ички тузилмасига эга бўлиб, уларнинг таркибига нафақат ишчи ва деҳқонлар, зиёлилар, маиший хизмат ходимлари, савдогарлар, бошқарув хизматчилари (мененжерлар) ва бошқалар киради. Шу кунга келиб, жамият ҳаётида, ишчи ва деҳқондан кўра, хизмат кўрсатиш соҳасида ишлайдиган ходимлар, зиёлилар ва мененжерлар етакчилик қилмоқда. Жамиятнинг бундай ривожланиб кетишини кўролмаган коммунизм раҳнамолари пролетар диктатураси (ҳокимлиги)ни илгари ўринга қўйганлар. Бу уларнинг кулфати бўлиб, охир оқибатда бу гоёга асосланган жамият ўз-ўзидан нураб кетди. Аслида байналминалчилик толерантликни тақозо этиб, умуминсоний ҳодиса бўлиб, барча халқлар ва мамлакатларнинг тараққиёт сари ҳаракатининг, мустақиллик ва миллий озодликка интилишининг гоёт зўр омилидир.

“Бинобарин, биз давлатимиз келажагини ўз қобиғимизга ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий топган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз ҳаётимизга янада кенгрок жорий қилишда кўрамиз. Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаравон ҳаёт кечириш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз”³⁰ деб ёзадилар муҳтарам Президентимиз ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” деган асарларида.

Ўзбекистон Президентининг айтган бу яхши ниятларини, Ўзбекистон аҳолисида толерантлик туйғуларини кенг ривожлантириш натижасида эришса бўлади. Бунинг учун эса, барча боғча, мактаб ва олий ўқув юртларида болаларда толерантлик туйғуларини шакллантириш ва бу туйғуларни оммавий ахборот воситалари орқали ривожлантириш зарур.

³⁰Каримов И., “Юксак маънавият – енгилмас куч”, Т.: “Маънавият” нашриёти, 2008, 112–114-бетлар.

Инсонпарварлик – одамларга меҳр ва мухаббат билан муносабатда бўлиш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини оқсаттириш ва кишиларда юксак маънавий фазилатларни ривожлантиришга ғамхўрлик қилиш демакдир. Бу тушунча, инсоннинг қадри, эркинлиги, бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги ҳамда инсонийликни барча тамойилларини юзага чиқариш учун шарт-шароитлар яратиб бериш ҳақида ғамхўрлик қилишни ифодалайди. Унга кўра, дунёда энг қимматли нарса инсондир, бутун мавжудод, борлиқ инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим. Инсон тақдири, халқ манфаатлари, мамлакат кишилари ҳақида ғамхўрлик инсонпарварликнинг асосий ғоясидир.

Инсонпарварлик ғоялари узок тарихга эга. Улар бахт-саодат ва адолатга эришиш орзулари тарзида қадимги халқ оғзаки ижодида, адабиётда, диний ва фалсафий таълимотларда ўз аксини топиб келмоқда.

Шарқ фалсафаси ва ижтимоий тафаккурида инсонпарварлик ғоялари азалдан кенг тарқалган бўлиб, унинг кўп минг йиллик тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Ўрта осийлик мутафаккирлардан Абу Наер Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқалар асарларида инсонпарварлик, инсон эрки, унинг қадр-қиммати ғоялари илгари сурилган. Форобий инсонларнинг иноқ ва дўст яшашни халққа катта фойда келтиришини исботлашга интиланган ва тишчликни катъий қувватлаб, бутун фаолиятини инсон хизматига қаратган. Навоий инсон тақдири, халқ манфаати, мамлакат ҳақида ғамхўрликни ўзининг асосий максоди қилиб қўйган. Дунёда энг қимматли нарса инсондир, деган фикрни олға сурган. Унинг фикрича, бутун мавжудод, борлиқ инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим. Жаҳон динлари, жумладан ислом динида ҳам инсонпарварлик ғоялари ўз ифодасини топган. Унда фақир, камбағил, мусофир, мухтож кишиларга ёрдам беришга, саховатли бўлишга даъват қилинади.

Инсонпарварлик яхлит дунёқараш тизими сифатида Европа Уйғониш даврида шаклланган. Инсонпарварлик ғоялари Европада ўрта асрларда инсоннинг камситилишига, уни Худо ва дин тартиблари номидан ҳақоратлаб инквизиция гулханига ташлаган шафқатсиз диндорларга ва уларни қўллаб-қувватлаган жамият вакилларига қарши, инсон ҳуқуқлари учун мурасасиз кураш сифатида намоён бўлди. Уйғониш даври схоластика ва черковнинг маънавий ҳуқумронлигига қарши турган дунёвий ҳурфикирлик гуманизм деб атала бошланди. Ғарбий Европада бир неча мамлакатларда гуманизм ижтимоий тафаккур соҳасида, адабиёт, санъат ва илм-фанда католицизмга ва шахснинг қуллигига қарши қаратилган илгор ижтимоий ҳаракат эди. Гуманизм

тарфдорлари ўз замонасининг тараққийпарвар кучлари бўлган. Улар инсон ҳуқуқлари ва олийжаноб фазилатлар, илм-маърифат ва ҳуррият учун, кишиларнинг ҳар томонлама эркин ривожланиши учун кураш олиб борганлар. Гуманизмнинг атоқли намояндалари Ф. Петрарка, Ж. Боккаччо, Леонардо да Винчи, Ж. Бруно, Т. Кампанелла, М. Монтень, Ф. Рабле, Т. Мор, Ф. Бекон, Эразм Родердамлик, Н. Коперник ва бошқалар эди.

Кейинги асрлар давомида инсонпарварлик гоялари гуманизм номи билан ривожланди. Бу атама биринчи марта XIX аср бошларида фанда ишлатила бошланди ва XX асрнинг ўрталаригача жамиятдаги адолатсизликни, тенгсизликни танқид қилишга қаратилди.

“Инсонпарварлик – бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатига ётдир. Бизнинг халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нарсаларни бошидан кечирди – маданият, илм-фан ўз давлатчилиги ютуқлари нашидасини сурди, ўзаро низолар, бегоналар асорати аламини тортди, энг яхши ўғил-қизларидан жудо бўлди. Лекин тарихнинг уйини ҳам, омонсиз жапгу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очарчилик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатига доғ туширолмади. Ўзбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларга меҳр, катталарга ҳурмат, якишларга ва бошқаларнинг кайғусига ҳамдардлик мужассамлашгандир”³¹.

Мард ва жасур

Боланинг энг жозибадор ва ижобий ижтимоий сифатларидан бири, бу мардлик ва жасурликдир. Бу сифатларга, асосан, пайгамбарлар, буюк саркардалар ва халқ қаҳрамонлари эгаллик қиладилар деган фикр бор. Аммо, оддий одамлар ичида ҳам, гарчи жуда юқори даражада бўлмасада, бундай фазилатга эга бўлганлар анчагина топилади. Фақат улар ё камтаринлик қиладилар ёки уларда бу сифатларни очикдан-очик намоен этиш шароити бўлмайд келган бўлади. Ҳар ҳолда бу фазилат ноёб фазилатлардан ҳисобланади ва одамлар орасида у ёки бу кўринишда намоен бўлиб туради. Бундай фазилатга эга бўлганларга ҳамма ҳурмат билан боқади.

Бу икки ижтимоий сифат ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади. Мард бола жасур бўлиб, жасур бола мард бўлади. Шунинг учун ҳам уларни тушунишда, кўпчилик, бу сўзларни маънодош сўзлар тарихасида кўрадилар. Ундан ташқари, кўп ҳолларда, мард деганда, сахий одамни ҳам тушунадилар.

³¹ Каримов И. А., Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йули. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1992, 66-бет.

Мардлик тушанчаси уч-тўрт маънода ишлатилиб, бири жасурликни англатади. “мард йигитни майдонда кўр” майлида тушуниш бўлади, яъничиси, кўрдикки сахийликни билдирар экан, учинчиси эса тўғри сўзчиликни. Биз бу тушунчани кўпроқ кўркмас – жасур маъносиди кўришдик.

Мард боланинг дили пок, нияти фақат эзгуликдир. Шунинг учун ҳам, у сахий ва кўли очик бўлади. Билими кўп, ўзи ақилли, нияти фақат яхшилик, сўзи чин ва кўли очик бола ҳеч нарсадан кўркмайди. Чунки, унинг тилини қисик жойи бўлмайди. Боладаги кўрқоқлик ҳис-туйғуси, унинг билими камлигидан ёки қилиб кўйган гуноҳлари эвазига пайдо бўлиши аниқ.

Яна мард деб, лафзида турувчи, яъни айтган сўзи ва берган ваъдасининг устидан чиқувчи болани ҳам тушунилади. Бу ҳам тўғри, чунки, барча яхши фазилатларга ўранган боланинг виждони пок бўлади. Ҳақиқий виждон эса, ҳеч қачон ва ҳеч вақтда ўзига нопок нарсаларни қабул қилмайди. Ваъдасининг устидан чиқмаслик ва айтган сўзларидан қийтинлик, ўта гуноҳ ишлар сафига киради. Бу ишни мард бола ҳеч қачон қилолмайди.

Мардлик ва жасурлик инсон шахсини улуғлайди, инсонга бошқа яхши фазилатларни таркиб топтириб юксалтиришга кўмаклашади. Марказий Осиёда мардлик ғоялари халқ оғзаки ижоди, фалсафа, сиёсат, ахлоқ, тарих, адабиёт, нафосатшунослик, санъатнинг турли соҳалари ва диний манбалар ҳамда тасаввуф таълимотида ўз аксини топган.

Хусусан “Алпомиш”, “Рустами дoston”, “Гурўгли”, “Манас”, “Шоҳсанам ва Ғариб” ва бошқа адабий меросимизда мардлик ва жасурликка катта эътибор берилган. Уларда Марказий Осиё халқларининг ажнабий босқинчиларга қарши мардондор кураши, жасорати, бир-бирига ёрдами, бағрикенглиги, сахий ва меҳрибонлиги, ҳалоллиги ва бошқа фазилатлари тараннум этилган. Шунинг учун бугунги кунда аждодларимиз қолдирган мардлик намуналарини илмий жиҳатдан ўрганиш, уларни болалар онгига, қалбига сингдириш долзарб вазифалардан биридир.

Сабр-қаноат ва саховат

Бу фазилат ноёб бўлиб, жуда кам болаларда учрайди. Бунинг боиси шундаки, инсон бир нарсани мақсад қилдими, унга тез етишишни истайди. Ниятга тезроқ етиб бориш истаги яхши, аммо, ниятга етиш жараёнининг ўзини тадрижий ривож тезлиги бўлишлигини ҳам унутмаслик жоиз. “Ҳар бир нарсанинг вақти-соати бор”, деган халқ мақоли буни яхши ифодалаган.

Мақсадга етишиш учун, унинг вақти-соатига амал қилиш лозим. Бунинг учун эса, сабр-тоқат қилиш керак. Бу масаланинг бир томони, унинг иккинчи томони ҳам бор.

Инсоннинг ҳаёти ҳеч қачон текис кечмайди, кишининг ҳаётида яхши кунлари билан бир қаторда, нохуш ва ёмон кунлари ҳам бўлиб туради. Таракқиётнинг қатъий қонуни бўйича, куннинг ярми ёруғ бўлса, ярми қоронғу бўлиши табиий ҳол. Шунинг учун, табиат қонуни бўйича, ҳаётингизнинг ёруғ фазасида эканлигингизда ҳовлиқиб қолиб, доим шундай булаверар экан деб, хамтама бўлмашг. Эртанги қоронғу кунларни келишини ҳам аниқ билиб туришг. Ҳозир омад сизга кулиб бокканда, ўзингизни тутиб олиб, сабр билан, келажакда омадсиз кунлар бўлишини билган ҳолда иш тутиш керак.

Ёки айтганларимизнинг акси бўлиб, ҳаётингизнинг қоронғу фазаси кириб келганда, тушқуликка тушиб, шундоқ ҳам қоронғу ҳаётингизни зимистонга айланторманг. Аксинча, сабр-тоқат билан, “бу кунлар ўтар кетар, яхши кунлар ҳам, албатта келар”, деган фикр билан иш тутинг. Аммо, тўқликни енгил омонми, ё очликними? Буни билиш қийинроқ. Бир бой-бадавлат огайним, кўйидаги гапни кўп айтар эди: “Пулсизликка чидаш омон, чунки бошқа иложинг йўқ, аммо бойликка чидаш қийин, ёмон йўлга кириб кетиб, гуноҳ ишлар қилиб қўйиш хавфи бор”. Сўнг у “Мен бойликка чидаб юрган одамман” деб, ўзини мақтаб ҳам кўяр эди. Ҳақиқатдан ҳам, қайси бирига чидаш осону қайси бирига чидаш қийин? Бу қатга масала. Бизнинг қатъий фикримиз бўйича, ўзини қийнамай, жонини куйдирмай, ҳаммасига ҳам чидаш мумкин. Муаммо, сабр-қаноат қила олиш ёки қилолмасликдадир.

Кишининг имони мустаҳкам, ақли яхши ишлайдиган ва билими кўп бўлса, “Дунё ўзи шундай, бири кам бир дунё экан, кўп еб-ичиб, шаҳона кийиниб юрсанг ҳам, кам еб-ичиб, оддий кийиниб юрсанг ҳам умринг ўтаверади” дейди. Еб-ичишу яхши кийиниб юриш ҳамда бошқа истеъмол амалларини кўпроқ бажариш асосий мақсад бўлмаслиги керак. Мақсад имонни мустаҳкамлаб, бу дунёда бахтга эришиш ва боқий дунёга кўпроқ савоб олиб кетиш бўлмоғи лозим. Шунда, киши барча ташвишлардан қутилади ва унда сабр-қаноат деган фазилат ўз-ўзидан пайдо бўлади.

Сабр-қаноатли бўлиш сирларини, бизлар миллий қадриятларимиздан излашимиз керак. Ҳар бир халқнинг ўзи учун эъзозли, қадрли, қимматли саналган маънавий бойликлари бўлади. Булар асрлар давомида аجدодлардан авлодларга ўтиб келган ва ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган, шу халқнинг ифтихор манбаига айланган дурдона маънавиятлардир. Шундай дурдона қадриятлардан бири ўзбек

халқининг сабр ва қаноатлилигидир. Бу кадрият халқининг ўзини хошчилигини сақлаб қолишда, болаларини тарбиялашда, наҳсининг ижтимоийлашувида муҳим роль ўйнайди. Миллий кадриятлар, шу жумладан сабр-қаноатлилик болаларда ижобий сифатларни такомиллаштириш, миллат ривожига тўғонок бўладиган салбий иллатларни баргарафлигинингга хизмат қилади.

Саховатли деган ижтимоий сифат, юқорида тавсифланган ўн икки фазилатнинг бирлаштирувчи ва ўзида уларни барча хусусиятларини мужассамлаштирувчи олий даражадаги ижтимоий сифатдир. Бундай фазилатни тўла эгаллаган одам такомил босқичининг энг юқори даражаси бўлган **соғлиқ ва баркамолликка** эришган деб ҳисобланади. Аммо, бундай фазилатнинг баъзи бир кўринишлари барча болаларда ҳам мавжуд. Саховатли деганда, қуйида кўриб чиқадиган саховат унсурларини ҳаммасини ўзида йиға олган бола тушунилади. Бундай бола тўлиқ бахт эгасидир. Саховатли бола деганда, барча бажарадиган ҳаракатларини фақат халқ фаровонлиги йўлида амалга оширадиган инсон тушунилади. Шу нуқтаи назардан келиб чиққанда, саховатнинг тури кўп, кўринишлари ундан ҳам кўп.

Биринчи тури, саховатли бола меҳнатини одамлардан аямайди. У ўн хўжалигида иш бисер бўлиб турганда ҳам, бир одам ёки қандайдир жамоа вакили ундан бир ишни бажариб беришни сўраганида, ўзининг барча зарур ишларини ҳам қолдириб, шу одамнинг ёки жамоа ишини бажаришга, ҳеч иккиланмай киришиб кетади. Бажарганда ҳам, хўжакўрсинга эмас, бор кучини сарфлаб, фидойиларча, ҳақ олмай бу ишни бажаради.

Иккинчи тури. Ўзидаги бор билимларни бошқаларга пийсабилло, яъни эвазига ҳеч нарса талаб қилмай улашади. Билим катта мулк эканини ва уни беришда жуда катта қувват сарфланишини ҳисобга оладиган бўлсак, саховатнинг бу тури энг олийжаноби ҳисобланади.

Учинчи тури. Ҳар қандай одам ёки жамоа ундан қандайдир моддий ёрдам сўраб келса, сахий киши бор бисотини сарфласа ҳам, унинг хожатини чиқаради.

Умуман олганда, инсондаги олий фазилатларни бир-биридан айри ҳолда тарбиялаб бўлмайди. Болаларга ақлий тарбия бериб бораётганингизда, уларда билим ҳажми кўлайиб боради. Билим ҳажми кўп бўлган инсонда ўзига ишонч ҳисси, яъни имони мустаҳкамланиб боради. Имон-этиқодли, ақилли ва билим кўп инсон, албатта маҳнатсевар ва соғлом бўлади. Меҳнатсевар ва соғлом одамда инсоний гурур пайдо бўлиб, ватанпарварлик туйғуси шаклланиб боради, бу туйғу эса, ўз навбатида, толерантлик ва инсонпарварликни етаклаб келади. Имон-

эътиқодли одам, ақилли, меҳнатсевар ва билимли, ватанпарвар, инсон-парвар, инчигун мард, жасур ва шижоатли ҳамда саховатли бўлади. Куриб турганимиздек бу ижобий ижтимоий сифатлар бир-бирини тақозо этиб, бир-бирини етаклаб юрар экан. Булар бир-биридан айри ҳолада учрамайдилар. Шунинг учун болаларга тарбия бераётганда, бу фазилатларга мажму сифатида ёндашган ҳолда, ҳаммасини баб-баравар шакллантириш ва ривожлантириш шарт.

Диалектика қонунилари педагогиканинг умумфалсафий методологик асосининг иккинчи қисми сифатида

Бугунги кунда бутун дунё олимлари, Арасту ва Форобийлар айтиб кетган, Гегель томонидан ривожлантирилиб фалсафанинг энг умумий қонуни сифатида эълон қилинган диалектиканинг уч асосий қонунини тан олиб, ўзларининг ҳаракат жараёнларига энг умумий методологик асос сифатида қабул қилганлар.

Бу уч қонун туғрисидаги маълумотни китобимизнинг 2 фаслида берган бўлсак-да, бу ерда уларни қисқача қайтариш йўли билан эслаб ўтамиз.

Аслида диалектика ривожланиш деган маънони билдиради, бутун борлик – табиат, жамият ва онг тинмай ҳаракат жараёнида бўлиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради.

Бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қаёқдан пайдо бўлади? Гегель: “Бу куч қарама-қарши томонлар бирлиги ва курашидан пайдо бўлади”, деди ва уни диалектиканинг асосий қонуни деб номлади.

Дарвоқе бутун борлик, аввал қайд қилиб ўтганимиздек, чексиз катта ва чексиз кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли-туман мажмулардан ташкил топган бўлиб, ҳар бир мажму ўзининг антиподига, яъни қарама-қарши томонига эга. Мутлақо ёлғиз ва бир томонлама мажмуни, яъни нарса ва ҳодисани топа олмаймиз. Бу қарама-қарши томонлар тинмай бир-бирига интилиб, бир бутунни ташкил қиладилар. Шу билан биргаликда улар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб, бир-биридан қочадилар.

Бу воқелик нарса ва ҳодисалар (тадрижи)нинг ички заруриятдан келиб чиққан қонуният бўлиб, бутун борлик шу қонуниятга бўйунсинади.

Бундай қарама-қарши томонлар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилиб, бир-бирига қарши куч бўлиб қолаверадилар. Ички тортилиш ва итарилиш натижасида нарса ёки ҳодиса ичида кучланиш пайдо бўлади. У маълум бир вақтдан кейин, миқдор жиҳатидан меъёрига етганда, нарса ёки ҳодисада ҳаракат пайдо қилади, шунда улар аввалги

хосинини ўзгартириб, янги бир ҳолатга ўтади. Бу ҳолатларни ифода-
ловчи диалектиканинг яна икки қонуни бор. Булар – “Миздорнинг
сифатга ўтиши” ва “Инкорни инкор” қонунаридир. Бу қонуналар
бериққининг ҳар бир мажмусида ўз кучини кўрсатганлиги учун ҳар бир
инида бу қонуналарни ҳисобга олмаслик ва улардан энг умумий методо-
логик асос сифатида келиб чиқмаслик, ҳаракат жараёнимизни поғўри-
тишқил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга олиб
бормаёди. Чунки бу гайритабиийдир.

Бу қонуналарнинг маърифий жараёнда намоён бўлишини кўриб
чиқамиз.

Педагогик жараёни кўз олдимишга келтирсак, у бир бутуннинг
таълим-тарбия мажмуидан иборат бўлгани ҳолда икки қарама-
қарши “таълим-тарбия берувчи” ва “таълим-тарбия олувчи” то-
монлардан иборат, бошқача айтганда, қарама-қарши кучлардан
тешқил топганлигини кўрамиз. Диалектика қонунарига биноан
улар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилади ва бир-биридан
қочади.

Маърифий жараёни ҳосил қилиш учун бу қарама-қарши то-
монларнинг бир-бирига интилиш кучини ошириб, бир-бирига
қарши кучларни сўндириш йўлидан бориш керак. Сўндирганда
зўрлаб эмас, мураса ва муомала йўли билан сўндириш керакли яхши
натижани беради. Зўрлаб қарама-қарши кучларни сўндириш ёки улар
мавжуд бўлса-да, кўрмасликка олиш қарама-қарши кучларнинг куча-
йишига ва маърифий жараёнинг тўхташига, гоҳида унинг тесқари са-
мара беришига олиб келади.

Таълим-тарбияда бир-бирига интилувчи куч бўлиб, улар ёш-
ларни билимга қизиқтириш кучайтиради. Шунинг учун педаго-
гиканинг асосий тамойилларидан бири ҳам берилаётган билимга
қизиқтириш йўли билан болалар диққатини дарсга жалб этиш
ҳисобланади. “Диққат билим эшигидир” – деган эди Ушинский.

Таълим-тарбия берувчи таълим олувчига бераётган билим
моҳиятини очиб, қизиқтириб туриб, тушунтириш пайтида миқдор
йиғилиб сифатга ўтиши учун уни тарбияланувчига бир неча бор
такрорлаш шарт бўлади.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, берилган билим таъ-
лим олувчининг мия қобигида ўз аксини топиши учун уни камидан
3 – 5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суёт
болалар билан ишлаётганда эса 7 – 9 маротаба такрорлаш керак
экан. Шундагина миқдор сифатга ўтиб, талабалардаги “билмас-
лик” ҳолати “билиш” ҳолати билан алмашинади. Миқдор сифатга

ўтади. Бола аввалги “билим йўқ” ҳолатини инкор қилиб, “билимли” деган сифатга эга бўлди. Бу, диалектиканинг қонунилари нилади, дегандир.

Дарс бериш ва ўқув жараёнини олиб боришда, бу қонунларга амал қилмаслик маърифий ҳаракатнинг энг умумий методологик асосининг иккинчи қисмига суянмаслик бўлиб, ҳаракатдан, кўзланган мақсадни чекинишга олиб келади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Педагогика қандай ижтимоий буюртмани бажаради? 2. Ўқитувчи ва педагоглар таълим жараёнида нимага, албатта эришилари шарт? 3. Ўқитувчи ва педагоглар талабаларга тарбия бериш жараёнида, уларда қандай фазилатларни шакллантиришлари лозим? 4. “Ақилли ва билимли” фазилатини тушуштириб беринг? 5. “Соғлом ва эзгу ниятли” фазилати нимани англатади? 6. “Меҳр ва муҳаббатлилиқ” фазилати жамиятда қандай рол ўйнайди? 7. Ҳуқуқий ва экологик маданият” деганда нимани тушунамиз? 8. “Миллий гурури бор ва ватанпарвар” фазилати жамиятда қандай вазифани бажаради? 9. “Мард ва жасур” фазилатини шарҳлаб беринг? 10. “Сабр-каноатли ва саховатли” фазилатини жамият ривожигаги ўрнини кўрсатиб беринг? 11. Диалектика деганда нимани тушунамиз? 12. Диалектиканинг нечта қонуни бор? 13. Диалектика қонунилари таълим-тарбия жараёнида қандай ишлайди?

3.5. Педагогиканинг хусусий методологик асоси – Дидактика

Дидактика – таълим назарияси тушунчасини англатади. Таълим назарияси таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган қонун, қоида ва тамойиллар, таълим усуллари, таълим-тарбия шакллари ва педагогикадаги асосий тушунчаларни ўз ичига олади.

Демак, дидактика ёш авлодни “Нимага ўқитиш?”, “Нимани ўқитиш?” ва “Қандай ўқитиш?” каби саволларга жавоб беради. Дидактика – ўқитишнинг умумий қонун, қоида ва тамойилларини аниқлаб бериш билан бирга, ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш усуллари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Дидактика бутун педагогик фаолият, яъни таълим-тарбия билан шугулланувчиларнинг назарий ва амалий ҳаракатлари учун хусусий методологик асос вазифасини ўтайди.

Шундай экан, дидактика педагогиканинг илмий фаолиятини ифода этгани учун, унинг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва усуллари, яна қайтаришга тўғри келади, қуйидагилардир:

Дидактиканинг тадқиқот объекти – таълим-тарбия жараёнидир. Ҳатто, ўқувчи ва талабалар билан олиб бориладиган, барча таълимий ва тарбиявий ҳаракатлар таълим-тарбия жараёнида ўтади. Таълим-тарбия жараёни ҳама, ўзига хос қонун, қоида ва тамойиллар асосида кечади.

Дидактиканинг тадқиқот предмети таълим-тарбия жараёнини таъминловчи – “таълим-тарбия оловчи”, “таълим-тарбия берувчи”, “таълим воситалар”, “меъёрий ҳужжатлар” ва “педагогик усуллар” воситалари **функционал алоқадорликлардир**.

Шунинг билан, шу алоқадорликларнинг мавжудлиги таълим-тарбия жараёнининг ички қонуниятидан келиб чиққанлигини исботлаш ва уларни бир-бирига мутаносиб равишда тараққий эттиришдир.

Бу дегани, таълим-тарбия жараёнида қатнашувчи бирон-бир унсур ўзгарса, унинг бошқа унсурларини ҳам шунга мослаштириб ўзгартириш зарур эканини исботлаб беришдир. Масалан, таълим-тарбия жараёни кечадиган синф ёки аудиториядаги ўқитувчи ёки педагог ўзгарса, меъёрий ҳужжатларга ҳам ўзгариш киритиш, ўқитишнинг усуллари ва ахборот-коммуникация воситаларидан фойдаланиш ҳам ўзгариши мумкин. Ёки ўқитишнинг дастури ўзгарса, дарелик ва бошқа дидактик материалларни ҳамда ўқитувчи дарс бериш усуллариини бироз бўлса-да, ўзгартиришга мажбур. Чунки улар ўзаро функционал боғлиқ. Дидактиканинг мақсади мана шу ўзгаришларни асослаб, таълим-тарбия жараёнининг муайян қонуниятлар асосда кечишини илмий-назарий томондан асослаб беришдир.

Дидактика ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида, ўқув қўлланма мизининг 3.1 да қайд қилинганидек, қуйидаги анъавий ва ноанъавий тадқиқот усулларида фойдаланади: анъавийлардан – кузатиш, тарихий ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш, ўқув-услугий ҳужжатларни ўрганиш, фанлардан билим бериш амалиётини сингизлаш, статик усуллар, мақсадли суҳбат, қиёсий тасниф, таққослаш ва ҳоказо. Ноанъавийлардан – мажму ёндашув, графоаналитик, математик моделлаштириш, социологик тадқиқот усулларида фойдаланилади.

Яхлит таълим-тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари:

Биринчиси – билим эгаллаш ҳамда уларни кўникма ва малакага айлантириш қонуниятларини аниқлаб бериш. Бу борада дидактика анча ютуқларга эришган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қуйидаги қонуниятларини, яъни тамойилларини аниқлаган. Буларга: билимни узатишда онглилик ва фаоллилик, кўргазмалилик, тизимлилик ва мунтазамлик, мустақкамлик, тушунарлилик, илмий асослаб бериш, назария ва амалиёт бирлиги тамойиллари киради. Булар кейинги саҳифаларда бағрафсил баён этилади.

Иккинчиси – таълим мазмунининг тузилиши ва ҳажмини белгилаш.

Учинчиси – таълим ва тарбия беришнинг шакллари ва усулларини такомиллаштириш.

Туртинчиси – бир бутун таълим-тарбия жараёнининг ўқувчи ва талабаларнинг тарбияланганлик ҳолатига ижобий таъсирини таъминлаш.

Ўқувчи ва талабаларда билим ҳамда кўникмаларни таркиб топтириш нақадар зарур бўлса-да, ҳозирги дидактика шу вазифа билангина чекланиб қолмайди.

Эндиликда ўқувчи ва талабаларни камол топтиришда керакли натижалар берадиган ўқиш жараёнининг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти тугилди. Ўқувчи ва талабаларнинг камол топиши таълим-тарбия жараёнида амалга ошириши сабабли билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган дидактик тамойиллар маълум натижани беради. Аммо вазифа фақат қандайдир натижаларга эришиш эмас, балки талабаларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун эса ўқув жараёнининг янги тузулишини ишлаб чиқиш керак. Мана шундай муҳим масаланинг кўриб чиқилиши ўқув муассасасидаги таълим билан тарбия бирлигини ва унинг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз ўзидан аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш, зарурий илмий асосларни яратиш соҳаси бўлган дидактикага юклатилади.

Ўқитиш назарияси, яъни дидактика билимлар, маълумотлар ва далилларнинг қатъга захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, бир қисми мажму ёндашув тамойили асосида тартибга солинган, бир қисми ҳали англаб етиш жараёнидадир.

Ўқитиш жараёнидаги ички тузилишнинг таркибий қисмлари – мақсадли рағбатлантириш, мазмунли ўқитишнинг шакл ва услубларининг ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Педагогик ечимларнинг танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг хусусий методологик асоси – ўқитиш жараёнида мавжуд барча қонуниятларни ҳисобга олиш билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини биргаликда ҳисобга олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Ўқитиш қоидадагидек бўлиши учун ҳар бир талаба билимларни ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши ва тарбияланиши керак бўлади.

Ўқитиш рисоладагидек бўлишда учун талаба ва педагогларнинг кунлиги ҳамда уйдаги ишлаш вақти ўзлари учун гигиеник ва физиологик жиҳатдан белгиланган меъёрларга эга бўлиши керак.

Ўқув жараёнини режалаштиришни асосий йўллари ва ўқитишнинг вазифаларини оптималлаштиришнинг ягона самарадор йўли, уни лойиҳаландир. Таълим бериш ва тарбиялаш жараёнини лойиҳалашда мажму ёндашув тамойилини ҳисобга олган ҳолда ишлга оширилади.

Педагогик жараёни режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини энг мувофақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган ўзига мос вариантини таниш; ўқитишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида мувофақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган усулларини таниш; маълумларни мувофақиятли ҳал этишни, шу жумладан, ўқувчи ва талаббонларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шаклларини таниш.

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари – таълим мазмунини бошқатдан ишлаб чиқиш, муаммоли камол топтирувчи ўқитиш, ташаббусларнинг ўқишини янада фаоллаштириш, янги ўқитиш усулларини яратиш, ўқув материални ташкил қилиш ва уни структуралаштириш каби муаммолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги қоидалар талқин қилинган:

- таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий унсурлари, шу жумладан, табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибалари, инсоннинг ўзаро муносабатлари, уларнинг бошқариш фаолияти, ҳаёти ифодаланиши лозим;

- таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини ақс эттириши керак;

- таълим мазмуни муайян ёнга қаратилган бўлади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади;

- таълим мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмунига кўра ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўллари излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитишнинг дидактикада ишлаб чиқилган асосий гояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

Таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш гояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш – гипотезани олға

суриш – гипотезани концепцияга айлантириш – концепцияни ҳал этиш – уни тасдиқлаш ёки рад қилишдек зарур ҳалқаларни ўз ичига олган.

Муаммоли ўқитиш назариясида қатор қонуниятлар ифодаланган ва тажриба йўли билан асосланадики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, талабаларнинг тайёрлик даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган талабаларнинг билиш фаоллигини фаоллаштириш назарияси муаммоли ўқитиш назариясига жуда яқин.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам маҳсуе ташкил этилган таълим муҳитида талабаларнинг ақлий фаоллигини тобора ошириб беришдан иборат.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллаш (муаммоли ва репродуктив) усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўз-ўзини бошқарадиган фаолликдан иборат.

Фаоллаштириш воситалари мажмуи, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва усуллари мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- таълимнинг ҳамма босқичларида талабаларда ўқитишнинг ички мотивларини кўзгатиш ва ривожлантириш;

- талабаларнинг ўз олдларига тегишли мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;

- талабаларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

- ўқувчи-талабаларнинг ўрганиш-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний, ахлоқий ва ирода кучларини ошириш;

- таълим-тарбия жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали талабалар ўзларининг ўқув-билиш фаоллигини баҳолашини таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим-тарбия самарадорлиги янада ошади.

Таълим-тарбия жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафқуравий тузилиши мазмунини белгилайдиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оила ёки жамоадаги, ёки мактаб ва ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоийдир. Чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади ва кишининг ижтимоий моҳиятини оширишга йўналтирилган бўлади.

Дидактика тамойиллари, қонун ва қоидаларини шарҳлаб беришдан андан бу тушулчаларнинг том маъносини билиб олаётлик.

Қонуният – бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги, уларнинг тадрижий ривожини (эволюцияси) заруриятдан келиб чиққан боғлиқлик. Табиий фанларда, у қонун деб ҳам номланади. Масалан, Ернинг тортинин қонуни, Марказдан қочма куч қонуни, Жоул-Лунц қонуни ва ҳоказо.

Таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини тушунишрадиан бўлсақ, улар таълим-тарбия жараёнининг тадрижий ривожини таълим-тарбиядан келиб чиқувчи таълим-тарбияни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардир. Чунинчи, таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги зарурий боғлиқлик ёки таълим берувчи билан ўқув дастур орасидаги зарурий боғлиқлик ин ҳоказо.

Қонун атамаси аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ин қоидаларга нисбатан ишлатилади. Аммо табиий ва ижтимоий фанларда, уларни ўрганиш жараёнида аниқланган тартиблар, амалиётда қўллаб-қўллаб маротаба тасдиғини топган бўлса, у қонун деб номланадиган бўлган. Изоҳли лугатларда бу атамалар синоним сифатида қўлланилади. Илмий нуқтаи назардан қараганда, бизнинг ихтиёримиздан ташқари мавжуд бўлган ва уларнинг тадрижий ривожини натижасида юзага келган боғлиқликларни қонуният дейилиши тўғри бўлади. Ижтимоий ҳаётдаги инсон ва нарсалар орасидаги гоҳо зарурий, гоҳо нозарурий (биронинг фойдасини кўзлаб) ўрнатилган боғлиқликларни қонун деса бўлади.

Тамойил (принцип) – бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунни бир бутун қилиб турувчи қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар тушунилади.

Таълим-тарбиянинг тамойиллари ўқиш ва ўқитиш жараёнида объектив мавжуд бўлган ва уни бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, одамлар томонидан ишлаб чиқилган ва таълим-тарбия жараёнида амал қилишликка тивсиз яратилган ҳаракатлар тартибининг мойиллиғидир.

Қоида – бу инсон фаолият тартибининг маълум бир босқичи бўлиб, объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг у ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи чора-тадбир тартибидир. Қоидалар назария билан амалиёт орасини боғлаб турувчи воситадир.

Уни педагогик жараён мисолида кўрадиган бўлсак, у ўқитиш қоидаларида намоён бўлади. Ўқитиш қоидаларининг типик вазиятларида ўқитувчиларнинг типик ҳаракати ифода этилган. Бошқача қилиб айтганда, дидактик қоидалар типик педагогик вазиятда ўқитувчи ва ўқувчи ўзини қандай тутиши кераклигини кўрсатиб беради. Шунинг учун улар амалиётга яқин туради.

Педагогик адабиётда педагогик қоидаларга икки хилдаги қараш мавжуд. Биринчиси, амалиётчи ўқитувчиларга дидактика қонуниятлари ва тамойилларини билиш шарт эмас, улар олимлар томонидан ишлаб чиқилган дарс ўтиш қоидаларини ўзлаштириб олсалар, шунинг ўзи кифоя, дейилади. Шу кунда хорижий мамлакатларда бу фикр устунлик қилган. Бу масалага иккинчи турдаги қараш ҳам бор, улар амалиётчи ўқитувчиларни фақат тайёр ўқитиш қоидаларига боғлаб қўйилса, уларнинг ташаббускорлигини чеклаб қўйилган бўлади, дейилади. Бу икки фикрда ҳам мантқиқ бор. Ҳақиқат, ҳар доимгидек, иккаласининг ўртасида ётади. Ўқитувчиларни педагогик қоидаларга қаттиқ боғлаб қўйиб, уларнинг эркини чеклаш салбий бўлгани каби, амалиётдан узилган ва жуда ҳам назарийлашган педагогик тамойиллар ҳамда қонуниятларни педагоглардан талаб қилиш ва педагогик жараёни эркин ҳаракатга айлантириб қўйиш ҳам ноўрин. Таълим-тарбияда, бошқа меҳнат турларидагидек, стандарт ҳолатлар жуда кўп. Бу ҳолда ўқитувчи кўп ҳам ташаббус кўрсатиши шарт эмас, акс ҳолда, ўқитувчининг ташаббускорлиги дарсининг муваффақиятли ўтишига ҳалал ҳам беради. Бу ҳолда, дарс ўтганда айнан қоидаларга риоя қилиш талаб қилинади.

Қоидалар дидактика тамойилларидан келиб чиққани каби, дидактика тамойиллари ўз ифодасини педагогик қоидаларда топади. Бирок қоидалар ўз ичига яна кўп сонли ўқитувчи ва педагогларнинг кўп йиллик тажрибасини ҳам қамраб олган бўлади.

“Дарс ўтиш қоидалари қанча?” деган саволга К. Д. Ушинскийнинг сўзларини келтириш ўринлидир. У: “Барча педагогик қоидаларни бир вараққа сигдириш ҳам мумкин, улардан бир неча жилдли китоблар ҳам яратилиши мумкин”, деган.

Одатда, улар тавсиянома, қўлланма ва эслатмалар сифатида берилади.

Таълим қонунлари. Таълим қонунлари тўғрисида гап борганда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларда гоҳо таълим тамойилларининг, гоҳо таълим қоидаларининг қонун деб юритилиши кузатилади. Шунинг учун, қонун деб аниқ айтилган америкалик Торндайк мактаби бўйича қуйидаги қонунларни қайд қилиш билан чекланамиз.

Ўзаро боғлиқлик қонуни – таълим-тарбия жараёнида иккита рухий ҳаракатнинг ўзаро боғлиқликдаги ривожланиш қонуни. Бу қонун бўйича таълим-тарбия жараёни таълим берувчи ва таълим олувчи руҳининг бир йўналишдаги ҳаракатини тақозо этади. Бу қонунга биноан, агар таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи икки шахедан биринининг рухий ҳаракати иккинчисиники билан мос тушмаса, таълим-тарбия жараёни содир бўлмайди. Тазйик йўли билан билим бериш жараёни содир бўлиши мумкин, аммо ҳақиқий таълим-тарбия жараёни амалга ошмайди. Бу қонунга биноан дарени ташкил қилиш ва уни амалга ошириш учун педагог синф ёки аудиторияда бир ҳолдаги рухий ҳолатни, яъни билим бериш ва билим олиш ҳолатини шакллантириши керак.

Машқ қонуни – бу қонун бўйича, эгалланган билимни кўникма, сўнг малакага айлантириш учун, машқ қанчалик тез бўлса, қайтар реакция ҳам шунчалик тез бўлиб, билим ўзлаштирилиши ҳам тез ўтади, бу билимнинг хотирада узок муддатга сақланиши ҳам таъминланади. Бу қонун бўйича, ҳар ким ўзининг қабул қилиш тезлиги қобилиятига биноан билим эгаллашда ҳам, уни кўникма ва малакага айлантиришда ҳам, машқни иложи борида тез амалга ошириш тақозо этилади.

Интенсивлик қонуни – бу қонун бўйича машқларнинг жавобни қанчалик интенсив равишда бўлса, у шунчалик тез ўзлаштирилади.

Ассимиляция қонуни бўйича ҳар бир янги “туртки” қайтар реакцияни вужудга келтиради. Шунинг учун эгаллаган билимни қайтариш йўли билан “туртиб” туриш керак.

Натижавий қонунда реакция ижобий бўлса, билим мустаҳкамланади, агар салбий бўлса, хотира уни ўчириб ташлайди.

Ҳақиқатан ҳам, бу қонунлар ҳаётдан олинган бўлиб, амалиётда минглаб мартаба синаб кўрилган. Шунинг учун педагогик амалиётда булардан келиб чиқишлик педагогик жараённинг самарадорлигини оширади.

Дидактика тамойиллари. Дидактика тамойилларининг тарихи шуни кўрсатадики, ўқитувчилар дарс олдидан кўзлаган мақсадларини кўп куч ва вақт сарфламай аниқ етишлари учун, бир неча авлод олимлари тинимсиз изланишлар олиб бориб, дидактика тамойиллар миямуи яратилишига сабабчи бўлганлар.

Аввал ҳам айтганимиздек, яқин вақтларгача педагогикадаги қонун, қонуният ва тамойил деган тунгунчалар синоним сифатида ишлатилиб ёки буларнинг биттасига – ё қонун, ё қонуният, ё тамойилни устунлик берилиб келинган.

Аммо кўп йиллик тажрибалар ва бу соҳадаги изланишлар шуни кўрсатдики, қонуният тургун бўлиб, улар асосида яратилган қонун ва тамойиллар, масалан, табиатга мос равишда ривожлантириш тамойили йўқ бўлиб кетиб, ўрнига янги тамойиллар киритилган.

Тамойиллар тўғрисида дидактикада шундай қоида ўрнашиб қолганки, у тарихий вазиятдан келиб чиқиб конкрет жамиятнинг эҳтиёжларини ифода этар экан. Ижтимоий тараккиёт ва илм-фаннинг ривожланиши ҳамда таълим-тарбия жараёнида янги қонуниятларнинг яппқланиши, шунингдек, илғор педагогик тажрибалар натижасида педагогик тамойиллар тизими бойиб бораверган.

Кўп йиллик изланиш ва баҳслар натижасида педагогикада қуйидаги даре ўтишнинг умумий тамойиллар тизими ишлаб чиқилган:

1) **онглилик ва фаоллик** – билимни талабалар томонидан онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик;

2) **кўرғазмалик** – “юз мартаба эшитгандан бир мартаба кўрган яхши” тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда турли-туман кўрғазма қуроллардан самарали фойдаланиш;

3) **тизимлилик ва мунтазамлик** – билимни маълум бир тизимда ва узлуксиз равишда бериб бориш;

4) **мустаҳкамлик** – билимни тушунарли тилда қайта-қайта такрорлаш йўли билан бериш;

5) **тушунарлилик** – билимни ҳаммага тушунарли ва ҳаммабол қилиб бериш;

6) **илмийлик** – билимни болаларда аввалдан мавжуд билимларга асосланиб, мантиқан бир-бирига боғлаб туриб, улардан келиб чиққан ҳолда бериш;

7) **назария ва амалиёт бирлиги** – билим беришда назарий билимларнинг амалиётда ишлатилиши, яъни уни ҳаёт, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Бу тамойиллар педагогик жамоатчилик томонидан умумий тамойиллар деб қабул қилинган.

Онглилик ва фаоллик тамойили. Бу тамойил асосида илм томонидан аниқланган билимни киши эгаллаши учун, у – бу билимларни чуқур англаб етган ҳолда ақлий қувватини интенсив ишлатиши натижасида етиши мумкин, деган қонуният ётади. Билимларни англаганлик ҳолати қуйидаги омиллардан келиб чиқади: ўқишнинг сабаби; талабанинг билиш фаоллиги даражаси; ўқувчи ва талабалар билиш фаолигининг бошқарилиши ҳамда билим беришни ташкил қилиш ва бошқа омиллар. Талабанинг шахсий билиш фаоллиги билим олишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Онглилик тамойилини амалиётда қўллан қўйиладиган жойлардаги роя қилишни тақозо этади:

1. Берилаётган билимнинг ҳаётдаги зарурлиги ва аҳамиятини талаба-ёшларга тушунтириб, унинг истиқболини аён қилиб кўрсатиб бериш йўли билан, таълим олувчиларда аниқ мақсад ва вағифаларни шакллантириш қоидаси.

2. Талабаларга қандай йўл билан билим олишни тушунтириб, уларда шундай ишонч ҳосил қилиш керакки, улар ҳеч қачон олинидиган билимни механик ҳолда эмас, чуқур англаб етсинлар.

3. Ўқитганда барча билиш шакллари: таҳлил ва синтез; дедуктив ва индуктив; таққослаш ҳамда қарама-қарши қўйиш ва ҳоказолардан фойдаланиш қоидаси.

4. Болалардаги мавжуд билим ва кўникмаларга таяниб, обривди таққослаш усулидан фойдаланиб, ҳар бир сўз ва гапнинг том маъносини очиб бериш қоидаси.

5. Уқувчиларнинг ўзаро ўқитиш кучидан унумли фойдаланиб, кўйилган саволларга жамоа бўлиб жавоб топиш қоидаси.

6. Бугунги фаол талаба, эртанги фаол ишчи ва хизматчи эканлигини яққол билган ҳолда, уларни фаоллаштиришга ҳеч қандай кучни аямаслик қоидаси.

7. Болалардаги мавжуд билимлар билан берилаётган билим орасидаги мантикий боғланиш йўқ жойда онглилик бўлмаслигини эсда тутган ҳолда, уларнинг ақли етмай турган жойларни, улардаги бор билим билан мантикий боғлаб бериш қоидаси.

8. Даре марказида доимо ўқувчи туришини, унинг шахси шаклланаётганини билган ҳолда талабачага таълимий таъсир ўтказиш қоидаси.

9. Талабалар фикрини, ҳаёт билан назарий билимлар орасидаги фарқлар борлигига қаратиш орқали уларнинг тафаккурини фаоллаштириш қоидаси.

10. Ўқитиш жараёни янада муваффақиятли ўтиши учун, ҳар бир тушунча берилганидан кейин, уни бир неча мисоллар билан мустаҳкамлаш қоидаси.

11. Ўқитилаётган фанда асосий ва иккинчи даражали жойларини ажратиш йўли билан талабаларда берилган билим ичидаги асосий ўринларини ажрата олишга ўргатиш қоидаси.

12. Фақат ақл ва ҳиссиётдан келиб чиқувчи далилларга таяниб ўқитиш қоидаси.

13. Болаларни ўқишга ўргатиш қоидаси.

14. Таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир ўтказувчи ички ва ташқи омилларни доимо бартараф этиб бориш қоидаси.

15. Талабаларга “Нега?” деган саволни тинмай бериш йўли би-

лан уларда сабаб ва оқибат орасидаги боғланишни билдириб бориш қондаси.

16. Берилаётган билимнинг тўғрилигига, болаларда ҳеч қандай шубҳа-гумон қолмаслиги ва уни эсдан чиқармасликлари учун билимни асос ва далиллар билан исботлаб бериш қондаси.

17. Ҳақиқий билимга эга бўлган деб, уни қайтариб айтиб берганга эмас, балки бу билимни амалиётда қўллай олганга айтилади, деган қоида.

18. Доимо талабалар кизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганиб бориб, уларни жамият эҳтиёжига мослаштириб бориш қондаси.

19. Болалардаги кузатувчанликни ривожлантириб, ҳаётдаги воқеликларни илмий асослаб бериш йўли билан уларда оқлиликни камол топтириш қондаси.

20. Талабаларга билимни шундай бериш керакки, бу билимлар уларда қатъий ишонч ҳосил қилиб, ҳаракат учун дастур вазифасини ўташ қондаси.

21. Ҳеч қачон ўқитувчи айтганларини қайтариш, бировлардан кўчириш ва айтиб туриш ҳолларига йўл қўймаслик билан ўқувчи-талабаларни мустакил фикрлаш ва ҳаракат қилишга ўргатиш қондаси.

22. Берилаётган билимни ҳар томонлама таҳлил қилиб бериш йўли билан болаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш қондаси.

23. Талабаларни фаоллантириш ва рағбатлантириш учун доимо саволлар бериб, уларга жавобни чидам билан тинглаш қондаси.

Кўргазмалilik тамойили. Бу ҳаммага маълум ва тушунарли бўладиган тамойиллардан бири бўлиб, у қадим замонлардан қўлланилиб келинган. Бунинг асосида қуйидаги қонуниятлар ётади: биришчидан, кўриш ва эшитиш орқали олинган ахборотлар мияга турлича таъсир этиб, турлича хотирада сақланади. Қисқача қилиб айтганда, кўз билан кўрганда қулоқ билан эшитгандагига нисбатан беш баробар кўп ахборот олинди, унинг мияда сақланиш даражаси ҳам юқори. Иккинчидан, кўздан борган ахборот қайта ишлашга муҳтож эмас.

Таълим амалиёти бу тамойилни амалга оширишнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Ўқитиш жараёнида, кўрган нарса эшитганга нисбатан бир неча баробар тез ўзлашгирилиб, узок муддатга эсда сақланиб қолишлигини доимо ёдда тутиш қондаси.

2. Болалар шакл, ранг, ҳис қилиш ва товуш орқали фикр юритишларини билиш қондаси.

3. Ўқувчиларнинг, киши нимаки нарсани тасаввурига келтириш

мумкин бўлса, кўра олса, эслаб кўрса, эшита олса тафаккур қилинади деган олтин қондасини билиш.

4. Ҳеч қачон кўрғазмани асосий мақсад қилиб олмаслик, кўрғазмани мақсад эмас, мақсадга эришиш воситаси сифатида билиш қондаси.

5. Билим бериш ва бу билимларни болалар кўникмасига айлантириш жараёнида, барча тушунча ва мавҳумликлар, улар тафаккурига фақат асос, далил, мисол, тимсол ва қиёфалар орқали тез етиб бориши-ни аниқлаш қондаси.

6. Кўрғазмалардан, фақат нарсаларни кўрсатиш учун фойдаланмай, улардан муаммоли вазиятларни шакллантиришда ҳам фойдаланиш қондаси.

7. Кўрғазма фақат ахборот берибгина қолмай, ўрганилаётган нарса ва ҳодиса ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишлигини билиш қондаси.

8. Кўрғазмани кўрсатаётганда маълум бир тартиб билан кўрсатиш яхши натижа беришини тушуниб етиш қондаси.

9. Кўрғазмани аввал бутунлай, сўнг уларни қисмларга бўлиб, ундан кейин эса яна бутунлай кўрсатишга эътибор бериш қондаси.

10. Турли кўрғазмали қуроллардан фойдаланиш яхши, аммо уларнинг миқдори ҳаддан зиёд кўп бўлиб кетса, болалар ҳаёлини тўзғитиб юборишлигини билиш қондаси.

11. Кўрғазмани кўрсатаётганда болаларнинг аввалдан эгаллаган хиссий билимларидан унумли фойдаланиш қондаси.

12. Энг яхши кўрғазма болалар ўзи тайёрлаган кўрғазма эканлигини билган ҳолда кўрғазмани илжи бориша болалар билан бирга тайёрлаш қондаси.

13. Ўзингиз яхши билмаган нарсани ҳеч қачон болаларга кўрсатмаслик қондаси.

14. Янги техник воситалар – ўқув телевиденияси, видео, компьютер ва бошқалардан фойдаланилаётганда, аввал ўқитувчининг ўзи уни яхши ўзлаштириб олишлик қондаси.

15. Кўрғазмали қуроллардан фойдаланилаётганда, болалар диққатини, фикрлаш маданиятини, конструктив фикрини ва ўқинишга кизиқишини тарбиялаш қондаси.

16. Кўрғазмани, назарий билимни ҳаёт билан боғлашда фойдаланиш қондаси.

17. Кабинет тизимида кўрғазма усулидан фойдаланиш имкони кенгайтирилади, шунинг учун кўрғазмаларни кўрсатиш тартибини, албатта режалаштириш қондаси.

18. Кўрғазмали қуроллардан фойдаланилаётганда, болаларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиш қондаси.

19. Кўрғазма жуда ҳам кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у бола-

лар диққатини ўзига жалб қилиб, дарс мавзунинг асосий мақсадидаи чалғитиши мумкинлигини англаш қоидаси.

20. Кургазмадан ҳаддан зиёд кўп фойдаланиш, болаларда абстракт тафаккур ривожига тўсик ҳам бўлиши мумкинлигини билиш қоидаси.

Тизимлилик ва мунтазамлилик тамойили. Бу тамойил қуйидаги объектив қонуниятларга суянади:

- инсон, ташки дунёни ўз тафаккурида фақат аниқ аке эттиргандагина, ҳақиқий ва фаол билимларга эга бўла олади;

- киши тафаккурида илмий билимлар тизимини шакллантиришнинг асосий усули, мақсади а йўналтирилган расмий таълимнинг ташкил қилиниши;

- расмий таълимнинг ташкил қилиниш тартиби, ўқувчилар имконияти ва бериладиган билимнинг лчки маънавий тузилишидан келиб чиққанлиги;

- билим бериш жараёни босқичма-босқич амалга оширилганлиги туфайли, билим бериш самараси, бу босқичлар орасидаги вақтнинг қанчалик қисқа бўлишлигига боғлиқ, босқичлар орасидаги масофа вақт жиҳатдан ҳаддан ошиб кетса, билим бериш самара бермайди;

- агар билим ва унинг негизда шаклланган кўникмалар машқ орқали такрорланиб турилмаса, билим ва кўникма йўқолиб кетади;

- болалар маънавий фикрлашга ўргатилган бўлмаса, улар доимо фикр юритишда қийинчиликларга дуч келадилар;

- ўқитишда тизимлилик ва мунтазамлиликка амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёни сусаяди.

Педагогик амалиётда бу тамойилнинг ишлаши қуйидаги қоидалар орқали амалга оширилади.

1. Ўқувчилар томонидан билимлар тизими тўлиқ ўзлаштириб олинishi учун бериладиган билимларни маънавий тугалланган билим бўлақларига ажратиб ўқитиш.

2. Мазмунини тўлиқ очиб беришга кўзингиз етмаган бирон-бир савол ва муаммони дарс режасига киритмаслик.

3. Маънавийликни ҳеч қачон бузмаслик, бузилган тақдирда узлаштирилмасликнинг олдини олиш учун уни дарров бартараф этишлик.

4. Ўқув фаани – катта бир фаннинг кичрайтирилган модели эканини тушунтириб, фанлараро боғлиқликини кўрсатиб беришлик.

5. Назарий билимларнинг ўзлаштирилиши тўғри кетаётганини доимо текшириб боришлик: ўрганилаётган объект, предмети, назарий асослари, асосий тушунчалари ва уларнинг қўлланиш чегараларини мунтазам эслатиб, уларнинг бажарилишини текшириш.

6. Эсда тутиш лозимки, кунда эшитиб, гўёки яхши билган нарсани тушунигириб, илмий асослаб бериш қийин бўлади. Шунинг учун била-лардаги аввалги билимлари ва мантиқ усулларидан мунозим фойдаланиш зарурлиги.

7. Бошланғич, умумтаълим ва олий таълим босқичларидаги билим мазмуни ва уни бериш усуллари орасидаги мувофиқликни сақлаш.

8. Ўқитишнинг илгор усулларидан доимо фойдаланиш.

9. Ўқитишда тизимлилик ва мунтазамлиликни сақлаш учун, аввал ўтилган билимларни доимо қайтариб туриш.

10. Ўтган билимларни қайтариш усулидан, фақат дарс боши ва охирида эмас, ҳар бир билимни тушунтираётганда ҳам ундан фойдаланиш.

11. Ўтган билимлар билан тез киришиб кетувчи янги таълимдан бошқа янги фикрларни билдирмаслик.

12. Ўқувчиларнинг тил саводхонлигини фақат тил ўқитувчиларни кузагиб борибгина қолмай, барча ўқитувчилар ҳам бу ишни бажаришлари лозимлиги.

13. Сабр ва чиндам билан ҳамда узлуксиз равишда болаларни мустиқил фикр юритишга ва билимларни меҳнат қилиб топишга ўргатиш.

14. Болаларга ўқишнинг истиқболини доимо эслатиб туриш.

15. Ҳар бир бўлим охирида, албатта, умумлаштирувчи мансуботларни амалга ошириш.

16. Болалар жавобида учраб турадиган хатоларни доимо тузиш бориш.

17. Чарчаб қолган болалар фаоллигини ҳеч қачон сунъий равишда фаоллаштиришга ҳаракат қилмаслик, фаоллантиришда болалар жисмоний ва ақлий имкониятидан келиб чиқиб.

18. Болалардан эгаллаган билимига кўникма ва малака ҳосил қилишни талаб қилиш.

19. Эсда сақлаш лозимки, тизимга тушган билим эсдан чиқмайди. Эсдан чиқиб қолса, тизим орқали уни дарров эсга тушириш осон.

20. Я. А. Коменскийнинг: “Ҳамма нарса узлуксиз кетма-кетликда олиб борилиши керак, бугунги айтганларингиз кечагисини мустаҳкамлаши ва эртанги айтганингизга йўл очиб бериши керак”, деган ўғитини унутмаслик қоидаси.

Мустаҳкамлик тамойили. Бу тамойилда барча илгор ўқитувчилар ва педагог олимларнинг кўп йиллик изланишлари ўз ифодесини тап-ган. Унда назарий билимлар билан эмперик билимлар биришиб мустаҳкамланган.

Билимларни мустаҳкам эгаллаш жараёни жуда мураккаб бўлиб, кейинги йиллардаги тадқиқотлар бу жараёнга ўзгаришлар кiritган.

Билимни мустақкам эгаллаш жараёнини шу кундаги тушунилиши, бу жараёнга қуйидаги янги қоидаларни киритишни тақозо этди.

1. Бугунги кунги таълимда фикр юритиш эслаб қолишдан устунлик қилиши исботланган. Шунинг учун болалар ақлий қувватини тежаш мақсадида, улардан кераксиз ва жуда ҳам муҳим бўлмаган нарсаларни эслаб қолишига камроқ эътибор бериб, унинг ҳисобига фикр юритишига кўпроқ куч сарфлашига ёрдам бериш.

2. Болалар тушуниб етмаган ёки нотўғри тушуниб қолган нарсаларни эслаб қолмасликларига эътибор бериш лозим. Бола фақат яхши тушуниб етиб, унинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилган нарсасини хотирасида сақлаш.

3. Бола хотирасини кам эътиборли ахборотларни эслаб қолишдан холи қилиш мақсадида, уларни турли лугат ва энциклопедиялардан фойдаланишга ўргатиш.

4. Эслаб қолинадиган нарсаларни ниҳоятда қисқа қилиб, ёд олишга осон бўлиши учун раво, иложи бўлса шеър вазиғга солиб туриб эсда сақлашга болаларни ўргатиш.

5. Эсдан чиқариш билимни эгаллаб олгандан кейин тез кечишини ҳисобга олган ҳолда, уларни психология фанининг эсда сақлаш қондаси асосида хотирада сақлашга ёшларни ўргатиш.

6. Ёд олишни уйга вазифа қилиб бермай, уни шу нарсага қизиқтириб қўйиш ва вақти-вақти билан бу қизиқишни янгилаб туриш.

7. Такрорлаш машқларини бола янги билимни эгаллаган пайтдан бошлаш. Чунки бу нарсалар кейин эсдан чиқиб кетиши аниқ.

8. Бола диққатини сусайтирувчи ички ва ташқи омиллар фаолиятига йўл қўймаслик. Дангасалик касали билан тинмай кураш олиб бориш, билим олиш суръатини пасайтирмаслик.

9. Бериладиган билимга қизиқиш ва ижобий муносабатни шакллантирмасдан туриб, билим беришни бошламаслик. Зўрлаб берилган билим бола хотирасида узоқ сақланмаслигини унутмаслик.

10. Билимни эгаллаш суръати пасая бошлаши билан унинг сабабини аниқлаш ва бартараф этиш. Одатда, билим олиш суръатининг пасайиши чарчагандан кейин пайдо бўлади.

11. Ўқувчилар томонидан мустақил равишда дарсни қайтариш эслаб қолишнинг муҳим омили эканини унутмаслик ва ўзини ўзи тарбиялашга катта эътибор қаратиш.

12. Қайтариш дарсларини шундай ташкил қилиш керакки, у фақат билимни хотирада тиклашга хизмат қилмай, фикр юритишга ҳам фойдаси бўлсин. Шунинг учун қайтариш дарсларини асосий дарс тизимида ўтмай, унинг ҳажмини ё кўлайтириш, ёки камайтириш.

13. Берилган билим хотирада мустақкам сақланиши учун уни киникарли қилиб, кўргазмали қуроллардан фойдаланиб туриб бериш.

14. Янги бериладиган билим хотирада мустақкам қолиши учун уни аввалги билим билан боғлаб бериш.

15. Билимни мантиқан бир бутун қилиб беришга ўргатиш.

16. Осон ва бир турдаги топшириқ беришдан тийилиш. Улар болаларга қизик бўлмай уларни толиқтиради.

17. Машқлар ўтказишдан олдин, уларнинг бажарилиш тартиби ва натижаси тўғрисида маълумот бериш.

18. Машқ даврида болаларни чарчаб қолишдан сақлаш.

19. Ҳозирги замон назорат усулларидан тўғри фойдаланиш.

20. Болаларни ўз меҳнатини назорат қилиш ва баҳолашга ўргатиш.

Тушунарлилик тамойили. Бу тамойил бир томондан, дидактиканинг бошқа тамойилларининг талабларидан, иккинчи томондан, талабалар ёш хусусиятидан, учинчи томондан, кўп йиллик педагогик тажриба асосида яратилган.

Бу тамойил заминида тезаурус қонуни ётади. Бу қонун бўйича – кишига билим фақат унинг тезаурусига мос келгандагина тушунарли бўлади. Тезаурус латинча “ҳазина”ни билдиради. Маъноси, *кишининг тўплаган билими, кўникма ва фикрлаш услуби унинг тезаурусини ташкил қилади.*

Бошқа қонуниятларни ҳам кўрсатишимиз мумкин: бериладиган билимнинг тушунарлилиги, уни эгаллаётган боланинг ёши индивидуал хусусиятларига боғлиқ; тушунарлилик билим беришни ташкил қилишга ва унда қўлланиладиган билим бериш усул ва услубларига боғлиқ; билимнинг тушунарлилиги ўқувчининг савиясига ва билим сифатига боғлиқлиги; билимнинг тушунарлилиги унинг берилиш суръатига боғлиқлиги ва ҳоказо.

Я. А. Коменский шакллантирган қуйидаги қоидалар мавжуд: осондан қийинга, маълумдан номаълумга ва оддийдан мураккабга. Шу замоннинг педагогик назария ва амалиёти тушунарлилик тамойилининг қўлланиш қоидаларини кенгайтирди ва бойитди. Улар қуйидагилар:

1. Билимни боланинг ёшига қараб бериш.

2. Бола тафаккури берилаётган билимга тайёрланган бўлиши шарт.

3. Ўқитаётганда боланинг тайёргарлик ва ривожланганлик даражасига қараб билим бериш.

4. Боланинг индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб билим бериш.

5. Билим бериш суръати ўртача олиб борилиши шарт.

6. Билим беришда, муайян кучланишнинг ҳосил бўлишини эсда

сақлаш. Бу кучланиш ошиб кетса, болалар толиқиб, кучланиш пасайиб кетса, болалар зеркиб қолишини билиш.

7. Психология ва педагогиканинг янги кашфиётларидан унумли фойдаланиш, кичик одимлардан аста-секин катта одимларга ўтиш йўли билан таълим жараёнини интенсивлаштириш.

8. Янги дарс ўтишда билими кучли талабалардан ва дарсни мустаҳкамлаётганда билими ўрта ва кучсиз талабалардан фойдаланиш.

9. Берилаётган билимларнинг қарама-қарши томонларини ҳам тушунтириб, талабаларнинг билим олишини осонлаштириш.

10. Талабаларга энг қийин сингадиган билимлар табиат ва жамият таракқиётининг умумий қонунларидир. Шунинг учун муайян фанни ўтаётганда усталик билан уларни қўшиб тушунтириб кетиш.

11. Секинлик билан шопиш! Таълим-тарбия жараёнини асоссиз тезлаштирмаслик ва сусайтириб юбормаслик.

12. Талабаларнинг оралик якуний фикрларини “билди”га йўймасдан, улардан фикрни давом эттириш учун фойдаланиш.

13. Тушунарлиликнинг ўқитувчи сўзларининг юқори ҳиссиёт ва ҳар бир сўзни асослаб берилганлиги билан ҳам белгиланганлиги.

14. Узок маърузалардан қочиш.

15. Ўқитишнинг бош қисмида фақат асосийларини айтиб ўтиш билан қифояланиш.

16. “Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи бу ҳақиқатни топишни ўқувчиларга ўргатади” иборасини унутмаслик.

17. Тушунарли қилиб дарс ўтиш, бутун билимни талабаларга содда тилда тушунтириб бериш ёки бу билимларни топишни тушунарли қилиб айтиб беришда эмас, балки калаванинг учини ушлатиб қўйиб, билимнинг секин-аста эгалланишини кўрсатиш, уларни рағбатлантириб туриш ва ҳоказо тадбирларга айтилади.

Илмийлик тамойили. Бу тамойил асосида бир қатор қонуниятлар ётади. Жумладан:

- дунёни ва инсоният аниқлаган ҳамда амалиётда синаб кўрилган қонуниятларни ўрганса бўлади;

- таълим-тарбия жараёни – илмий фаолият орқали тўпланган, объектив олам тўғрисидаги маълумот тизимини ўсиб келаётган авлодга билдиради;

- илмийлик – бериладиган билимлар маълум бир кетма-кетликда берилишини такозо этади;

- илмийлик яна берилаётган билимнинг ҳозирги замон ижтимоий ва илмий тарққиёт даражасига мослиги ҳамда тузилган дастур ва ишчи режага мувофиқлиги билан ҳам белгиланади.

Дидактика бу тамойилни амалиётда қўллашликнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ҳамда дарс беришнинг усул ва услубларининг энг илғорларидан фойдаланиш.

2. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари бўйича дарс берганда, маънавийнинг фақат индуктив усулининггина эмас, балки дедуктив усулини ҳам бемалол қўллаш.

3. Бошданок ўқув фанининг ички мантиқини очиб беришга интилиш.

4. Талабаларда нарсалар ва ҳодисаларга диалектик ёндашувни шакллантириш мақсадида, ҳар бир билимни беришда унинг ички диалектиказига аҳамият бериш.

5. “Қайтариламаса эсан чиқади”, деган қоидадан келиб чиқиб, ҳар бир дарсда янги билимни такрорлаб туриш.

6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташқи муҳит, вақт, оқилолик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички шароитларга боғлиқликда тушунтириш.

7. Ўқитганда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.

8. Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржимаи холини гапириб бериш.

9. Билим беришда, унинг тадқиқ қилинган усуллари ҳам айтиб, болаларда тадқиқот усулларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Дарс ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эскиларига танқидий ёндашиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қондасидан келиб чиқиб, берилаётган билимнинг кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билимларини беришда, улар ичиндан асосийларини ажратиб, фандаги устувор йўналишларни ҳам кўрсатиб ўтиш.

13. Юқори синф, академик лицей, коллеж ва айниқса, олий ўқув юртларида фандаги баҳсли ўринларни айланиб ўтмаслик.

14. Болаларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлантириб бориш.

15. Янгилик топишга кенг имконият яратиб бериш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалсафанинг билиш назариясининг марказий қондасига асосланади. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуқтаи назари – бу ҳаёт ва амалиётнинг нуқтаи назаридир, дейилади. У қуйидаги қонуниятлардан келиб чиқади:

- ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, тасдиқланади;

- амалиёт – ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадқиқот натижаларининг қўлланиш кўлами;

- тўғри таълим қилинган таълим-тарбия ҳаётдан келиб чиқади;

- таълим-тарбиянинг самарадорлиги унинг амалиёт билан қанчалик боғлиқлиги билан белгиланади;

- билим беришнинг самарадорлиги, унинг политехник таълим билан боғлиқлигида белгиланади;

- берилаётган билим ҳаёт билан қанчалик боғланса, болалардаги билим эгаллаш шунчалик оқли кечади.

Буларнинг амалиётда қўлланиши қуйидаги қоидалар орқали кечади.

1. Билим ва тарбия беришда, бола уларнинг, ўз ҳаётига нақадар зарур эканини билиб бориши.

2. Билим беришда ҳаётдан билимга ёки билимдан ҳаётга қараб бориш.

3. Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур бўлгани учун қанф қилинганлигини таъкидлаш.

4. Болаларни энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат муносабатлари билан таништириб бориш.

5. Болаларнинг олган билимларини амалиётда, албатта синая кўришларини талаб қилиш.

6. Мактабнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқлигини амалда кўрсатиш.

7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли орқали билимни амалиёт билан боғлаш.

8. Дарс беришда, болаларнинг меҳнат тажрибаларидан келиб чиқиш.

9. Ижтимоий меҳнат фақат дарс жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.

10. Ақлий меҳнатчи жисмоний меҳнат билан олиб бориш.

Дарс ва ўқув машғулоти турлари ва типлари

Пировард натижада, бутун узлуксиз расмий таълим жараёнининг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда жамиятнинг давлат таълим тизимига қўядиган талаблари дарс ва ўқув машғулоти жараёнида амалга оширилади. Қуйида дарс ва ўқув машғулотларни таснифлаб чиқамиз. Умуман олганда, ҳар қандай нарса ёки ҳодисани тасниф (классификация)лаганда, унга шу нарсанинг бирон-бир хусусияти асос қилиб олинади.

Дарсларни ҳам таснифламоқчи бўлсак, шу умумий қоидага риоя қиламиз.

Биринчи бор, икки нарсани асос қилиб олиб, дарсларни таснифлаб чиққан рус олими И. Н. Кузнецов бўлган. У ўзининг таснифига дарсенинг мазмуни ва даре ўтиш усулини асос қилиб олган. Масалан, математика дарсларига киритилган мазмун асосида – арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия гуруҳлари ажратилган. Шунга ўхшаш бошқа фанларда ҳам дарсларни таснифлаб чиқиш мумкин. Дарсенинг ўтиш усули бўйича: синфда ўтиладиган дарслар, экскурсия дарслари, кинодарслар, мустақил иш дарслари ва ҳоказо.

Дарсенинг мантикий тузилиши ва билиш жараёнининг характериغا қараб дарслар, кириш дарси; эгалланадиган билимлар билан бирламчи танишиш дарси; янги билимларни эгаллаш дарси; эгалланган билимларни амалиётда қўллаш дарси; кўникмалар ҳосил қилиш дарси; умумлаштириш, қайтариш ва мустаҳкамлаш дарси; текширув дарслари, аралаш дарс.³²

Назариётчи ва амалиётчи педагоглар орасидаги кенг қўлланиладиган дарс таснифларидан бири М. А. Данилов билан Б. П. Есипов ишлаб чиққан тасниф ҳисобланади.³³ Улар, ўз таснифларига икки дидактик мақсадлар ва дарсенинг умумий тизимдаги ўрнини асос қилиб олганлар. Улар қуйидагилардир: 1) аралаш дарслар; 2) янги материал билан танишиш; 3) олинган билимни мустаҳкамлаш; 4) ўрганилган нарсани тизимга келтириш ва умумлаштириш; 5) билим ва кўникмаларни ҳосил қилиш; 6) билимларни текшириш.

Янги дарслар уларни ўтиш асосига қараб, қуйидаги турларга ажралади:

а) дарс-маъруза, дарс-сухбат, кино дарси, назарий ёки мустақил ишлар дарси; аралаш дарс;

б) мустақил ишлар дарси, дарс – лаборатория, амалий ишлар дарси, дарс – экскурсия;

г) оғзаки сўраш, ёзма синов, синов, синов амалий назорат, назорат иши, аралаш дарс;

Дарслар ички тузилишига қараб ҳам типларга бўлинади. Коменский ва Гербартлардан бошлаб, шу кунгача дарсенинг тўрт бўлақдан иборат бўлган тиби ҳукм суриб келмоқда. Буларга: янги билимларни эгаллаш учун тайёрланиш; янги билимларни эгаллаш; янги билимларни мустаҳкамлаш ва тизимга келтириш; эгаллаган билимларни амалиётда қўллаш. Бу типдаги дарс аралаш дейилади.

Унинг шу кунгача сақланиб келишининг сабабларидан бири, аралаш дарсдаги тўрт унсур истаган кетма-кетликда қўлланиши мум-

³² Данилов М.А., Есипов Б.П., Дидактика. – М., 1957.

³³ Исапов С.В., Типы и структуры урока – М., 1952.

³³ Данилов М.А., Есипов Б.П., Дидактика. – М., 1957.

кин. Шу билан бир қаторда бу типдаги дарс жараёнида дидактиканинг деярли барча талабларига эришиш осон. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчиларнинг айтишларича, 80 фоиз дарслар шу типда олиб борилар экан.

Бу турдаги дарсларнинг афзаллиги яна шундаки, у дарс жараёнида ҳукм сурувчи қонуниятларга мос келади. Бу дарсларда ўқитувчи ва педагоглар, ўз шароитларидан келиб чиқиб, таълим олувчиларнинг қабул қилиш имкони, тайёргарлик даражаси ва бошқа бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда, дарсга ажратилган вақтни дарс ичидаги тўрт унсурга ихтиёрий равишда тақсимлай оладилар.

Аралаш дарсларнинг юқорида айтилган ютуқлари билан бир қаторда, камчиликлари ҳам оз эмас. Чунинчи, аралаш дарсларда, ундаги тўрт унсурнинг ҳаммасига вақт етишмайди. Дарс олиб борувчиларнинг ихтиёридан ташқари, алвалги дарсни яхши қайтариб чиқаман деган муаллимга, албатта, янги билим бериш учун кам вақт қолади. Янги берилган билимни ва уйга вазифа беришни қоидали қилиб амалга оширишни айтмай қўяколайлик. Шунинг учун кейинги вақтда, педагогик амалиётда бир турдаги фаолият билан шуғулланувчи дарслар пайдо бўла бошлади. Буларга: янги билимларни эгаллаш дарслари; янги кўникмаларни ҳосил қилиш дарслари; билимларни умумлаштириш ва тизимга келтириш дарслари; билим ва кўникмаларни текшириш ҳамда хатоларни тузатиш дарслари; билим ва кўникмаларни амалиётда синаб кўриш дарслари. Бу дарс типлари шундай номлангани билан, дарс ичидаги аралаш дарсларнинг тўрт унсурининг бири узайтирилиб, қолганлари қисқартирилган бўлади. Масалан, дарсларга ажратилган 45 дақиқани, янги билимларни эгаллаш дарс типига, дарсни ташкил қилиш ва ўтган дарсни қайтариш қисмига 2 – 3 дақиқа берилади. Бу вақтда ўқитувчи ўтган дарсни қайтармай, қисқача эслатиб ўтади, холос ва ҳоказо. Қуйида бу типдаги дарсларнинг ички тузилишини кўриб чиқамиз.

Янги билимларни эгаллаш дарси ёки уни тушунтириш дарси ҳам деб юритилади. Бу типдаги дарс қисмларининг тахминий жойлашуви қуйидагича.

1. Илгари ўтилган билимларни эслаш.
2. Янги билимлар бериш.
3. Янги билимнинг ўзлаштирилганлигини текшириш.
4. Назарияни қўллаш намунасини кўрсатиш.
5. Уйга вазифа бериб, дарсни яқунлаш.

Эгалланган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш дарси қуйидаги унсурларни ўз ичига олади:

1. Назарий билимларни эслаш.

2. Эгаллаган билимлар бўйича машқлар килиб, кўникми ҳосил қилиш.

3. Дарсни яқунлаш.

4. Уйга вазифа бериш.

Такрорлаш дарси. Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш билли такрорлаш дарслари орасида анча умумийлик мавжуд. Бу умумийлик, энг аввало, мазкур дарсларнинг вазифалари ва дарснинг ички тузилишига тааллуқлидир. Шу билан бирга бу дарсларнинг орасида такрорланмаётган аввалги дарсларда материал тўлиқ берилмаган, баъзи жойлари такрорланади. Билган нарсасини ҳадеб такрорлайвермайди. Такрорлаш дарсларида авваллари билмай қолган жойлари такрорланади.

Эгаллаган билимларни умумлаштириш ва билим ҳамда кўникмаларини такомиллаштириш дарси.

Бу дарснинг унсурлари қуйидагича:

1. Умумлаштирувчи билимга доир билимларни эслаш. 2. Билимларни умумлаштириш ва улар орасидаги функционал алоқадорликни кўрсатиш. 3. Назарий билимларни ўзлаштирилганлигини текшириш. 4. Билимларни умумлаштирган қоида билан таништириш. 5. Мавзу бўйича эгалланган билимларга ҳосил қилган кўникмаларни такомиллаштириб, малака даражасига етказиш. 6. Дарснинг натижаларини яқунлаш. 7. Уйга вазифа бериш.

Эгаллаган билим ва кўникмаларни текшириш дарси. Назорат иши ўтказиладиган дарснинг тузилиши мураккаб эмас. Ўқитувчи топшириқларни эълон қилади, ўқувчи ва талабалар уларни бажарадилар ҳамда дарс охирида ишлар йиғиб олинади. Назорат ишининг савол ва топшириқлари шундай ифодаланиши керакки, ўқувчиларнинг жавобларидан улар билимларни шунчак эслаб қолгани эмас, балки ишнинг моҳиятини тушунгани ҳам кўришиб туриши лозим.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Дидактиканинг тадқиқот объекти нима? 2. Тадқиқот предмети нима? 3. Дидактиканинг тадқиқотлар олиб боришидан мақсади нимада? 4. Дидактика илми қандай вазифаларни бажаради? 5. Фаоллик назарияси нимани англатади? 6. Муаммоли ўқитиш заминидан нима ётади? 7. Қонуният билан Қонун орасидаги фарқ нимада? 8. Тамойил деганда нимани тушунамиз? 9. Қоида деганда нимани тушунмоқ лозим? 10. Таълим қонунлари нечта ва улар қайсилар? 11. Дидактика тамойиллари нечта ва уларни санаб беринг? 12. "Онглилик ва фаоллик" тамойилини тушунтириб беринг? 13. "Онглилик ва фаоллик" тамойилининг қоидаларини са-

нанг? 14. "Кўргазмалилик" тамойили ва унинг коидаларини кўрсатиб беринг? 15. "Илмийлик" тамойили ва унинг коидалари хакида гапириб беринг? 16. Дарс ва ўқув машғулотини турлари нечта? 17. Дарс ва ўқув машғулотининг типларини кўрсатинг? 18. Дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш ва уларни амалга оширишда дидактика конун, тамойил ва коидаларга қандай килиб амал қилинади?

4 БЎЛИМ ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТ – МЕТОДИКА

4.1. Ўқув машғулоти мажмуи

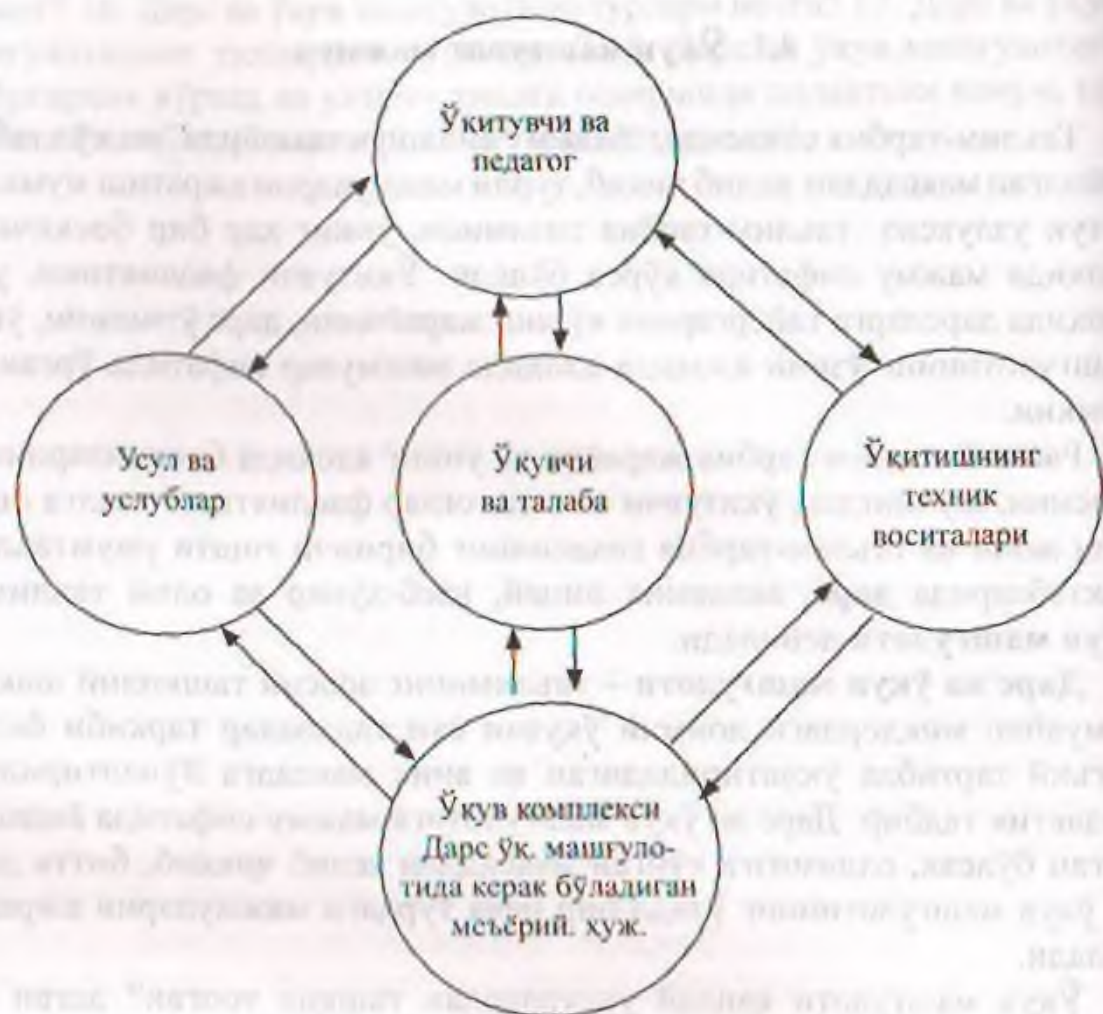
Таълим-тарбия соҳасида, “Мажму ёндашув тамойили”ни қўллаб ишлатишнинг мақсаддан келиб чиқиб, турли мажмуларни ажратиш мумкин. Бутун узлуксиз таълим-тарбия тизимини, унинг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифатида кўрса бўлади. Ўқитувчи фаолиятини, унинг алоҳида дарсларга тайёргарлик кўриш жараёнини, дарс ўтишини, ўқув машғулотининг ўзини алоҳида-алоҳида мажмулар сифатида ўрганиш мумкин.

Расмий таълим-тарбия жараёни ва унинг алоҳида босқичларининг асосини, шунингдек, ўқитувчи ва педагоглар фаолиятини амалга ошириш жойи ва таълим-тарбия соҳасининг биринчи гишти умумтаълим мактабларида **дарс**, академик лицей, касб-ҳунар ва олий таълимда **ўқув машғулоти** дейилади.

Дарс ва ўқув машғулоти – таълимнинг асосий ташкилий шакли, у муайян миқдордаги доимий ўқувчи ёки талабалар таркиби билан каъбий тартибда уюштириладиган ва аниқ мақсадга йўналтирилган дидактик тадбир. Дарс ва ўқув машғулотига мажму сифатида ёндашадиган бўлсак, олдимизга қўйган мақсаддан келиб чиқиб, битта дарс ва ўқув машғулотининг ўзида бир неча турдаги мажмуларни ажратса бўлади.

Ўқув машғулоти қандай унсурлардан ташкил топган? деган саволга, қуйидагича жавоб берамиз. Дарс ва ўқув машғулотини амалга ошириш учун, авваламбор, **ўқувчи ёки талабалар бўлиши шарт**. Иккинчидан, дарс ёки ўқув машғулотини олиб бориш учун **ўқитувчи ёки педагог бўлиши лозим**, бу дарс ва ўқув машғулотининг навбатдаги таркибий қисми. Шу билан бирга, дарс ва ўқув машғулотини амалга ошириш учун ўқув биноси, ундаги синф ва аудитория хоналари, уларнинг ичидаги жиҳозлар – доска, стол ва ҳоказо, шу жумладан ахборот-коммуникация технологиялари, яъни **техник воситалар зарур**, бу дарс ва ўқув машғулотини учинчи унсури. Ўқитувчи ва педагогларнинг дарс ўтишлари ёки ўқув машғулотини олиб боришлари учун режа, дастур, дарслик ва бошқа бир катор **меъёрий ҳужжатлар** керак бўлиши ҳам баҳс қилинмайдиган ҳақиқат. Ҳар қандай таълимий жараённи амалга ошириш учун, ўқитувчилар педагогик **усуллар** билан қуролланган бўлишлари ҳам баҳс талаб қилмайдиган ҳақиқат. Бу дарс

ва ўқув машғулоти деган бир бутунликнинг ажралмас бешинчи унсури ҳисобланади (3-расмга қаранг).

3-расм. Ўқув машғулот мажмуи.

Қуйида, дарс ва ўқув машғулотини таркибий қисмларининг ҳар бирини таснифлаб, улар орасидаги алоқадорликларни кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

Ўқувчи ва талаба. Кўриб турганимиздек, мажмунинг марказида “Ўқувчи ва талаба” деган ҳалқа жойлашган. Бунинг боиси шундаки, бутун таълим-тарбия тизими ва унда иштирок этувчи моддий ва маънавий унсурларнинг ягона мақсади таълим олаётганларда, яъни ўқувчи ва талабаларда, замон талабига жавоб берадиган ижтимоий сифатларни шакллантиришдир.

Ўқитувчи ва педагог. Дарс ва ўқув машғулотининг иккинчи таркибий унсурларидан бири – бу ўқитувчи ва педагоглardир. Бу узлуксиз таълим-тарбия тизимидаги билим берувчи ва тарбияши амалга оши-

рунчиларнинг умумий номи бўлиб, аслида узлуксиз риёмий таълим тарбия тизимининг турли босқичларида улар турлича номланишди. Мактабгача таълим муассасаларида мураббий, бошланғич таълимда – устоз, умумтаълим ўрта мактабда – ўқитувчи, лицей ва коллежларда – педагог, олий ўқув юртлирида – илмий даражасига қараб – ассистент, вақти ўқитувчи, доцент, профессор, олий таълимдан кейинги таълимда – профессор ва малака оширишда маърузачи деб юритилади.

Ўқув комплекси. Даре ва ўқув машғулотиининг навбатдаги унсури – даре ва ўқув машғулотига керак бўладиган меъёрий хужжатлар. Уларга мутасадди таъкилотларда тасдиқланган намунавий дастур, ишчи дастур, ўқув режаси, тақвимий режа, дарслик, ўқув-методик қўлланмалар, маърузанинг матни ёки даре лойиҳаси ва бошқа дидактик материаллар кирди. Буларнинг ҳаммаси дидактика тамойилларига асосан тузилган бўлиб, ўзаро бир-бирига мос тушиши шарт. Шу кунда бизда улар “Ўқув комплекси”, узок хорижий мамлакатларнинг ҳаммасида эса, уларнинг йигиндисини, бир сўз билан “Куруюккуюм” дейилади.

Ўқитишнинг техник воситалари. Буларсиз дарсни амалга ошириш мумкин эмас. Ўқитишнинг техник воситалари таркибига: ўқув биноси, ичидаги аудитория ёки синфхоналари, хоналар ичидаги жихозлар – парта ёки стол-стул, ўқитувчининг курсиси ва ишчи стол, маъруза учун минбар, доска ва ахборот-коммуникация техникалари кирди.

Усул ва услублар. Бизга маълумки, инсон муаяйн мақсадга эришиши учун бир қатор усуллардан фойдаланади. Услуб эса – усулнинг таркибий қисми бўлиб, мақсадга эришишда қўлланиладиган чора-тадбирларга айтилади. Инсон бу усул ва услубларни маълум бир тартибда қўллайди. Усуллар қўлланиш тартибини – методика, услуб, йўл, тариқат каби атамалар билан номлайдилар.

Даре ва ўқув машғулотиининг бу беш унсури ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни даре ва ўқув машғулоти деган мажмуни ташкил қиладилар. Бир унсуриининг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини тақозо этиб, бирининг йўқ бўлиши бошқа барча унсуриларининг фаолиятини йўққа чиқаради. Дарҳақиқат, ўқитувчи ва педагог бўлмаса, даре ва ўқув машғулоти бўлмайди. Ҳаммаси бўлсаю, ўқувчи-талабалар бўлмаса ҳам даре ва ўқув машғулоти амалга ошмайди. Ҳамма унсурилари мужассамланиб, даре ва ўқув машғулотларни амалга оширишнинг дастур ва дарслиги йўқ бўлса, даре ва ўқув машғулоти бўлмайди. Бўлган тақдирда ҳам даре ва ўқув машғулоти дейилмайди ва ҳоказо.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, дарс ва ўқув машғулоти деган мажмунинг бирон-бир унсури бўлмаса, уни амалга ошириб бўлмайди, унинг бирон-бир унсурининг сифати ўзгарса, яъни сифати пасайса ёки ошса, қонуний равишда бошқа унсурларининг ҳам сифатини шунга тенглаштиришга тўғри келади. Масалан, беш унсурдан ташкил топган ўқув машғулоти деган мажмунинг биронтаси, масалан, ўқитувчининг сифати баланд бўлсаю, ўқувчиларнинг лойқайдлиги туфайли сифатлари паст бўлса, кўзланган мақсадга етиб бўлмайди ва ёки аксинча. Шунингдек, техник воситалар деган унсурининг сифати баланд бўлсаю, ўқитувчи ундан фойдалана олмай ўз сифатини пасайтирса, техник воситаларнинг сифатини баландлиги зое кетади ва ҳоказо.

Демак, дарс ва ўқув машғулоти – аниқ мақсадни кўзлаб, ажратилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи ва талабалар билан ўқитувчи ва педагоглар раҳбарлигида олиб бориладиган машғулоти экан. Дарс ва ўқув машғулотининг мақсади, мазмуни ҳамда ҳажми Давлат таълим стандартлари асосида белгиланади.

Дарс ва ўқув машғулоти – таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, оғли ҳамда фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабаларнинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт. Бу дидактиканинг асосий тамойилидир.

Ҳозирги кунда узлуксиз расмий таълим тизимида таълим-тарбия синф-дарс шаклида олиб борилади. Инсоният тарихий ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, таълимни ташкилий шакллари жамиятнинг тараққиёт босқичларига мос равишда амалга ошиганини кўрамиз.

Дастлабки даврларда таълим бериш фақат одамларнинг меҳнат фаолияти, кундалик турмуши билан узвий боғланган бўлиб, билим бериш, ахлоқ-одоб ва касбга ўргатиш яқка тартибда олиб борилган.

Давр ўтиши билан кўпчиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўла бошлаган. Таълим ва тарбиянинг мазмуни, билимларнинг мураккаблашуви, болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитишни тақозо этгани ҳолда, таълим-тарбия билан шугулланувчи мутахассислар, яъни ўқитувчиларни тайёрлаш зарурияти келиб чиқди.

Ўрта Осиё тарихига назар солар эканмиз, эрамиздан илгариги минггинчи йилларда оташхона ибодатхоналарида қоҳинлар ёшларни тўплаб, уларга зарурий билим бериш билан шугулланганлиги “Авесто” ва бошқа тарихий маъналардан бизга маълум. Тахминан шу вақтнинг узида болаларни бир жойга йигиб ўқитиш Мисрда ҳам ташкил қилинганлиги тарих саҳифаларидан бизга етиб келган. Марказий Осиё

ва минерликлардан ўрганиб, болаларни тўплаб ўқитиш одати кидимги Юнонистонда ҳам олиб борилганлиги, уларда Спарта ва Афина мактаблари бўлганлиги ҳаммага маълум. Аммо қадимда таълим-тарбияни баъзи чегараланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бериш, таълимни босқичма-босқич бериш масаласига аниқлик киритилмаган эди.

Таълимнинг ташкилий масалалари Ал-Фаробийнинг “Фан ва ақолиқона” асарида ўқув фанларини гуруҳларга бўлиб ўқитиш, уларнинг тарбиявий моҳиятини очиш масалаларига эътибор берилган. Бундай ишлар Мирзо Улуғбек даврида ҳам маълум даражада амалга оширилган. Мирзо Улуғбекнинг фармойиши бўйича, мадрасадаги болаларнинг 12 нафардан ошмаслиги, мударрисларнинг маоши оиласининг бирча харажатларига етадиган миқдорда давлат хазинасидан ажралишини қайд қилинган.

Педагогика тарихида, таълим-тарбияни ташкил этишнинг асосий шакли дарс ҳисобланган синф-дарс тизимини, юқорида айтганимиздек, биринчи бор буюк чех файласуф олими ва педагоги Ян Амос Коменский (1592–1670) ишлаб чиққан ва амалиётда жорий этган.

Бугунга келиб синф-дарс тизими ривожланиб, давр уни яхлит бир бутунлик – мажму сифатида идрок қилишликни тақозо этмоқда.

1) Замоनावий дарс ва педагог фаолиятига зарур бўлган меъёрий ҳужжатлар

Юқорида дарс ва ўқув машғулоти мажму сифатида кўриб, уни ташкил қилувчи унсурларини санаб чиққан эдик. Қуйида “Замоनावий дарс” ва “Замоनावий ўқув машғулоти” деган тушунчаларни шарҳлаб бериб, дарс ва ўқув машғулоти жараёнида керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар билан батафсилроқ таништирамиз.

Ҳозирги пайтда “Замоनावий дарс” ва “Замоनावий ўқув машғулоти” тушунчалари тез-тез тилга олинмоқда. Замоनावий дарс ва ўқув машғулоти – ўқитувчи-педагог ва ўқувчи-талабаларнинг мавжуд имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланиб, уларнинг ақлий салоҳиятини ишга солади ҳамда биоижтимоий ривожланишларини таъминлайди. Ўқувчи ва талабалар эса, ўз навбатида, билимларни чуқур ўзлаштиришади ва уларни ўзларининг кўникмаларига айлантириб, маънавий баркамоллик сари одимлайдилар.

Замоनावий дарс ва ўқув машғулоти мезонлари қуйидагилар:

- дарс ва ўқув машғулотлар ўқувчи-талаба шахсига йўналтирилган бўлиб, уларнинг ўзаро фаол муносабатларига асосланади;

- дарс ва ўқув машғулоти жараёни, табақалаштириш ҳамда ўқувчи-талабаларнинг шахсий қобилиятларига ёндашув асосида амалга оширилади;

- дарс ва ўқув машғулоти, ўқувчи-талабаларнинг юқори даражадаги қизиқишлари, ақлий фаолликлари ва муваффақиятларга эришувига қаратилади;

- дарс ва ўқув машғулоти, педагогиканинг умумумий ва хусусий методологик асосларидан келиб чиқиб амалга оширилади;

- дарс ва ўқув машғулотида бериладиган билим мазмунига кўра, турли педагогик усул ҳамда услублардан фойдаланилади;

- дарс ва ўқув машғулоти давомида, назария ҳамда амалиёт ўзаро боғлиқликда талқин этилади;

- дарс ва ўқув машғулотида, уни сифат ҳамда самадорлигини таъминловчи турли назорат турларидан фойдаланилади;

- дарс ва ўқув машғулотида, вақтдан унумли ҳамда мақсадли фойдаланилади;

- дарс ва ўқув машғулоти, илм-фандаги "Мажму ёндашув" тамойили асосида амалга оширилади.

Дарс ва ўқув машғулотини замонавий тарзда ташкил қилиш учун куйидаги меъёрий ҳужжатлар тахт бўлиши шарт.

Дарс ва ўқув машғулотини бошлашдан аввал, **биринчидан**, ўқитувчи ва педагог қўлида ўз фанидан, мутахассислар томонидан тузилган ҳамда мутасадди вазирликлар тасдигидан ўтган **намунавий ўқув дастур** бўлиши керак. **Иккинчидан**, шу дастурдан келиб чиққан ҳолда ҳамда ўқув муассасасининг йўналиши, моддий техника базаси ва ўқитувчининг шахсий имкониятларидан келиб чиқиб, **ишчи ўқув дастури** тузилган бўлиши шарт. **Учинчидан**, мазкур фанни ўқитиш учун берилган соатлар ва тузилган ўқув жадвалидан келиб чиқиб, **таквимий ўқув режа** тузилган бўлиши лозим. **Тўртинчидан**, ушбу ўқув фанидан ўтилаётган ҳар бир дарс учун **конспект ёки маърузалар матни ёки педагогик технология** тамойиллари асосида дарснинг **лойиҳаси** тузиб чиқилган бўлиши шарт. **Педтехнология** асосида дарснинг лойиҳаси тузилган бўлса, **технологик харита** талаб қилинмайди. Чунки у лойиҳанинг ичига киритилган бўлади. Айтилган меъёрий ҳужжатларга яна **кўргазма** қуроллар, **тарқатма материаллар** ва бошқа бир қатор **дидактик материаллар** талаб қилинади. Шунингдек, талабаларнинг **мустақил иш мавзулари**, **консультация** ва қолдирилган дарсларни **кайта топшириш жадвали**, **баҳолаш мезонлари** ва **тест саволлари** жамулжам бўлиши шарт.

Булар болаларга билим бериш мақсадида дарс ва ўқув машғулотида кириш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатлар саналади. Уларга

қўшимча қилиб, ўтиладиган фан бўйича энг охириги даражаси ва бундан юқори методик қўлланмалар ҳам тайёрлаб қўйилган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Методик қўлланмаларда мазкур фаннинг назарий ва амалий машғулотларни олиб бориш методикаси, курс ишларини бажариш шартномаси ва бошқалар ҳам бўлиши мумкин.

Намунавий ўқув дастури педагогик илмий тадқиқот институтларида ёки ўқув муассасаларидаги йирик олимлар томонидан тизилган бўлади. У ўқув муассасасини битирувчиларга қўйиладиган талаблардан келиб чиқиб, 100 фоиз Давлат таълим стандарти асосида тузилади. Уни тузишда дидактиканинг барча тамойилларидан фойдаланилади. У фаннинг ўқитилишидан кўзланган асосий мақсадга мос бўлади. Педагогнинг ўқув услубий мажмуасининг асосий унсурларидан бири намунавий ўқув дастуридир.

Ишчи ўқув дастур – намунавий дастурдан келиб чиқиб, мушунга ўқув муассасасининг йўналиши ҳамда ушбу фанни ўқийдиган педагогнинг имкониятидан келиб чиққан ҳолда, педагог томонидан тузилади ва аввал ўқув муассасасининг илмий-услубий кенгашидан, сўнгра тармоқ вазирлиги тастиғидан ўтади. Агар педагог, ўқув машғулотининг педагогик технология тамойиллари асосида лойиҳалаб туриб ўтмоқчи бўлса, ишчи дастур кенгайтирилган тарзда, яъни ўқув материални модульларга бўлиб, уларни мақсадларини аниқланиб туриб тузилади. Бу педагогнинг дарага олиб кирадиган иккинчи меъёрий ҳужжатидир.

Тақвимий ўқув режа ўқув муассасасида тузилган жадвал ва ишчи дастурда кўрсатилган мавзулар асосида тузилиб, педагогнинг дара ўқиши ёки маъруза ўқиш ҳамда амалий машғулотларни олиб боришнинг ой ва кунлар бўйича тартибини кўрсатади.

Конспект ё маърузалар матни, ёки дарс лойиҳаси. Гарчи дарс ва ўқув машғулотлари янги билимларни бериш учун анъанавий услубда олиб боришга мўлжалланган бўлса, педагогнинг қўлида дарс ишланмалари ёки конспект, ёки маърузалар матни, ё ўқув машғулот сценарийси бўлиши талаб қилинади. Бу ўқув методик мажмуасининг асосий унсурларидан бири. Агар дарс ва ўқув машғулотлари педагогик технология асосида олиб борилса, педагогнинг қўлида шу дарснинг лойиҳаси бўлиши шарт. Ўқув машғулотлар, педагогик технология тамойиллари асосида лойиҳаларни тузиш ўқув қўлланмамизининг 4.2. бўлимида батафеил тушунтирилади.

Дарс ва ўқув машғулот ишланмаси. Агар дарс ва ўқув машғулотлари педагогик технология асосида олиб борилмайдиган бўлса, педагогнинг қўлида конспект ёки маърузалар матнидан ташқари, дарснинг ишланмаси бўлиши талаб қилинади. Дарс ва ўқув машғулотлари

ланмасига – мавзунинг номи, дарс ва ўқув машғулотининг мақсади, кутиладиган натижа, асосий ғоя, таянч тушунчалар, машғулотнинг жиҳозлари ва унинг режасига анъанавий тарзда – ташкилий қисм, шунинг қисми сифатида ағалланган билимларни мустаҳкамлаш ҳамда бу унинг бериладиган билимларга кўприк ўрнатиш мақсадида такрорини, янги дарс мазмунини тушунтириш, гуруҳларда ишлаш, мусобақаларни ташкил қилиш, дарсни яқунлаш ва уйга вазифа бериш деган унсурларни киритиш лозим. Шунинг ичига технологик харита ҳам киради.

Технологик харита жадвал шаклида бўлиб, унинг биринчи устунда мавзунинг номи, ўқув жараёнининг мазмуни, ўқув жараёнини амалга оширишда қўлланиладиган усуллар ва уларнинг тизими, кутиладиган натижалар ўз ифодасини топиши керак. Иккинчи устунда биринчи устунда кўйилган саволларга жавоблар берилади.

Ўқитувчи ва педагоглар кўлида бўлиши талаб қилинадиган метъерий ҳужжатлар ичида талабаларнинг мустақил иш мавзулари, консультация жадвали ҳам бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Дарслик – юқори малакали ва тажрибали олим ҳамда педагоглар томонидан тузилиб, юз фоиз намунавий дастурдаги ғоялар ҳамда дидактика тамойилларидан келиб чиқиб яратилади. Дарслик ўқитувчи ва педагоглар ҳамда талабалар учун асосий ўқув қуроли ҳисобланиб, у оддий ва ҳаммага тушунарли адабий тилда ёзилади. Дарслик барчага умумий ёки олий ўқув муассасасининг хусусиятларидан келиб чиқиб махсус бўлиши мумкин.

Ўқув қўлланма – дарсликнинг ҳали кенг педагогик жамоатчилигининг тажрибасидан ўтмаган кўриниши бўлиши ёки муайян бир мавзу бўйича, тажрибали педагоглар томонидан ёзилган, дарс ва ўқув машғулот ишланмалари, у ўқитувчи ва педагогларга кўшимча ўқув қуроли бўлиб хизмат қилади.

Дидактик материаллар дарс ва ўқув машғулот мазмунини тўла ифодалаш ва ўқувчи-талабалар дарс мазмунига яхши тушуниб етишлари учун хизмат қилади. Буларга ҳар турли кўرғазмали қуроллар, таркатма материаллар, турли муаммоли вазиятларни яратувчи мосламалар, тарбияловчи ўйинлар ва ҳоказолар киради. Дидактик материаллар ҳам дидактиканинг барча қонун, қоида ва тамойилларига мос равишда яратилади. Шунинг эътиборга олиш зарурки, дидактик материаллар ҳажми ҳаддан зиёд кўп бўлмаслиги лозим. Улар ўқувчи ва талабаларни эътиборини чалғитишга эмас, фақат ўқув машғулот мазмунини ёритишга хизмат қилишлари керак. Баъзилар кўрғазма материалларга қатъий эътибор бериб, уларни кўпайтириб юборадилар. Бундай қилиш нотўғри.

1) Ҳукумчи ва талабалар бажаришлари шарт бўлган қондалар

Ҳукумчиликим ўрта мактаблардаги дарс ва академик лицей, касб-хунари коллежлари ҳамда олий ўқув юртларидаги ўқув машғулотиға келган Ҳукумчи-талабалар қуйидаги талаб ва қондаларға риоя қилишлари шарт.

Ҳукумчи-талабаларға қўйиладиган асосий талаб. Ҳукумчи-талабалар дарс ва ўқув машғулотиға кечикмай, уст-боши сароман сириниға ҳолда билим эгаллаш иштиёқи билан келишлари шарт. Чунки ҳар қандай билимни эгаллаш учун анчагина рухий ва ақлий қувват сарфлаш талаб этилади. Агар киши, ўқув машғулотиға тайёргарлик кўрмай, уст-боши тўзиган, санитария ҳолати қоникарсиз бўлса ва дарсға кеч қолиб келса, демакки унинг руҳи энг нозик ва покиза ширси ҳисобланган билим эгаллашға тайёр эмас. Шунингдек, ўқувчи-талабанинг билим олишға иштиёқи бўлмаса, унда билим эгаллаш учун керакли қувват пайдо бўлмайди. Иштиёқ ва унинг нагижасида келиб чиқувчи қувват ўқувчи-талабаларда бўлмаса, дарс ва ўқув машғулоти жараёнида, эгалланиши шарт бўлган билимларни улар ололмайдилар, демакки, дарс ва ўқув машғулоти олдиға қўйилган мақсадға етолмай, руҳий азоб чекадилар. Бу дегани ўқувчи-талабаларни асаби бузилиб, уларда ўринсиз чарчок ҳосил бўлади. Натижада уларнинг 45 ёки 90 диққалик умри зое кетиб, умрининг шу қисми увол бўлади. Умри увол қилиш эса, қатта гуноҳлардан ҳисобланади. Чунки зое кетган умри қайтариб бўлмайди.

Дарс ва ўқув машғулотиға тайёргарлик кўриш деганда – эргарок туриб, дарс жадвалиға қараб, бугунги бўладиган дарс ва ўқув машғулотларни аниқлаб оладилар. Шундан сўнг, бўладиган ўқув машғулотларға керак бўладиган китоб ва дафтарларни ҳамда ручка, қалам ва бошқа зарур ўқув анжомларини панкаға солиб қўядилар. Бугун ўтилиши режалаштирилган дарс ва ўқув машғулотларнинг аввалги машғулотларида нималар ўтилганини эслаб, уйға берилган ва-лифаларни кўздан кечириб қўядилар. эсдан чиққан жойлари бўлса, уни қайтариш орқали эслаб оладилар. Шундагина, улар дарс ва ўқув машғулотиға тайёр деб ҳисобланадилар.

Ҳукумчи-талабалар бажариши шарт бўлган қондалар:

Биринчи қонда. Ҳукум муассасасиға билим олиш мақсадида келадиган ўқувчи-талабалар ўқитувчи-педагогнинг сўзларига диққат қилиб, бутун вужудини билим эгаллашға тайёрлашни ўрганишлари талаб қилинади. Диққат қилиш билим эгаллашнинг асосий қондаси. “Диққат билим эгаллашнинг эшигидир” деган эди буюк рус педагоги

Константин Димитриевич Ушинский. Диққат қилмасдан туриб, киши, билим эгаллашдек эзгу мақсадига эриша олмайди.

Унутмаслик лозимки, узок муддат, яъни 2–3 дақиқа диққат қилиб ўтириш анча мураккаб. Киши қанча хохламасин, 1 – 1,5 дақиқадан сўнг уни диққати тарқаб кетаверади, бу табиий ҳол. Шунинг учун ўқувчи- талабалар ҳар дақиқада, ўзини мажбурлаб туриб, ўқитувчи- педагогнинг сўзларига диққатини қайтариб туриши талаб қилинади. Бу анча қийин иш, аммо уни бажармаса, ўқувчи-талаба диққат қилиш амалини бажара олмаган бўлади. Натижада, ўқитувчи-педагог тушунтираётган билимларни англаб етмай, шу соатда кўзланган мақсадига эришмайди.

Иккинчи қоида. Ўқувчи-талабалар, ўқитувчи-педагогни диққат билан эшитиб, сўзларини муҳим жойлари ҳамда ажратиб берадиган таянч тушунчаларни ёзиб боришлари шарт. Даре ва ўқув машғулоти жараёнида саволлар пайдо бўлиб қолса, конспект дафтарини бир четига ушбу саволларни ёзиб қўйиши лозим.

Учинчи қоида. Ўқувчи-талабалар даре ва ўқув машғулоти жараёнида англаб етилган билимларни, ўзларининг кўникмасига айлантириш мақсадида, уларни дарсдан ташқари пайтларда, уйда қайта-қайта такрорлашлари ҳамда уйга берилган вазифаларни тўлиқ бажаришлари шарт. Киши қанчалик эгаллаган билимларини қайтариб турса, улар шунчалик унинг кўникмасига айланади. Қайтарилиб турмаган билим, эсдан чиқиб кетади. Бу табиий қонун.

Тўртинчи қоида. Уйга берилган вазифани – у машқми, қайтаришми, амалий иш бажаришми, ўтган дарсни таҳлил қилишми ёки адабиётлар билан ишлашми, қатъи назар, бу вазифаларни у шу кунни ўзида бажариши лозим. Эртага бажараман деган ўқувчи ва талабанинг бугун эгаллаган билимлари эртага юз фоиз эсдан чиқиб кетади, бу қатъий қоида, унга амал қилиш лозим.

Бешинчи қоида. Ўқувчи-талаба амалий машғулотларда, албатта фаол қатнашиб, назарий машғулотларда эгалланган ва уй вазифасини бажариш жараёнида уларни ўзининг кўникмасига айлантириб улгурган билимларини бошланғич малакага айлантириб қўйиши шарт. Акс ҳолда эгаллаган ва кўникмага айлантириб олинган билимлар оралик ва якуний назоратларгача эсдан чиқиб кетади.

3) Ўқитувчи-педагогнинг касбий компетентлик даражаси

Ўз олдига ёш авлодга таълим бериш ва уларни тарбиялашдек масъулиятли вазифани мақсад қилиб олган кишининг ижтимоий моҳияти, яъни ўқитувчи-педагогларнинг ижтимоий сифатлари қандай бўлади? деган саволга қуйидагича жавоб қайтариш мумкин.

Ўқитувчи-педагогларнинг шахсий ижтимоий сифатларига асосланган эътибор қаратиб келинган ва ҳар бир замон талабидан келиб чиқиб, педагогга қўйиладиган талаблар такомиллашиб, мураккабланиб бораверган.

Зардўшт таълимотида, “муаллим – коҳинларнинг бурчлари бошқаларга билимларни яхшилик йўсинда ўргатиб, уларни яхши билан ёмонни ажратадиган килиб тарбиялаш ва тўғри йўлга ҳидоят этишдир” дейилган. Авестонинг “яшт”ларида ақлу фаросат билан ёмонликка қарши курашни амалга ошириб, болалар руҳиятига рост сўз, пок ақида, ҳалол ниятни сингдирадиган устоз-муаллимлар пешвоси мадҳ қилинади.

Шунингдек, унинг “яшт”арида танбаллиги, бефарклиги, масъулиятсизлиги, лоқайдлиги, фаросатсизлиги, укувсизлиги, билими ва малакасини такомиллаштирмаслиги оқибатида болалар зеҳнини, уларнинг мустақил тафаккурини ўтмаслаштирадиган, айни чоғда, ўшларнинг ақлини занглатадиган, ҳаётга, меҳнатга муносабатларини сусайтирадиган, имон-эътиқодини заифлаштириб, маънавий жиҳатдан кашшоқлаштирадиган “ёмон устозлар” қаттиқ қораланади.

Зардўштнинг Олий Тангри Ахурамазда билан мулоқотида ҳам яхши ва ёмон устозлар ҳақида шундай дейилади: “Ношуд, ёмон муаллим ўқувчи қалбидан ҳунармандчиликни йўқотар экан. Эй Яздон, ёмон устоздан ўзинг асра”.

Талабаларга билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир, деб **Ибн Сино** ўқитувчининг шахсияти қандай бўлиши кераклиги ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган:

- болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;
- бериладиган билимни талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли усул ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш;
- фанга қизиқтира олиш;
- берилган билимларнинг энг муҳимини ажратиб ўқитиш;
- билимларни талабаларнинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарур.

Мирзо Улугбек даврида илм-фан, адабиёт ва санъат, маърифатчилик жадал тараққий этган. Шунингдек, ўқитишнинг синф тизимлари,

болаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларининг аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш каби ҳоялар илгари сурилган ва маълум даражада амалга оширилган. Шу билан бирга Мирзо Улуғбек ўқитувчи ва мударрисларнинг инсоний хислатларига, билими ва маҳоратига катта аҳамият берган. Уларнинг моддий эҳтиёжлари даялат таъминотидан қондирилишини йўлга қўйган, энг маҳоратли устозларни эъозлаган. Айни пайтда, у мударрисларнинг дарс беришдан ташқари илмий тадқиқотларда иштирок этишларини талаб қилган.

Шунга ўхшаш фикрларни Ғарб педагоглари ҳам айтиб кетишган. Жумладан, Дистерверг: “Яхши ўқитувчи ўзининг тарбия тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайди. Ўқитувчи ўз устида доимо мустақил ишлаши лозим. Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи эса болаларни ҳақиқатни топишга ўргатади” деган.

Ўтган Шарк алломаларию, Ғарб педагогларининг фикри ҳамда кўп йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар ўқитувчи ва педагог, яъни ўзига ёш авлодни тарбиялашни касб қилиб олган инсон қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши шарт эканини кўрсатди.

Биринчидан, ўқитувчи-педагог фалсафани яхши билиши шарт. Чунки фалсафа одамга абстракт фикр юритишни ўргатади. Ўқитувчи-педагог синф ёки аудиторияга кирганда, унда абстракт тафаккур сустривожланган бўлса, ўзини йўқотиб қўяди. Синф ва аудиториядагилар диққатини ўзига қаратиб олиши учун, кишида абстракт тафаккур яхши ривожланган бўлиши керак.

Ундан ташқари, фалсафа дарс пайтида кечадиган билиш жараёнини ўргатади. Билиш жараёнининг қонуниятларини, яъни гнесологияни билмаган ўқитувчи ҳамда педагог дарс ва ўқув машғулотини олиб боришда бир қатор қийинчиликларга дуч келиб, дарс ва ўқув машғулотини амалга ошира олмайди, оширганда ҳам нотўғри амалга оширади.

Шу билан бир қаторда фалсафанинг асосий қонунлари инсоннинг барча амалий фаолиятида, шу жумладан, педагогик фаолиятида ҳам умумий методологик асос вазифасини ўташлигини юқоридаги бўлимдан билдик.

Юқорида бир неча бор такидланганидек, замон талабига жавоб берадиган мутахассис бўлишлик учун, у объектив борликга “Мажму ёндашув тамойили”ни тўлик эгаллаган бўлиши шарт, Буни эса мутахассисга, шу жумладан педагогга ҳам, фалсафа ўргатади.

Иккинчидан, ўқитувчи-педагог ёшларни таълим-тарбияси билан шугулланишни ўзига касб қилиб олган экан, педагогиканинг жамият ҳаётидаги ўрнини, унинг пайдо бўлиш тарихини яхши билиши керак.

Педагогика тарихини ўрганиш жараёнида киши педагогик фаннинг олинг-кетинг ҳаётидаги ўрнини, педагогикадаги асосий қонун-қоидаларни тамойилларни ҳамда асосий тушунчаларнинг шаклланиши тароққилини билиши керак.

Умрини ўқитувчиликка бағишлаган киши, педагогик назариясини, яъни **дидактикани** жуда яхши билиши керак. Чунки дидактика ўқитувчини педагогиканинг назарий асослари билан қуроллантириб, билим бериш ва уни ҳаётда қўллашга ўргатиш жараёнини амалга оширишнинг асосий тамойилларига амал қилишликни илмий тасмавланиб беради. Шунингдек, педагогиканинг назарияси, ўқитувчининг касбида қўлланиладиган асосий тушунчаларнинг ишлатилиши ўрни, қоидаси, яъни категориал аппаратини тушунтириб беради.

Шу билан бир қаторда, педагогик касбни танлаган киши, дидактика тамойилларидан келиб чиқувчи умумий педагогиканинг тадқиқот объекти, предмети ва мақсадини кўрсатиб берувчи ҳамда педагогикага оид барча умумий масалаларни ечиб берувчи **“Умумий педагогика”**ни яхши билиши шарт. Ҳар қандай ўқитувчи-педагог дидактика тамойилларига суянувчи ва умумий педагогиканинг барча қонун-қоидаларидан келиб чиқувчи **хусусий педагогиканинг** ўзига хосликлари ҳамда дидактика тамойилларини ўзи танлаб олган хусусий фанда қўлланиши тўлиқ билиши керак.

Болаларга билим бермоқчи бўлган ўқитувчи дарс бериш усулларининг мажмуини ва тартибга келтирилган дарс бериш йўли (методика)ни мукаммал эгаллаб олган бўлиши лозим. Дарс бериш усули ва услубларини билмаган педагог дарс ўтолмайди. У дидактиканинг барча тамойилларига суянган ҳолда, умумий педагогиканинг қонун-қоидаларини ўзи ўтаётган фанда қўллашни яхши билиши, педагогикада мавжуд усуллар ичидан ўзига мосларини танлаб олиши, дарс жараёнида ўз ўрнига қўя олиш йўли билан ўз услубини туза оладиган киши бўлиши керак.

Учинчидан, ўқитувчи ва педагог, ўқувчи ва талабаларга ўргатаман деб, танлаган фан билимларини, ўзи пухта эгаллаган бўлиши шарт. Ўз фани бўйича билимларни яхши ўзлаштирмаган киши, педагогика назарияси ва амалиётини қанчалик эгаллаб олган бўлмасин болаларга тўлиқ билим бера олмайди. Ўқитувчи ўқитаётган ўқув фанини шунинг назариясини чуқур билиши, уни қизиқарли қилиб ўқувчи ва талабаларга етказа олиши уларнинг шу ўқув фанига бўлган қизиқишини оширади. Бу эса ўқитувчи обрўсини кўтарadi.

Тўртинчидан, ўқитувчи ва педагог болаларга билим беришнинг амалга ошираётганда, муайян ёшдаги болалар вужудиди содир

бўлаётган физиологик ва рухий ҳодисаларни яхши билиши лозим. Акс ҳолда, ўзини ҳам, болаларни ҳам кийнаб, дарс олдига қўйишдан мақсадига ета олмайди. Бунинг учун педагог болалар анатомияси ва физиологиясини ҳамда психология фанларидан тўлиқ билишни эришиши керак. Бундай билимга эга бўлмаган педагог болаларнинг аслаби бузилишига сабабчи бўлиши мумкин. Мактабда учраб турадиган физиологик ҳодисалар, ўқитувчиларнинг бола физиологиясини ёки ёш психологиясини яхши билмаганидан келиб чиқади.

Бешинчидан, Ўзбекистон Конституциясига кўра дин давлат ишларига аралашмайди, шунга карамай, у ижтимоий ҳаётдан четлатилган эмас. Дин кундалик ҳаётимизда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Динни яхши билмаган ёшлар баъзан диний таълимотга зид бўлган, оғирлиги ҳамда жамият тинчлигини бузувчи турли диний оқимларга кириб қолмоқдалар. Уларни бу йўлдан қайтариб, тўғри йўлга солиб юбориш учун ўқитувчининг ўзи ислом динини яхши билиши шарт. Шунинг учун ҳам, ўқитувчи-педагог ислом динининг асл мақсади, унинг қонун-қоидаларини батафсил билмоғи, бунинг учун эса у диншунослик фанини ўқиган бўлмоғи лозим.

Олтинчидан, ўқитувчи болаларга ўз фанидан билим бериш жараёнида, уларни муайян жамият ва унда олиб борилаётган сиёсат билан таништириб бориши шарт. Шу сабабли ўқитувчи ва педагоглар сиёсатшунослик билиmlарини пухта эгаллаб, уларни ҳаётда қўллай олишлари керак.

Еттинчидан, педагог муайян жамиятда тарихан шаклланган ижтимоий гуруҳлардан ҳам талабаларни хабардор этмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи-педагог социология билиmlаридан хабардор бўлиб, улардан педагогик амалиётида фойдалана олиши керак. Шунинг учун ўқитувчи социология фанини пухта эгаллаган бўлиши шарт.

Шу билан бир қаторда, ўқитувчи болаларга маданият тўғрисида бошланғич тушунчалар бериб, уларда маданият унсурларини шакллантириб бориши лозим. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи маданиятшунослик билиmlарини эгаллаган ва уларни педагогик амалиётида қўллай оладиган бўлиши керак.

Саккизинчидан, педагог енг авлодга муайян фан билиmlари билан бир қаторда ахлоқ ва одоб қоидаларини ҳам ўргатиши шарт. Бу ўқитувчи-педагогларнинг бурч ва масъулиятига киради. Бунинг учун, аввало, ўқитувчининг ўзи ахлоқий тарбияланган бўлиши лозим. Ўқитувчининг юксак маънавияти, унинг теран билим доираси, айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг халқимиз тарихи, маданияти ва урф-одатларини чуқур билиши таълим-тарбия ишларининг муваффақиятли

булишига ёрдам беради. Ҳозирги замон ўқитувчиси, айниқса, гуруҳ тарбиясида миллий кадриятларимизни билибгина қолмай, кенг оташвор жамоатчилиги ичида, синфда унинг оташии тарғиботчиси ҳам бўлиши лозим.

Тўқинчидан. Ўқитувчининг асл фазилатларидан яна бири, имони, қандай одамни шакллантираётганлигини тўлиқ билиши ва ўқитибган боласи шундай ижтимоий сифатларга, албатта эга бўлишига шундан ишониши керак. Ушбу фазилатларга эга, имони мустаҳкам ўқитувчилар болаларни халқ педагогикаси дурдоналари билан таништириб, уларни миллий кадриятларимиз асосида тарбиялаши керак. Шунингдек, уларнинг лутқи равон, тили бой, ифода усули ва тасвир воситалари адабий тил меъёрларидан четга чиқмаган бўлиши лозим.

Ўқитувчилик касбига хос бўлган бундай фазилатларни ундаги педагогик одоб шакллантиради. Педагогик одоб бу ўқитувчининг юксак касбий фазилатидир. У ўқитувчига саботли бўлиш, ўз ҳиссиётини идора қила олиш, болаларга педагогик таъсир ўтказиш восита ва меъёрини белгилаш, аниқлашда ёрдам берадиган фазилат ҳисобланади. Юксак педагогик одобга эга бўлган ўқитувчигина синфда муътадил психологик муҳит ўрнатиб, болалар қалбига тез йўл топа олади.

Ушшдан. Ўз хизмаги хусусиятига кўра ўқитувчи-педагоглар ташкилотчилик фазилатига ҳам эга бўлмоғи лозим. Бунинг учун улар ташаббускорлик ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб, ҳар доим соғлом ва тетик, гайратли, ўз кучи ва имкониятига ишонган бўлиши керак. Ташаббускор ва гайратли ўқитувчигина болаларни ўз ортидан эргаштира олади, ўқувчилар эса унга эргашадилар.

Ўқитувчилик касби жуда катта руҳий ва жисмоний куч талаб этади, шунинг учун ўқитувчи-педагогнинг саломатлигига ҳам маълум талаблар қўйилади. Ўқитувчи-педагогнинг овоз пайчалари ривожланган, кўриш қобилияти яхши бўлиши керак, узоқ вақт тикка тура олиш, куп юриш, эпчил ҳаракат қилиш каби ижтимоий сифатларга эга бўлмоғи шарт.

Уш биринчидан, таълим-тарбия билан шугулланувчи инсон, сўзсиз, эстетик тарбияланган бўлиши лозим. Эстетик тарбиянинг жамият тараққиётида нақалар муҳим роль ўйнаши ҳаммага маълум. Эстетик тарбия маънавий тарбиянинг муҳим ва таркибий қисми эканини унутмаслик керак. Эстетик диднинг пастлиги ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига салбий таъсир ўтказди. Жумладан, баъзи ёш оилаларда иктисодий камчилик туфайли эмас, балки маънавий, асосан, эстетик диднинг пастлигидан бузилиб кетиш ҳоллари кам эмас. Туйгуларнинг пастлиги, кашшоқлиги, гўзалликни сеза билмаслик, кадрлай олмаслик каби омиллар эр-хотин ўртасидаги муносабатларга путур етказмоқда.

Эстетик дид деганда ихчам, нафис, чиройли кийинишга ўрганиш, уй-жойни саранжон-саришга ва озода тутиш, ҳаётдаги гўзалликларни, санъатдаги нафосатни тез илгаб олиш ва унга интилиш, ундан таъсирланиш, юксак, соф туйгуларга тўлиб-тошиб яшаш тушунилади.

Эстетик диднинг шаклланиши давр характери билан боғлиқ. Ҳар бир давр эстетикага қўядиган талабига мос ҳолда эстетик диднинг янги-янги мезонларини вужудга келтиради. Бу янги мезонлар барча кишилар томонидан ўзлаштирилгунча анча вақт ўтади. Бизнинг давримиз ҳам бу жиҳатдан ўз хусусиятларига эга. Давримиз мураккаб, шунга кўра, эстетик тарбиянинг ҳам шаклланиши силлиқ ва осон кечмайди.

Жамият таракқиётида маънавий ва иқтисодий томонлар ҳамма вақт ҳам бир хилда шаклланиб бормайди. Баъзан маънавий томон, баъзан иқтисодий томон ўзиб кетади. Ўзбек халқи ўтмишида иқтисодий томонга нисбатан маънавий томонларнинг кўпроқ шаклланиб кетган даврлари кўп бўлган. Жамият аъзоларининг маънавий тарбияланганлик даражасига ўқитувчи-педагоглар масъулдир.

Эстетик камолот маънавий ҳаётнинг энг нозик, шу билан бирга, мураккаб кўринишларидан бири. Инсон шахсиятида эстетик диднинг шаклланиши аста-секин давом этадиган узок жараёндир. Эстетик кўникмалар инсон вужудига сингиб, унинг эътиқодига айлана бориши зарур. Бу борада маълум тадбир асосида иш кўрилмаса, эстетик тарбия соҳасидаги барча ҳаракатлар зое кетади.

Гўзаллик билан яхшилик қондош эғизак, улар доим бир-бирини тақозо этган, бир-бирини тўлдирган. Қадимги юнонларда бу икки тусунча бир бутуннинг икки томони сифатида қаралган. Ҳозирги пайтда ҳам этика билан эстетиканинг бирлиги кишилар ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этмоқда. Чин инсоний ахлоқ меъёрларини ривожлантириш чин эстетик дидни шакллантиришни талаб этади. Фақат одобга эга, ахлоқли, виждонли кишини етук инсон деб бўлмайди. Одоб-ахлоқли кишида эстетик дид шаклланган бўлса, у ҳар томондан ривожланган шахс ҳисобланади. Ўқитувчи-педагог фақат ҳар жиҳатдан ривожланган шахс бўлиши керак.

Юқорида тавсифлаб ўтилган билимларнинг асосий ўн бир турини ўзида жамлаб, уларни кўникма ва малака босқичларидан ўтказиб, маънавиятига айлантириб улгурган кишигина ўқитувчилик ва педагоглик амалиёти билан шуғулланишга ҳақли.

Ўқитувчининг касбий шаклланиши олий ўқув юрти даргоҳида касбий таълим олиш жараёнида бошланади. Педагогика олий ўқув юртларининг ўқув-режа ва фанлар бўйича дастурларида бўлажак ўқитувчиларга шу касбнинг сир-асрорларини ўргатиш, илмий билим-

дар бериш, ўқитувчи касби ҳақида маълумот бериш ва кўникма ҳосил қилиш назарда тутилади.

Таълим жараёнида фанлар бўйича амалга ошириладиган семинар, амалий ва лаборатория машғулоти назарий билимларни мустақкамлашга ҳамда уларни кўникмага айлантиришгагина эмас, балки уларни амалий иш жараёнида қўллашга ҳам имкон беради. Бундай машғулотлар танлаган касби тўғри эканига ишонч ҳиссини уйғотади.

Олий ўқув юртидан кейинги даврдаги ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёнида мактаб раҳбарияти, айниқса, илмий мудир ҳамда педагогик жамоатчилик катта роль ўйнайди. Ёш ўқитувчиларга тажрибани ўқитувчиларни бириктириб қўйиш, уларнинг дарсларини кузатиш, услубий ишларга жалб этиш мактаб раҳбариятининг асосий вазифаларидан бири. Ўқитувчи ўз касбини секин-аста ўзлаштириб бориши билан бирга ота-оналар ўртасида педагогик билимларни тарғиб этади. Шу йўл орқали ҳам касбий шаклланиши такомиллашиб боради.

Ўқитувчилик касби ва педагогик маҳоратни эгаллаш, мактаб ўқитувчилар жамоасига киришиб, унда ўз ўрнини топиб кета олиши ёш ўқитувчининг ўзига боғлиқ. Жамоанинг ёрдамидан юз угирмаслик, кийинчиликларга дуч келганда руҳан тушкунликка тушмай, ўз хатоларини кўра билиш ва уни бартараф этиш учун ҳаракат қилиш унинг ўқитувчи бўлиб шаклланишидан дарак беради.

Шу билан бирга, ўқитувчининг касбий шаклланиши ўз-ўзини тарбиялаб бориши, ўз устида тинмай ишлаши ва ўз вақтида малакасини ошириб боришига узвий боғлиқ. Буларнинг ҳаммаси касбий фазилатларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

4) Ўқув жараёнида иштирок этадиган техник воситалар

Юқорида дарс ва ўқув машғулотини мажму сифатида кўриб, унинг унсурларидан бири ўқув жараёнида иштирок этадиган техник воситалар мажмуини қайд қилган эди. Дарс ва ўқув машғулотини шу ном билан аталиши учун уларда қуйидаги техник воситалар мавжуд бўлиши лозим. Авваламбор, техник воситаларга инсон тафаккури ва жисмоний ҳаракатлари нағижасида бунёд бўлган сунъий моддий нарсалар киришини маълум қилиб қўяйлик. Шу нуқтаи назардан келиб чиққанда, энг асосий техник восита бу ўқув биноси ва унинг ичидаги ўқув хоналари – синф, аудитория ё лаборатория ёки устахона. Кейинги зарурий техник воситалар – ўқувчи-талабаларнинг партаси ёки стол-стуллари, ёзув доскаси, ёзув бўри, ўқитувчининг иш столи ва стули, минбари, лаборатория ҳамда устахоналарда олиб бориладиган дарс ва ўқув

машғулоти учун уларнинг жиҳозлари ҳисобланади. Булар ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади. Чунончи, синфхонаси бўлмаса дарс ижро бўлмайди. Синфхонаси бўлсаю, унда парта, стол ва стуллар бўлмаса, дарс ўтиб бўлмайди. Авваламбор, синфхона керакли техник воситалар билан жиҳозланмаган бўлса, у синфхона деб ҳисобланмайди ҳам. У бўш хона дейилади, синфхонаси, стол-стул, ўқитувчининг иш жойидаги стол-стуллар билан жиҳозланган бўлсаю хонада ёзув доскаси бўлмаса, дарс ва ўқув машғулоти тўлақонли ўтмайди. Доска бўлсаю, унда ёзиш учун бўр бўлмаса, досканинг бор бўлгани бекор. Дарс ва ўқув машғулоти яна тўлақонли ўтмайди ва ҳоказо.

Авваллари, техник воситалар деганда фақат ўқитишнинг техник воситалари тушунилар эди. Эндиликда мажмулар назарияси таълим-тарбия жараёнига кириб келгандан кейин, техник воситалар деганда дарсни ташкил қилиш учун зарур бўлган барча сунъий моддий нарсалар тушунилмоқда. Авваллари ўқитишнинг техник воситалари деб номланган нарсалар, шу кунда ахборот-коммуникация технологиялари дейилмоқда.

Дарс ва ўқув машғулотидаги техник воситаларнинг ажралмас қисми, ўқув машғулотлар учун мўлжалланган ахборот-коммуникация технологиялари ҳисобланади. Уларга эпидоскоп, кодоскоп, компьютер мажмуси, электрон доска, мультимедиа ва ҳоказолар киради.

5) Ўқув машғулотида қўлланиладиган педагогик усуллар

Дарс ва ўқув машғулоти жараёни фақат педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилиб, дарс ва ўқув машғулотининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўқитувчи ва педагогсиз ҳамда ўқувчи ва талабаларсиз, шунингдек, ўқув дастур ва режасиз дарс билан ўқув машғулотини ўтиб бўлмагани каби, педагогик усулларсиз дарс ва ўқув машғулотини амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун, дарс ва ўқув машғулотида керак бўладиган комплекс ҳужжатлар қаторига дарс ва ўқув машғулотини ўтиш усуллар тизими қўшилса, айти муддао бўлади. Бу усуллар тўплами ўқитувчи-педагоглар учун қатта қулайлик яратди. Дарс ва ўқув машғулотида тайёргарлик кўриш жараёнида, қайси усулни қўлласам экан, деб ўйлаб ўтирмай, тайёр усуллар тизими ичидан танлаб олишлари мумкин.

Таълим-тарбия усуллари ўқув ахборотни мантикий ўзлаштириш, уни англаш ва ташкил қилишни кўзда тутди. Билимни узатиш ва уни кўникмага айлантириш усулларида ташқари, ўқув фаолиятини

раббилангириш ҳамда таълимда бурч ва масъулиятни воқеъанга усун-
дари ҳам бор.

Шу билан бир қаторда, таълим-тарбия жараёнини назорат қилиши
ни бошқариш усуллари ҳам мавжуд бўлиб, уларсиз таълим-тарбияни
амалга ошириб бўлмайди.

Ва ниҳоят, ўқитувчи ва педагоглар томонидан етказиб берилган
билимлар, ўқувчи ҳамда талабаларнинг қанчалик ўзлаштириб олгани-
дигини аниқловчи усуллари бўлиб, уларни қўлланмаганининг кейинги
натижаларида батафсил кўриб чиқамиз.

Усул ва услубларнинг фалсафий таърифи билан китобимизнинг би-
ринчи қисмида танишган эдик. Энди бу категорияларнинг педагогика-
да қўлланиши ва педагогик усуллар тизимини, шу жумладан, техноло-
гиялаштирилган вариантини ҳам кўриб чиқамиз.

Педагогикада ўқитиш усули деб, таълимий мақсадларга эришишда
қўлланиладиган педагогик чора-тадбирлар йиғиндисига айтилади. Чо-
ра-тадбирлар йиғиндиси эса, услуб деб номланишини биламиз.

Педагогикада яна методика деган тушунча мавжуд. Бу тушунча,
таълимий мақсадга эришишда қўлланиладиган педагогик чора-тадбир
ва усулларни қўллаш йўриқномаси сифатида тушунилади.

Педагогикада усул атамаси устида бошқа тушунчалар ҳам мавжуд.
Чунончи, усулларни педагог қўллайдиган бўлса – ўқитиш усули, тала-
ба қўллайдиган бўлса – ўрганиш усули дейилади. Ўқитувчи ва талаба-
ларнинг билим эгаллаш мақсадида биргаликда қўллайдиган усуллар-
ни – маърифий усуллар дейилади. Усул ва услублар юзасидан бошқача
фигурлар ҳам бор.

Таълимий усул – мураккаб, кўп погонали, кўп қиррали диссен-
тив, очиқ, қайтарилувчан марказлашган мажму бўлиб, даре жараёни-
ни амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Педагогик усуллар-
да, таълим жараёнида объектив мавжуд бўлган қонуниятлар, таълим
мақсади, мазмуни, тамойиллари ва таълим беришнинг шакллари ўз
ифодасини топган бўлади. Таълим-тарбия усулларида дидактиканинг
барча тамойиллари ўз ифодасини топган экан, улар ушро функционал
боғлиқ бўлиб, таълим усуллари ўзгариши билан дидактика тамойилла-
ри ҳам такомиллаша боради ва бутун узлуксиз таълим-тарбия жараёни-
нинг такомилига ўз таъсирини ўтказди.

Педагогик усулларнинг объектив ва субъектив услублар деган
қисмлари мавжуд. Педагогик усулнинг таркибидаги объектив услуб-
ларга, ҳамма усулларда истисносиз ва доимий равишда ҳукм сурадиган
қонуниятлар, қонун ва қоидалар ҳамда таълимий мақсад, мазмун ва
шаклидан келиб чикувчи услублар киради. Субъективларига ўқитувчи
-педагогнинг шахсий сифатларидан, ўқувчи-талабаларнинг ҳамда ўқув

жараёнининг ўзига хос хусусияти ва шароитидан келиб чиқувчи услублар кирди.

Ҳар қандай педагогик усулни шакллантиришда, албатта, объектив услубларга суянилади. Ҳеч қачон субъектив услубларга кенг ўрин берилмаслиги керак. Объектив услублар билан субъективларининг орасидаги муносабатларни оптималлаштириш устида доимий тортушувлар бўлган ва бўлиб келмоқда. Педагогик усулларни ривожлантириш учун, албатта, субъектив услублар билан бойитиб борилиши керак, аммо бу ҳаракат меъёридан ошиб кетмаслиги лозим. Айнан, субъектив услубларни яратиш ва улардан педагогик амалиётда фойдаланиш педагогнинг ўз касбининг моҳир устаси бўлиб етишганининг белгиси ҳисобланади.

Объектив услублар билан субъективлари орасидаги нисбатни мувозанатда ушлаш жуда қийин. Чунки педагогик усул ўқитувчи-педагогларнинг дарс беришдаги асосий қуроли бўлиб, ўқитувчи режалаштирган мақсадни, мақсадга эришиш чора-тадбирларини, қўйилган мақсаддан келиб чиқувчи ҳамда счилиши шарт бўлган масалалар тизimini, таълим-тарбия жараёнининг мантигини, ахборот манбаларини, ўқитувчининг маҳоратини ва бошқа кўплаб нарсаларни ўзида ифодалани керак.

Кўриб турганимиздек, педагогик усул кўп киррали ижтимоий борлиқ бўлиб, унга таъриф берганда, унинг ҳамма томонларини ифодалаш қийин. Шунинг учун унга қуйидагича қисқа таъриф бериш мумкин. **Педагогик усул – бу таълимий мақсадга эришиш йўлидаги ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликда қиладиган ҳаракатларининг тартиби.**

Педагогик усул кўп киррали бўлгани учун ҳам уни гуруҳлаштириганда истаган жабҳасини асос қилиб оلسа бўлади. Шунинг учун ҳам педагогик усулларнинг таснифи жуда кўп. Педагог-ўқитувчилар учун усулларни турларга ажратганда, албатта, педагогик амалиёт талабларидан келиб чиқишлик тўғри бўлади.

Қуйида педагогик усуллар таснифларининг баъзи бирларига эътиборингизни қаратамиз.

1. Анъанавий тасниф узининг илдизи билан қадимий фалсафий ва таълимий тизимларга бориб тақалади. Шу кунда бу таснифнинг замон талабидан келиб чиқиб, такомиллашган варианты мавжуд. Бу типдаги тасниф ўзига асос қилиб билим манбаларини олган. Билим манбаларига қуйидагилар киритилган: амалиёт ва кўргазмалар (эмперик билимлар манбаи); оғзаки сўз ва китоб (назарий билимлар манбаи), ахборот технологиялари – видео, телевизор, компьютер ва интернет

тармоқлари (хам кўргазмали, хам назарий, хам эмперик билимлар шаклини). Бу тасниф орқали усуллар беш тоифага ажратилган: амалий, кўргазмали, оғзаки, китоб билан ишлаш ва виртуал (видео, компьютер, интернет).

Бу усулларнинг ҳар бирининг ўзини намоён этиш услублари бор (4-рисунига қarang).

Амалий	Кўргазмали	Оғзаки	Китоб билан ишлаш	Виртуал
Текриб, амалий машқ, ўқувчи билан чиқариш меҳнати	Иллюстрация, намойиш, кузатиш	Айтиб бериш, Тушунтириш, Хикоя, Сухбат, Курсатма бериш, Маъруза, Баҳс, Мунозора	Ўқиш, Урганиш, Реферат ёзиш, Куриб чиқиш, Баён қилиш, Режатузиш, Конспект тузиш	Кўриш, Таълим олиш, Машқ қилиш, Назорат

4-расм.

2. Белгиланган мақсадга қараб таснифлаш. Бунда, дарс ёёқичларининг кетма-кетлиги умумий асос қилиб олинган. Уларда қуйидаги усуллар ажратилган: билим эгаллаш; кўникма ва малакалар ҳосил қилиш; билимни амалиётда қўллаш; ижодий фаолият; мустаҳкамлаш; билим, кўникма ва малакаларни текшириш.

3. Билим фаолиятининг типига қараб усуллар қуйидагиларга ажралади: ахборотли – рецептив ёки иллюстратив тушуштириш; репродуктив; муаммоли баён; эвристик ёки ярим тадқиқот ва тадқиқот. Бу типдаги усуллар билиш фаолиятининг кучланишига қараб турохлаштирилган. Бунда усул, ўқувчи – ўқитувчи ҳамкорлигида билим олиш жараёнидаги фаолиятида тафаккурини канчалик ишлатиши билан изоҳланади.

Агар ўқитувчи-педагог томонидан ташкил қилинган билиш фаолияти, унинг берган билимларини эслаб қолиш ва уларни қайта айтиб бериш билан боглик бўлса, унда ўқувчи-талабалар ақлини фаол ишлатмай, хотирасини ишга солиб ёд олиш билан чекланадилар. Бундай усул репродуктив усул дейилади. Агар ўқитувчи-педагог ўқувчи ҳамда талабалар тафаккурини юкори куч билан ишлагига мажбур қиладиган усулларни қўлласа, улар ярим тадқиқот ва тадқиқот усуллари дейилади.

Ахборотли – рецептив усуллар қуйидаги белгилар билан изоҳланади:

- 1) ўқувчи-талабаларга билимлар тайёр ҳолда берилади;

2) ўқитувчи-педагог турли услублар билан бу билимларни ўқувчи ҳамда талабалар томонидан қабул қилиб олишни таъминлайди:

3) ўқувчи-талабалар бу билимларни ўзлаштириб (рецепция), уларни тафаккурдан ўтказиб, хотирасида сақлайди.

Бундай усулларни қўллаганда барча ахборот манбаларидан фойдаланилади (сўз, кўргазмалилик ва ҳоказо). Баён қилиш жараёнида мантиқнинг индуктив йўли билан бир қаторда дедуктив йўлидан ҳам фойдаланилади.

Репродуктив усулнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

1) ўқувчи-талабаларга билим тайёр ҳоҳда берилади;

2) ўқитувчи-педагог билимни берибгина қолмайди тушунтириб беради;

3) ўқувчи-талабалар тушунган ҳолда билимларни ўзлаштирадилар ҳамда хотираларида сақлайдилар. Уларнинг ўзлаштирганлик даражаси, берилган маълумотларни тўғри айтиб бериши репродуктив билан изоҳланади;

4) пухта ўзлаштиришига кўп мартаба қайтариш йўли билан эришилади.

Бу ва бундан олдинги айтилган ахборотли-рецептив усулларнинг афзаллиги ва кенг қўлланишининг сабаби, уларнинг тежамкорлиги билан белгиланади. Бу усуллар орқали кам вақт ичида кам куч сарфлаб, кўп билим бериш мумкин.

Инсон фаолияти ё репродуктив (билган йўлдан оғишмай уни айнан қайтариш) ёки ижодий (мақсадга етиш йўлини ўзи излаб топади) бўлади. Бу ерда шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳар қандай ижодий ҳаракатдан олдин репродуктив ҳаракатлар бўлади. Шунинг учун бу усулни менсимаслик жоиз эмас. Аммо, уни қўллашга ҳам қаттиқ берилиб кетмаслик лозим. Энг яхшиси, репродуктив усул билан бир қаторда бошқа усуллардан ҳам бирдай фойдаланиш яхши самара беради.

Муаммони баён усули оралик усул ҳисобланиб, кўр қорилардек ёд олиш ва уни айтиб беришдан, мустақил фикр юритишга ўтиш учун хизмат қилади. Болалар, ривожланишининг маълум бир босқичида, мустақил фикр юрита олмайдилар. Ўқитувчи-педагог талаба ёшлар олдида муаммони қўйиб, уни ечиш йўллариини ўзи баён қилиб беради. Шунда ўқувчи-талабалар муаммони ечишда иштирок этмасалар ҳам, ўқитувчининг гуруҳ олдида қўйилган муаммони моҳирона ечишини кузатиб, илҳомланадилар ва муаммони ўзлари ечишини истаб қоладилар.

Эвристик ёки ярим тадқиқот усули қуйидаги белгилари билан характерланади:

1) ўқувчи-талабаларга билим тайёр ҳолда берилмай, у мустақил равишда топилади;

2) ўқувчи-талабалар турли воситалар ёрдамида, мустақил равишда билим олишни ташкил қиладилар;

3) ўқувчи-талабалар ўқитувчи ёки педагог ёрдамида мустақил фикр юритишига ва шу орқали янги билимларни топишга ўргатадилар. Улар мустақил равишда муаммоларни ечиш йўлларини излайдилар. Топишган натижаларни таҳлил қиладилар, таққослайдилар, умумлаштиридилар ва яқун ясайдилар.

Бу усулнинг ярим тадқиқот деб ном олганлигининг сабаби, ўқувчи-талабалар аввал ҳеч қачон мустақил равишда билим олишмаган бўлишса, бу вазифани бажаришга қийналадилар. Шунинг учун ўқитувчи-педагоглар уларга ёрдам берадилар. Бу усул қўлланганда ўқитувчи – ўқувчи – ўқитувчи – ўқувчи схемаси бўйича амалга оширилади. Шунда билимнинг бир қисмини педагог айтиб, қолганини топиш талабаларга қўйиб берилади.

Ўқитишнинг тадқиқот усули моҳияти эса қуйидагича:

1) ўқитувчи-педагог ўқувчи-талабалар билан бирга муаммони шакллантиради ва уни ҳал қилиш учун ўқувчи-талабаларга муддат берилади;

2) ўқувчи-талабаларга билим айтилмайди. Уни талабаларнинг ўзлари мустақил равишда излаб топадилар. Шунда, бу билимнинг топиш чора-тадбирларини ҳам ўқувчи-талабаларнинг ўзлари белгилайдилар.

3) ўқитувчи-педагогнинг фаолияти, ўқувчи ҳамда талабалар ижодий изланишини бошқаришдан иборат бўлади;

4) бу усулда ўқув жараёни ўта жадал ва юқори кизиқиш орқали кечиши ҳамда топилган билимлар чуқур, таъсирчан ва инчунин болалар хотирасида узоқ сақланиши билан бошқа усуллардан ажралиб туради. Бу усулнинг камчилиги, унга кўп вақт ҳамда талаба ва педагоглардан анчагина куч сарфланишини талаб қилади.

4. Дидактик мақсадларга кўра усуллар икки гуруҳга ажралади:

1) билимларнинг бирламчи ўзлаштирилишига хизмат қилувчи усуллар;

2) эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришига йўналтирилган усуллар.

Биринчи гуруҳга: ахборотли – ривожлантирувчи усуллар (ограник баён, суҳбат, китоб билан ишлаш); эвристик (изланувчан) усуллар (эвристик суҳбат, мунозара, лаборатория ишлари); тадқиқот усуллари кирради.

Иккинчи гуруҳга: машқ (нусхага қараб кўчириш, шарҳланган машқлар, вариантли машқлар ва ҳоказо) ва амалий машғулотлар киради.

5. **Бир печа бор, бипар ва ярим бипар усуллари яратилганга уриниб кўрилган.** Бунда усуллар икки ва ундан ортик белгиларига қариб гуруҳлаштирилади. Масалан, билим бериш усуллари билан билим олиш усуллариининг бирикувидан ҳосил бўлган усуллар ва ҳоказо.

6. **Дидактикада кенг тарқалган усуллар гуруҳи, бу академик Ю. К. Бабанскийнинг таклиф қилган таснифидир.** Бунда уч йирик педагогик усуллар гуруҳи ажратилган:

1. **Ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари.**

2. **Ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш.**

3. **Ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари.**

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари, ўз навбатида, тўрт гуруҳга бўлинади:

1) манбалар жиҳатидан – оғзаки, кўргазмали ва амалий;

2) мантиқи жиҳатидан – индуктив ва дедуктив;

3) фикр юритиши бўйича – репродуктив ва муаммоли изланиш;

4) бошқарилиши жиҳатидан – мустақил ишлаш ва уқитувчи раҳбарлигида ишлаш усуллари.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш усуллари икки гуруҳдан иборат:

1) ўқинишга қизиқишни асослаш ва уни рағбатлантириш;

2) ўқишга бўлган масъулиятни асослаш ва рағбатлантириш.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари, ўз навбатида уч булақдан иборат.

1) оғзаки текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш дарслари;

2) ёзма равишда текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари;

3) лаборатория ва амалий машғулотлар орқали текшириш ҳамда ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, усуллар, асосан қуйидаги вазифаларни бажаради: ўқитиш, ривожлантириш, тарбиялаш, ўқишга қизиқишни рағбатлантириш, назорат қилиш ва тузатиш. Педагогик усуллар ёрдамида маорифий мақсадга эришилади.

7. **Ўқувчи-талабаларнинг таълим билан тарбия олганлигини назорат қилиш усуллари.** Ўқувчи-талабаларнинг билимини, ақлий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат миқёсидаги муҳим масала ҳисобланади. Шу билан бирга, назорат ва баҳолаш жараёни

Ўқувчи-талабалар билимини бойитишга, улар шахсини ривожлантириш ҳамда тарбиясига катта таъсир кўрсатади.

Баҳолаш мезонлари, ўқувчи-талабалар билимларни ўзлаштирганлик дарижасини назорат қилишда қўйиладиган балл ва баҳолар ўқувчи ҳамда талабаларда қандай таассурот қолдирганини, ўртоқларининг ўзинидаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш учун керак. Ўқувчи-талабалар билимини назорат қилиш ҳамда баҳолаш ўқув йил давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, тартибли ва доимий баҳолаш учун имкониятлар очиб берилди.

Педагогика илми билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашнинг учта вазифаси борлигини кўрсатади:

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб Давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганини назорат қилиш, таҳлил этиш ва вазифаларни белгилаш.

2. Билимларни назорат қилиш ҳамда баҳолаш натижасида ўқувчи ва талабаларда билимлар янада кенгайди. Бу билан ўқув юртлари олдин турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки рух, ўз кучига бўлган ишонч ва қизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қисмидир. Назорат жараёнида ёзма, оғзаки ва амалий усуллар қўлланилади.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш, шўнликса, мактабларда кенг тарқалган. Бу, асосан, савол-жавоблар орқали олиб борилади. Бунда якка ва фронтал сўраш каби турлардан фойдаланилади.

Бу турдаги назорат усули жуда кўп вақт талаб қилганлиги сабабли, назорат жараёнини фаоллаштиришда кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш мақсадида бир қанча рационал усуллар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чет эл тажрибалари ва ўзимиздаги кўплаб тажрибалар натижасида **рейтинг** усули бугунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинган.

Рейтинг – баҳолаш, тартибга келтириш, таснифлаш, бирор ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш. Рейтинг ёрдамида ўқувчи-талабаларни улар учун умумий бўлган хусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб дастлабки таснифлаш амалга оширилади.

Шкаллалаш – аниқ жараёнларни рақамлар тизими ёрдамида моделлаштириш. Улар турли – сифат, тавсиф миқдорий услубларидан иборат. Рейтинг назоратида тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда, аниқ вазифанинг такомиллашганлик даражасини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамларини белгилаш имконини берадиган, фаолликнинг бирон шакли, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Тестнинг афзаллиги қуйидагилардан иборат:

- назорат учун кам вақт сарфланади;
- назарий ва амалий билимлар даражасини объектив шароитда аниқлаш имконини беради;
- кўп сонли талабалар билан бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин;
- билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади;
- барча талабаларга бир хил қийинликдаги саволлар берилиб, бир хил синов ўтказилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълим босқичларида ўқувчи-талабалар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳоланинг бундай шакли ўқувчи-талабаларнинг бутун ўқиш давомида ўз билимларини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз ижодий фаолиятини такомиллаштиришни рағбатлантириш гоёсига асосланади.

Рейтинг назорат тизими асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фан бўйича талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсаткичларини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир чорак ва семестрдаги фанлардан тўпланган баллар йиғиндиси талабанинг синф ва курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи-талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш чорак ва семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ҳамда қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: жорий назорат, оралик назорат ва якуний назорат.

Жорий назорат – бу ўрганилаётган мавзуларнинг ўқувчи-талабалар томонидан қандай ўзлаштирилаётганлигини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқлаиб боришини аниқлатади. Бу эса, ўқувчи-талабанинг узлуксиз билим олиши ҳамда натижасини мунтазам назорат қилиб боришни назарда тутади.

Оралик назорат – бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисмга кўра ўқувчи-талабанинг билимини аниқлаш демак. Оралик назорат дарсдан ташқари вақтда ўтказилади ҳамда ўқувчи-талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичларини ошириш имконини беради.

Ўқувнинг назорат – бу назорат ўқув чораги ва семестр учун билим ва маърузалар тўлиқ ўқитилиб бўлинган, ўқилган маърузалар бўйича қилинади. Ўқув чораги ва семестрдаги рейтинг баҳоюси жорий, оралиқ ва якуний назоратларда тўпланган баллар бўйича аниқланади.

Ҳар бир ўқув фани бўйича максимал рейтинг балли шу ўқув фани ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорининг тенг қисми ҳисобланади.

Максимал баллнинг 70 фоизда жорий ва оралиқ назорат жараёнида, 30 фоизини якуний назоратда тўпланиши тавсия этилади.

Ўқув чораги ҳамда семестр давомида маъкур фан бўйича тўпланган баллар ўқувчи-талаба билимига нисбатан қуйидагича баҳоланади:

86 – 100% – “аъло”; 71 – 85% – “яхши”; 56 – 70% – “қониқарин”; 30 ва ундан камини “қониқарсиз”.

Ўқув жараёнини амалга оширишнинг асосий тамойилидан келиб чиқиб, педагогик усулларни қуйидаги уч тоифага ажратиш мумкин.

Биринчиси “Алғанавий усуллар” деб номланиб, талабаларга билимларни “етказиб бериш” тамойилига асосланади. Уларга: юкорида келтирилганидек – “айтиб бериш”, “кўрсатиб бериш”, “намойиш”, “маъруза шаклида”, “савол-жавоб” ва “тўрт поғонали усул”лар киради.

Иккинчиси “Интерфаол усул”лар дейилиб, талаба-ёшлар билим қилишларида “фаоллаштириш” тамойилидан келиб чиқалиди. Уларга: “муаммоли дарс”, “фикрий хужм”, “давра суҳбати”, “класстер усули”, “қора кути”, “бешикинчи ортикча”, “ишбоб ўйин”, “раем ўйин”, “баҳс-мунозара” ва бошқа кўплаб усуллар киради.

Учинчиси “Илгор ёки замонавий ёхуд ноалғанавий усуллар” дейилиб, таълим-тарбия жараёнини “жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш” тамойилига суянадилар. Уларга: “лойиҳа усули”, “йўналтирилган матн”, “программалаштириш”, “модулли ўқитиш”, “технологик харита усули” ва ниҳоят барча усулларнинг яхши томонларини ўзида мужассамлаштирган “педагогик технология усули” киради.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Дарс ва ўқув машғулотларини амалга ошириш шакли қандай? 2. Дарс ва ўқув машғулотини мажму сифатида англаш деганда нимани тушунамиз? 3. Дарс ва ўқув машғулотининг таркибига кирувчи унсурларни санаб беринг? 4. “Замонавий дарс ва ўқув машғулотини” тушунчасининг моҳиятини очиб беринг? 5. Ўқитувчи-педагогларга зарур бўлган меъёрий хужжатларга нималар киради? 6. Ўқувчи-талабалар ўқув машғулотини давомида амал қилишлари шарт бўлган қондаларни санаб беринг? 7. Педагогнинг компетентлик даражаси қандай ўлчилади? 8.

Ўқув жараёнида ишгирок этадиган техник воситаларни санаб бериш?
9. Педагогик усулларни гуруҳлаштириб, уларни ҳар бирини шарҳлаб бериш? 10. Анъанавий усулларга қайсилар киради? 11. Интерфаол усулларнинг негизда қандай тамойил ётади? 12. Ноанъанавий ва замонавий усулларга қайсилар киради? 13. Ўқитишнинг энг замонавий усули нима деб номланган? 14. “Таълим технология” ва “Педагогик технология” орасида нима фарк бор?

4.2. Ўқитишнинг замонавий усули “Педагогик технология” – яратилиш тарихи ва унга юклатилган вазифалар

Шу вақтгача инсоният яратган педагогик усулларнинг биронтаси ҳам камчиликлардан холи эмас. Шунинг учун усуллар назарияси тинимсиз тараққий этиб барча ўқитувчи-педагоглар талабига бирдай жавоб берувчи усуллар изланган. Шу изланишлар натижаси ўларок ўқув жараёнининг технологиялашган усули вужудга келди.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да, кўп маротаба хорижий мамлакалардаги илғор педагогик технологияларни ўрганиб, уларни ўқув муассасаларига олиб кириш зарурлиги ўқитилган.

Кейинги ўн йиллар ичида яратилган, педагогикага бағишланган адабиётларда “Таълим технологиялари”, “Педагогик технология”, “Янги педагогик технология”, “Илғор педагогик технология”, “Прогрессив педагогик технология” каби тушунчалар кўп учраб тургани билан уларнинг рус ва ўзбек тилидаги маромига етган таърифи ҳали тузилмаган.

Республикамизнинг педагогик олим ва амалиётчилари илмий асосланган ҳамда Ўзбекистоннинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган миллий таълим технологиясини яратиш ва уни таълим-тарбия амалиётида қўллашга интилоқдалар.

Бу ерда, нима учун бугунги кунда педагогик технологиянинг миллий назарий асосини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш зарурати туғилди? деган савол пайдо бўлиши мумкин. Жамиятимизга қанчадан-қанча билимли кадрларни ва юқори малакали олимларни етиштириб келган кўпгина педагогика усуллари мавжуд-ку, уларнинг эскириб, талабга жавоб бермай қолган ҳамда мафкуралаштирилган жойларини ўзгартириб, уларга миллий тус бериб, фойдаланаверса бўлмайдими? – деган мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Ўзбекистоннинг шу кундаги педагогик жамоатчилигининг аксарияти, айнан шу йўлдан бормоқда. Бу йўл иложсизликдан излаб топилган бўлиб, қисқа муддат хизмат қилиши мумкин. Мустақилликни қўлга киритган ва буюк

бундан сари интилаётган жамиятга бу йўл узоқ хизмат қилолмайди.
Чунки:

биринчидан, жамиятимиз, тараққий этган мамлакатлар каторида муносиб ўрнини сақлаб туриши учун, ўсиб келаётган авлоднинг таълим-тарбиясини жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида дунёдаги энг илғор педагогик усуллардан фойдаланиш зарурлиги;

иккинчидан, анъанавий ўқитиш тизими ёзма ва оғзаки сўзларга таяниб иш кўриши туфайли “Ахборотли ўқитиш” сифатида тавсифланиб, ўқитувчи ва педагоглар фаолияти биргина ўқув жараёнининг ташкилотчиси сифатида эмас, балки нуфузли билимлар манбаига айланиб қолганлиги;

учинчидан, фан-техника тараққиётининг ўта ривожланганлигини назорат қилишда ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётганлиги ва уларни ўқувчиларга билдириш учун вақтнинг чегараланганлиги;

тўртинчидан, кишилик жамияти ўз тараққиётининг шу кундаги босқичида назарий ва эмперик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали нағижага эга бўлган, аниқ яқунга асосланган техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги;

бешинчидан, ёшларни ҳаётга мукамал тайёрлаш талаби уларга энг илғор билим бериш усули ҳисобланган объектив борликка “Мажму ёндашув” тамойилидан фойдаланишни талаб қилишидир.

Педагогик технология юқорида санаб ўтилган бешта сабабий шартларнинг барча талабларига жавоб берадиган педагогик усулдир.

Шу кундаги ижтимоий тараққиёт ишлаб чиқаришнинг кўп сонли тармоқлари билан бир каторда, маърифат ва маданият соҳаларига, шу жумладан, ижтимоий – гуманитар билимлар доирасига ҳам янги технологияни жорий этишни тақозо этмоқда.

Педагогик технологияни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш илмий муаммо сифатида махсус тадқиқотлар олиб боришни кўзда тутлади. Бунда, энг аввало, қуйидагиларни аниқлаш лозим:

- педагогик технологияни илмий ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш учун ижтимоий – педагогик асослар мавжудлигини аниқлаш;

- таълим-тарбия жараёни мажму сифатида нимани англатишини ва қандай таркибий қисмлардан ташкил топганлигини белгилаш;

- педагогик технологиянинг функционал мажмуи жараён сифатида нималардан иборатлигини аниқлаш;

- педагогик технология Кадрлар тайёрлаш миллий дастури мақсадларига қай даражада тўғри келиши ва уни баҳолаш мумкинлигини кўрсатиб бериш;

- педагогик технологиянинг “Мажмулар назарияси”нинг асосий

конуниятларига мослигини назоратда тутиб туриш йўл-йўригини ишлаб чиқиш.

Жамиятимиз жадаллик билан тараққий этиб, иқтисодий ва сифсий мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда. Аммо ижтимоий соҳада, айлиқса, таълим-тарбияда депсинини ва умумий тараққиётдан орқали қолини сезилмоқда. Бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларидин бири таълим-тарбия жараёнини қабул қилинган давлат стандартлари асосида технологиялаштиришдир.

Маърифатли ва ривожланган мамлакатларда мувафаккият билан қўлланиб келинаётган педагогик технологияларни ўрганиб, халқимизнинг миллий педагогика анъаналаридан, уларнинг педагогик менталитетидан ҳамда таълим соҳасининг шу кундаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистоннинг миллий педагогик технологиясини яратиш лозим эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Педагогик технологиянинг том маъносини билиш ва унинг худудимизга мос турини яратиш учун мажмулар назариясини тўла эгаллаб олиш зарур. Чунки педагогик технология мажмулар назариясининг қонуниятларига 100 фоиз суянган бўлиб, янгича фалсафий тафаккурни, янгича дунёқарашни ифода этади.

Технология ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланиб, объектга йўналтирилган мақсадли амалларни муайян кетма-кетликда катъий бажаришни кўзда тутаяди.

Ушбу тушунчаларни ўқув жараёнига қўчирадиган бўлсак, ўқитувчи ва педагогнинг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи-талабаларга муайян шароитларда кўрсатган тартибли таъсир натижаида уларда жамият учун зарур бўлган ҳамда олдиндан белгиланган ижтимоий сифатларни интенсив тарзда шакллантирувчи ижтимоий ҳодиса, деб таърифлаш мумкин. Таърифлар назарияси бўйича бундай ижтимоий ҳодисани “Педагогик технология” деса бўлади.

Педагогик технология ижтимоий зарурият бўлганлигидан даставвал АҚШда 70-йилларда фалсафанинг бихивиоризм оқими заминида юзага келиб, бошқа ривожланган мамлакатларга тез тарқалди.

Ер юзи мамлакатлари икки қарама-қарши лагерга бўлиниб, совуқ уруш авжига чиққан даврда социализм тарафдорлари бу ижтимоий ҳодисани мафкура нуқтаи назаридан тан олмай, кўп йиллар давомида уни кўр-кўрона инкор қилиб келишди.

XX аср 90-йилларнинг бошида социализм нураб, унга аъзо бўлган давлатлар бирин-кетин мустақил бўлганидан кейин, улар учун, шу жумладан Ўзбекистон учун ҳам, ҳар жиҳатдан тараққий этган хорижий мамлакатларга кенг йўл очилди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон олимлари хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва илмий-маърифий алоқалар ўрнати бошладилар. Натижада юртимизга илғор ва самарали технологиялар кириб кела бошлади. Шулар қаторида жаҳондаги “Прогрессив педагогик технология” деган тушунчалар ҳам кириб, педагогик жамоамизнинг фикрини чулғаб олди.

Охириги йилларда Россия билан Ўзбекистонда педагогик технологияни ўрганиш йўлида анча ишлар қилинди. Педагогик технологиянинг ҳудудга мос вариантыни яратишга кўл урган Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ)нинг пешқадам педагог олимларига тасаннўлар айтиш билан бирга, улар йўл кўяётган баъзи камчиликларни айтиб, уларни тузатиб ўтишни лозим кўрдик. Чунки бу камчиликлар педагогик технологиянинг мазмун ва моҳиятини тўғри тушунишга ҳисил бермоқда. Бунинг учун биз, МДХда шу йўналишда фаолият кўрсатаётган педагог олимларнинг “Педагогик технология” тушунчасини берган таърифларини ҳамда улар педагогик технология асосида тузиб чиққан дарс лойиҳаларини таҳлил қилиб чиқдик.

Педагогик технологияни ўқув жараёнига олиб кириш зарурлигини МДХга кирувчи мамлакатлар ичида биринчилар қаторида ҳар томонлама илмий асослаб берган россиялик олим В.П. Беспальконинг фикрича, “ПТ – бу ўқитувчи маҳоратига боглик бўлмаган ҳолда педагогик мувафаққиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсни шакллантириш жараёни лойиҳасидир.”¹⁴

Россия олимларидан В. М. Монахов: “ПТ – аввалдан режалаштирилган натижаларга олиб борувчи ва бажарилиши шарт бўлган тартибли амаллар тизимидир”, деган қисқача таърифни бера туриб, унинг асосий хусусиятларига эътиборни қаратади.

“ПТ – ўқув жараёнини технологиялаштириб, унинг қайта тикланувчанлигини ҳамда педагогик жараён турғунлигини ошириб, бу жараён ижрочисининг субъектив хусусиятларидан уни озод қилади”¹⁵, дейди.

М. В. Кларин фикрича, ПТ – ўқув жараёнига технологик ёндашган ҳолда, олдиндан белгилаб олинган мақсад кўрсаткичларидан келиб чиқиб, ўқув жараёнини лойиҳалашдир.¹⁶

¹⁴Беспалько В. П., Слабаеме педагогической технологии. М., Педагогика, 1989. с.192.

¹⁵Монахов В. М., Аксиоматический подход к проектированию пед. технологии. М., Педагогика. 1997, № 6 с.26.

¹⁶Кларин М. В., Педагогическая технология в учебном процессе, М., Знание, 1989. с.75.

И. Я. Ларнернинг фикрига кўра, ПТ – ўқувчилар ҳаракатларида акс этган ўқитиш натижалари орқали ишончли англаб олинган мақсадни ифодалайди.³⁷

В. П. Беспальконинг ўзбекистонлик шоғирдларидан Нурали Сайдахмедов ва Абдурахмон Очиловларнинг фикрича, ПТ – бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиши ва бу фаолият маҳсули сифатида уларда олдинда белгиланган шахс сифатларини интенсиф шакллантириш жараёнидир.³⁸

Ўзбекистонлик педагог олим Б. Л. Фарберман педагогик технологияга қуйидагича таъриф беради: ПТ – таълим жараёнига янгича ёндашув бўлиб, педагогикада ижтимоий – муҳандислик оғи ифодасидир. У педагогик жараёнинг техника имкониятлари ва инсоннинг техникавий тафаккури асосида стандарт ҳолга солиб, унинг оптимал лойиҳасини тузиб чиқиш билан боғлиқ ижтимоий ҳодисадир.³⁹

Бу таърифларни узоқ хорижда берилган таърифлар билан солиштириб кўриш учун япон педагог олими Т. Сакомото берган таърифни келтирамиз. “ПТ, - дейди Сакомото, - бу мажмули фикр юритиш усулини педагогикага сиғдириш, бoshqacha қилиб айтганда, педагогик жараёни муайян бир мажмуга келтиришдир”.⁴⁰

Бирлашган миллатлар ташкилотининг нуфузли идораларидан ЮНЕСКОнинг таърифи бўйича, “ПТ – бу билим бериш ва уни эгаллашда техника ва инсон ресурсларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриб, бутун таълим жараёнини лойиҳалаш ва амалда қўллашда “Мажму ёндашув” усулидан фойдаланишдир”.⁴¹ АҚШ ва Германия олимларининг педагогик технологияга берган таърифи ЮНЕСКО берган таърифга яқин келади.

Келтирилган таърифларни илмий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, узоқ хорижда берилган таърифлар билан МДХ мамлакатлари олимларининг берган таърифлари бир-бирига яқин келса-да, фарқи ҳам анчалигини кўраемиз. Жумладан, Сакомото,

³⁷Ларнер И. Я., Внимание о технологии обучения // Сов. Педагогика. 1990. №3. с. 139.

³⁸Сайдахмедов П., Очилов А., Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. Т., 1999, 7–8-бетлар.

³⁹Фарберман Б. Л., Илгор педагогик технологиялар. Т., 1999, 4-бет.

⁴⁰Юзьявичене П. А., Теория и практика модульного обучения. Каунас, 1989. с. 126.

⁴¹Фарберман Б. М., Илгор педагогик технологиялар. 8 – 9 апрель, илмий-назарий семинар. Т., 1993, 3-бет.

ЮНИСКО ва бошқа узок хорижий мамлакатларда берилган таърифларини “Мажму ёндашув тамойили”га алоҳида ургу берилган. МДХ олимпирининг ПТга берган таърифларида “Мажму ёндашув тамойили” эслигиб утилмаган ҳам.

Ҳақиқатда эса, объектив борликқа мажму ёндашув тамойилини яхши билган кишига, Сакомото айтганидек, “ПТ – ўқув жараёнини муайян бир мажмуга келтиришдир”, деган тушунча кифоя қилади. Бу тушунча орқали ПТнинг бошқа ҳамма хусусиятларини, яъни мақсадга йўналтирилганини, бир неча ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлиги ва бошқаларни англаб олса бўлади. Чунки бу хусусиятларнинг ҳаммаси, мажмулар назариясига биноан, “Мажму” деб ном олган нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас сифатларидир.

Педагогик технологиянинг асосий тушунчаси, сўзсиз, ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашишдир. Бунда таълим-тарбияда иштирок этувчи барча нарса ва ҳодисалар ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни педагогик жараён мажмуини ташкил қилади. Педагогик жараён мажмуининг муайян бир вақт мобайнида босқичма-босқич амалга оширилиши педагогик технология дейилади.

Педагогик технологиянинг анъанавий усуллардан асосий фарқи, унинг тўла-тўқис “Мажмулар назарияси” қонуниятларидан келиб чиққанлигидадир.

Педагогик технологиянинг аввалги усуллардан фарқи, у таълим жараёнини бир бутунликда кўриб, таълим мақсади, унинг мазмуни, билим бериш усуллари ва воситалари ҳамда таълим олувчи ва таълим берувчиларни мажмуга келгириб, таълим босқичларини лойиҳалаш, шунингдек, таълим жараёнини назорат қилиш, таълим натижаларини баҳолаш каби қисмларини ўзаро узвий боғлаб мажмуга келтириб туриб, унинг лойиҳасини тузишидадир.

Унинг анъанавий усуллардан яна бир фарқи, у талабаларнинг ўзларига берилган билимни ёдлаб олиб айтиб беришига эмас, балки таълим ва тарбия жараёнининг якунида амалий ишларни бажаришига йўналтирилганлигидадир.

Педагогик технологиянинг бошқа таълим усулларидан навбатдаги фарқи, унинг ёрдамида ўқув жараёни ташкил этилганда, дарс натижаси билим берувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ эмаслигидадир. Илмий асосланиб, яхши лойиҳалаштирилган педагогик технология буйича ҳар қандай ўқитувчи ҳам, аъло бўлмаса-да яхши дарс ўтади. Чунки педагогик технологияни педагог олим, методист ёки илгор тажрибали ўқитувчилар тузади, шу боис уларнинг педагогик маҳорати педагогик жараён лойиҳасида ўз ифодасини топган бўлади.

Алвалгидек, “даредан кўзланган мақсадга объектив сабабларга биноан етиб бўлмади” ёки “кутилмаган омилларга биноан дарс бузилди” шунга ўхшаш гапларга педагогик технологияда ўрин қолмайди.

Педагогик технологиянинг юқорида қайд этилган хусусиятлари ва мажмулар назариясининг қонуниятларидан келиб чиқиб, унги қуйидаги кенгайтирилган таърифни берамиз. ПТ – бу Давлат таълим стандартни белгилаб берган билимларни ва жамият эҳтиёжидан келиб чиқиб олдиндан белгиланган киши фазилатларини самарали шакллантирувчи ҳамда аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини мажму сифатида кўриб, уни ташкил қилувчи унсурлари бўлган “Ўқитувчи ёки педагог”нинг ўқитиш воситалари ёрдамида “Ўқувчи ёки талаба”ларга маълум бир шароитда муайян кетма-кетликда кўрсатган таъсирини назоратда тутувчи ва таълим нагжасини баҳолаб берувчи технологиялашган таълимий тадбирдир.

Жаҳон педагогик тафаккурида таълим-тарбияга бундай ёндашув янги эмас. XVIII асрдаёқ, “Буюк дидактика”нинг муаллифи Ян Амос Коменский таълим жараёнини “унда ҳар бир усул ва нарсалар вақт жиҳатидан шундай жойлаштирилиши керак эдики, бутун педагогик жараён яхши созланган соат каби беҳато юриши керак” бўлган шаклга солмоқчи бўлганди. Буюк педагог Коменский етмаган орзуларга XX аср педагоглари етди. Бу ижтимоий ҳодиса, баъзи мамлакатларда “Таълим технологияси”, баъзиларида “Педагогик технология” номини олиб, бутун дунё ўқитувчи ва педагогларига дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Педагогик назария ва амалиётлар тажрибасининг йиғиндиси ҳисобланган Педагогикада қатга ҳажмда назарий ва амалий билимлар тўпланган бўлишига қарамай, XX аср иккинчи ярмигача машҳур педагогларнинг бироптаси қайта тикланадиган, яъни издошлари томонидан улар ўтган юқори самарали дарсларни ўзларига ўхшаб ўтиш имконини берадиган педагогик жараён андозасини ишлаб чиқишмаган. Бунинг боиси, машҳур педагоглар усули таркибида ўзларининг шахсий сифатлари етакчи ўринни эгаллаганлигидадир. Маълумки, жамият таркибида машҳурликка даъвогар буюк шахслар жуда ҳам оз. Бизга эса, улар ҳар бир мактабда, ҳар бир лицей ва коллежда, ҳар бир олий ўқув юртида, ҳар бир синф ва дарс хоналарида керак. Бунга етишишнинг бирдан-бир йўли – машҳур педагогларнинг дарсини педагогик технология таъмоийллари асосида лойиҳасини тузиш ва кўпайтиришдир.

Технологик ёндашув ишлаб чиқаришдан олинган бўлиб, унда минглаб технологик жараёнлар лойиҳалаштириланган. Улар ишлаб чиқаришда керакли натижаларга эришиш гарови ҳисобланади. Бу технологияларни қўлланш вақтида ҳудуд ва уларнинг ижроқисси ўзгарса

им, керакли маҳсулот чиқаверади. Таълим-тарбия жараёнида ҳам унга эришиш учун педагогик технология ишлаб чиқилди.

Бу иш, биринчи бор АҚШ олимлари Б. Блум, Д. Кратволи, Н. Грантинд, Дж. Керолла, Дж. Блок, Л. Андерсон ва бошқалар ҳаракати натижасида амалга ошди.

Педагогик технология, даставвал, репродуктив даре беришга асосланган бўлиб, ундаги ўқув жараёни ўқувчи-талабаларга тинч ҳолатлардаги ҳаракатларни эгаллашга йўнайтирилган бўлган.

Педагогик технологиядаги репродуктив билим бериш жараёнида даре аниқ бўлакларга бўлиниб, ҳар бир бўлагида ўқувчи ёки талабани биллиши шарт бўлган натижалар кўрсатилади. Ўқув материаллар даре мақсадидан келиб чиқиб, модулларга бўлинган бўлади. Ҳар қайси модулдаги таянч тушунчалар аниқланиб, улар асосида тест саволлари тузилади. Ўқув жараёни аниқ саволларга конкрет жавоблар топишга қурилган бўлиб, савол-жавоблар ўзаро узвий боғлиқликда бўлиши натижасида бир бутунлиқни, яъни мажмуни ташкил қиладилар.

Кейинги вақтда, педагогик технология такомиллаша бориб, ўзиди "Муаммоли дарс", "Ярим тадқиқот" ва "Тадқиқот" усулларини қамраб олади.

Мустақил Ўзбекистоннинг эркин фуқароларини шакллантиришда халқ хўжалиги учун зарур бўлган маълум билим ҳажмига эга мутахассис ҳамда турли муаммоларга дуч келганда, мустақил изланиб, уларни ҳал қилиб кетадиган тадбиркор кишиларни тарбиялашда тинч ҳаракатларга, репродуктив ва ностандарт вазиятлардан йўл топиб, чиқиб кетишга ўргатувчи "Муаммоли педагогик усул"лар мос тушади.

Ўқув жараёнининг педагогик технология тамойиллари асосида тузилган лойиҳасини, алоҳида олинган битта дарс, битта мавзу ёки ўқув предметиининг бир қисми ва бутун ўқув предмети учун яратиш мумкин.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. "Педагогик технология" усулининг яратилишининг тарихий зарурият эканлигини исботланг? 2. "Педагогик технология" усулини яратилишининг шарт-шароитларини санаб беринг? 3. "Педагогик технология" замонамизининг қайси тамойили асосида яратилган? 4. "Педагогик технология" усулига Россия олимлари берган таърифлар билан узоқ хорижда берилган таърифлар орасидаги фарқни кўрсатиб беринг? 5. "Педагогик технология" усулига илмий асосланган таърифни келтиринг? 6. "Педагогик технология" усулининг аввалги усуллардан фарқли томонларини айтиб беринг. 7. "Педагогик технология" усулига қандай натижа юклатилган?

1) Педагогик технологиянинг Ўзбек модели ва унинг тамойиллари

Мазкур ўқув қўлланманинг муаллифи, Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш марказининг олимлари билан ҳамкорликда, Ўзбекистон ҳукуматиининг таълим-тарбия соҳасига қўяётган ижтимоий буёртмаси ҳамда ҳудудимиз ўқитувчи ва педагогларининг менталитетидан келиб чиқиб, “Педагогик технология”нинг Ўзбекистонга мос миллий моделини ишлаб чиқди ва амалиётда синая кўрди. Шундан сўнг, бу модел педагогика фанлари доктори Мамаражаб Тожиевнинг саъй-ҳаракати билан, Ўзбекистоннинг бир қатор Олий ўқув юртлиари ва коллежларида ўз тасдиғини топди.

Педагогик технологиянинг муайян инновацион модели бошқа барча хорижий педагогик технологиялардан жўндиги ва юқори самарадорлиги билан ажралиб туради. У бошқа таълим технологиялар каби, ўқув жараёнининг сифатини педагогнинг шахсий фазилатлари ва касбий маҳоратидан озод қилади. Таълим-тарбия жараёнини фақат яхши ҳамда аъло даражада бўлишлигини кафолатлаши билан бирга, уни қайта тиклаш имконини яратади.

Педагогик технологиянинг мазкур инновацион модели куйидаги тамойилларга асосланади:

1. **Ўқув машғулот лойиҳасини аввалдан тузиб олиш тамойили.** Бунда, “Ўқув фан”и ҳажм ва мазмуни жиҳатидан иерархияга асосланган – “Мего”, “Макро” ва “Мезо” модулларга ажратилиб, бу модулларнинг олдиға қўйилган таълимий ва тарбиявий мақсадлари ҳамда уларға ажратилган вақт белгиланади. Сўнг, ҳар бир “Мезо” модул ичидан “Микро” модуллар ажратилиб, бу модуллар орқали бериладиган билимлар орасидан таянч тушунчалар аниқланиб, улар асосида назорат саволлари тузилади. Микро модуллар орқали бериладиган билимларни қайси ўқув машғулот типини ва уларда қўлланиладиган педагогик усуллар, ахборот-коммуникация технология ва дидактик материалларнинг тури ҳамда қўлланиш ўринлари кўрсатилади.

2. **Мажму ёндашувға амал қилиш тамойили.** Дарс ва ўқув машғулотини лойиҳалаш ва тузилган лойиҳа асосида ўқув машғулотини амалға оширишда замона илм-фанининг объектив борлиққа энгилгор илмий ёндашувини бўлган “мажму ёндашув”нинг барча қонун ва қоидаларига риоя қилиш. Зеро, ўқитишнинг “Педагогик технология” усули 100 фоиз мажму ёндашув тамойили асосида яратилган.

3. **Дидактиканинг тамойиллари, қонун ва қоидаларига амал қилиш тамойили.** Бунда, таълим-тарбия жараёнини лойиҳалашда

дидактиканинг барча тамойиллари, қонун ва қоидаларидан келиб чиқади. Бунинг учун дарс ва ўқув машғулот лойиҳасини тузувчи ва тузилган лойиҳа асосида дарс ва ўқув машғулотини амалга оширувчи наҳд дидактикани яхши билиши ва педагогик амалиётда ундан фойдаланиши шарт.

4. Ўқув машғулотини таркибий қисмларини ўзаро функционал алоқадорликда кўриш тамойили. Дарс ва ўқув машғулотини лойиҳасини тузганда, “Мажму ёндашув тамойили”га амал қилган ҳолда, унинг таркибий қисмлари – “модулларнинг мақсадлари ва уларга ажратилган вақт”, “таянч тушунчалар ва улар асосида тузилган назорат саволлари”, “дарс тури ва типи”, “педагогик усуллар”, “ахборот-коммуникация технологиялар ва дидактик материаллар” ўзаро функционал боғлиқликда амалга оширилади. Бу тамойил бўйича, агар дарс ва ўқув машғулотининг унсурларидан биронтасига ўзгаришлар киритилса, бошқа барча унсурларини ҳам шунга мос равишда ўзгартирилиши шурурлигини тақозо этади. Чунки, бу унсурлар ўзаро функционал боғлиқдадирлар.

5. Ўқувчи-талабалар эгаллашлари шарт бўлган билимларни ўзлари мустақил равишда топишларига эришиш тамойили. Дарс ва ўқув жараёнини лойиҳасини тузиш ва ундан амалиётда фойдаланишда, таълим олувчилар эгаллашлари шарт бўлган билимларни ўзлари мустақил равишда топишларига ургу берилади. Яъни ўқитувчи ва педагог муайян ўқув машғулотида таълим олувчилар эгаллашлари шарт бўлган билимларни талабалар фаол фикр юритиб, ўзлари топишларига эришиши лозим.

6. Эгалланадиган билимларни ўқувчи-талабалар англашлари, хотирасида сақлашлари ва амалиётда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб бориш тамойили. Бу тамойил, дарс ва ўқув машғулотини лойиҳалаш ҳамда шу лойиҳа асосида уни амалга оширишда, эгалланадиган билимларни таълим олувчилар англашлари, хотирасида сақлашлари ва амалиётда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб боришликни тақозо этади.

7. Ўқувчи-талабалар бажариши шарт бўлган иш-ҳаракатларни аввалдан белгилаш тамойили. Бунинг учун, дарс ва ўқув машғулот ичидаги ҳар бир “Микро” модуль якунида ўқувчи-талабалар бажариши шарт бўлган иш-ҳаракатлар аввалдан аниқланади.

8. Таянч тушунчаларни ажратиш ва улар асосида назорат саволларини тузиш тамойили. Дарс ва ўқув машғулотини лойиҳалашда, ҳар бир “Микро” модульлар орқали бериладиган билимлар ичидан таянч тушунчалар аниқланиб, улар асосида назорат саволлари тузилади ҳамда назорат тури белгиланиб олинади.

9. Уқувчи-талабалар билимларни ўзлаштириб олганлик даражасини аниқлаш тамойили. Дарс ва ўқув машғулотининг якунида, олдиндан шу машғулот учун аниқланган назорат саволлари ва баҳолашнинг тур ҳамда мезонлари асосида, барча таълим олувчиларнинг, шу соатда берилган билимларни ўзлаштириб олганлик даражаси аниқланиб, рейтинг баҳолари чиқариб қўйилади.

Ушбу тамойилларга амал қилгандагина, дарс ва ўқув машғулотларининг лойиҳалари тўғри тузилган дарс ва ўқув машғулоти замон талабига жавоб берадиган тарзда амалга оширилган деб ҳисобланади.

Назорат саволлари: 1. "Педагогик технология" усулининг Ўзбек миллий модели қаерда ва қим томонидан яратилган? 2. "Педагогик технология"нинг биринчи тамойилида нима дейилган? 3. "Педагогик технология"нинг иккинчи тамойили нимани тақозо этади? 4. "Педагогик технология"нинг тамойиллари нечта? 5. "Педагогик технология"нинг охириги тамойилида нима дейилган?

2) Ўқув машғулотининг лойиҳасини тузиш алгоритми

Юқорида келтирилган тамойиллардан келиб чиқиб, дарс ва ўқув машғулот лойиҳасини тузишда бажариладиган иш-ҳаракаталар қуйидаги тартибда амалга оширилади. У дарс ва ўқув машғулот лойиҳасини тузиш алгоритми дейилади.

Дарс ва ўқув машғулотлари лойиҳаларини тузиш учун бажариладиган биринчи вазифа – ўқув фанининг ишчи дастурини тузиш. Бунинг учун, "Педагогик технология" тамойилларига амал қилган ҳолда қуйидаги ишлар бажарилади.

Биринчи қилинадиган иш – қўлга намунавий ўқув дастури олиниб, у яхлит бир бутунлик сифатида кўрилади ва "Мега" модул (ута катта бўлак) деб қабул қилинади. Давомидан, ишчи дастур тузиш қондаси бўйича, ўқув фани олдига қўйилган умумтаълимий ва тарбиявий мақсадлар аниқланади. Бу мақсадлар, шу ўқув фани учун белгиланган Давлат таълим стандарти ва мустақил Ўзбекистон мамлакатининг ўз фуқароларида кўришни истайдиган фазилатлар тизимига мос келиши шарт. Бундай фазилатлар тизими қўлланмамизининг 3.4 қисмида ифодаланган. Сўнг, талабаларнинг ўқув фани бўйича билим, кўпикма ва малакаларига қўйилган талаблар, мазкур ўқув фанининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги, уни ишлаб чиқаришдаги ўрни кўрсатилиб, асосий қисмга утилади.

Иккинчи қилинадиган иш – ишчи дастурни асосий қисминини ёзиш. "Асосий қисм" деб сарлавҳа қўйилиб, муайян ўқув фани, яъни "Мега" модул ичидаги билимларнинг ҳажми, мантиқий боғлиқлиги ва фикрни тугалланганлигидан келиб чиқиб, ўқув материали "Макро"

(кирта) модулларга ажратилади ва уларнинг ҳам таълимий ва тарбиявий мақсадлари аниқланиб, уларга ажратилган соатлар белгиланади. Улар намунавий дастурда “булим” тарикасида курсатилган бўлади.

Учинчи қилинадиган иш – ҳар бир “Макро” модул ичидан минтақан боғлиқ бўлган, шу билан баробар (агарда бу дастур умумийтаълим ўрта мактабники бўлса) битта дарога, (касб-ҳунар коллеж, академик лицей ва олий ўқув юртиники бўлса) бир ўқув машғулоти парафида ўқувчи ёки талабалар онгига етказилиши лозим бўлган билимлар ажратилади ва уларга “Мезо” (ўрта) модул дсб ном берилди ва уларнинг ҳам таълимий ва тарбиявий мақсадлари ҳамда ўқув машғулотнинг тури аниқланади.

Тўртинчи қилинадиган иш – ҳар бир ўқув машғулоти, яъни ҳар бир “Мезо” модулни “Микро” модулларга ажратиб чиқишдир. Бунинг учун, ҳар бир дарс ва ўқув машғулоти ичидан материалнинг маъни, фикри тугалланганлиги ҳамда “Мезо” модул олдида қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, бир нечта “Микро” модуллар ажратилади, сўнг уларнинг олдида қўйилган таълимий ва тарбиявий мақсадлари белгиланади. Шу билан ўқув фанининг ишчи дастури тузилган бўлади.

Бажариладиган иккинчи вазифа – ҳар бир дарс ёки ўқув машғулоти лойиҳалаш. Бунинг учун:

Биринчи қилинадиган иш, рўпарага шу фан бўйича Давлат таълим стандартларида белгиланган талаблар билан тарбиявий мақсадни ифода этувчи муваққил Ўзбекистон фуқаросининг фазилатлар тизими ҳамда дидактика билан педагогик технология тамойиллари ёзилган қўғозлар илиб қўйилади ва қўлга ишчи дастурни олиб, ундаги “Мезо” модулларга эътибор қаратилади. Мақсад, ҳар бир “Мезо” модулнинг учтадан жадвалларини тузишдир. Бунинг учун ок қўғоз, қизғич ва қаламни олиб 1 “Мезо” модулдаги “Микро” модулларнинг тартиб рақамлари, уларнинг мақсадлари, уларга ажратилган дақиқалар ҳамда ўқувчи ёки талабалар бажариши лозим бўлган иш-ҳаракатларни ифода этадиган 1-жадвал тузилади.

Иккинчи қилинадиган иш, ҳар бир дарс ёки ўқув машғулоти таркибидаги микро модуллар орқали бериладиган билимлар ичидан таянч тушунчалар ажратилиб, улар асосида назорат саволлари тузилади ва назоратнинг турлари аниқланган 2-жадвал тузилади.

Учинчи қилинадиган иш, дарс ёки ўқув машғулотининг ҳар бир микро модулида қўлланиладиган ўқув машғулотининг тури ва педагогик усуллар ҳамда муайян ўқув муассасасида мавжуд ахборот-коммуникация технологияларидан келиб чиқиб, машғулотни амалга оширишда фойдаланиладиган ахборот-коммуникация технология ва дидактик материалларнинг тури ва жойи белгиланган 3-жадвал тузилади.

Бажариладиган учинчи вазифа – ҳар бир дарс ёки ўқув машғулотининг сценарийсини ёзишдир. Бунинг учун, ҳар бир дарс ва ўқув машғулотининг жадвалларида кўрсатилган микро модуллар тартиби бўйича ва уларда белгиланган мақсадлардан келиб чиқиб, шу модуллар орқали эгалланадиган билимлар ифодаланади. Бу билимларни таълим олувчиларга етказишда қўлланиладиган педагогик усуллар, ахборот-коммуникация технология ва дидактик материалларнинг тури ва қўлланиш жойлари кўрсатилган дарс ёки ўқув машғулоти сценарийси ёзилади. Сценарий **“педагог – талаба”** диалоги майлида ёзилади.

Назорат саволлари: 1. “Педагогик технология” тамойиллари асосида ўқув машғулоти лойиҳасини тузиш тартиби қандай? 2. Ўқув машғулоти лойиҳасини тузишда бажариладиган биринчи вазифа нимадан иборат? 3. Ўқув машғулоти лойиҳасини тузишда бажариладиган иккинчи вазифани айтиб беринг? 4. Ўқув машғулоти лойиҳалашда бажариладиган учинчи вазифа қанақа? 5. Ўқув машғулоти лойиҳаси қандай ҳужжатларга қараб тузилади?

3) Лойиҳа тузиш амалиёти

Юқорида дарс ва ўқув машғулоти лойиҳаларини тузиш пайтида, лойиҳаловчи таяниши лозим бўлган педагогик технологиянинг Ўзбек миллий модели тамойиллари ва лойиҳа тузиш алгоритми қайд қилинган. Қўлланмаимизнинг мазкур қисмида, Олий таълимнинг магистратура босқичида ўқитиладиган **“Педагогик технология ва педагогик маҳорат”** ўқув фани мисолида, ўқув машғулоти лойиҳалаш амалиёти билан касбдош ва талабаларни хабардор қиламиз. Бу лойиҳада биз, мазкур ўқув фани учун тасдиқланган намунавий дастур асосида, янги кўринишга эга, яъни инновацион ишчи дастурни тузиб чиқдик. Сўнг, мисол тариқасида, I “Мезо” модулни нозорат машғулоти лойиҳасини яратдик.

Келтирилган ушбу мисолдан келиб чиқиб, барча ўқитувчи-педагоглар ўзларининг ўқув фани бўйича дарс ва ўқув машғулоти лойиҳаларини туза оладилар. Қуйида шу мисол келтирилган.

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани бўйича битта ўқув машғулоти лойиҳасини тузишимиз учун:

Биринчи навбатда, шу фanning намунавий дастури ҳамда ушбу фан бўйича ёзилган дарслик ёки ўқув қўлланмани тахт қилиб қўйдик.

Иккинчи навбатда, умумий методологик асоснинг биринчи қисми бўлиб хизмат қиладиган диалектиканинг **“Қарама-қарши томонлар бирлиги ва қураши”, “Микдорни сифатга ва сифатни микдорга ўтиши”, “Инкорни – инкор”** деган уч қонунини алоҳида қўғозга йирик харфлар

билан ёзиб, рўпарамизга илиб қўйдик. Давомидан, ушбу қўллашнинг 1.4. қисмида қайд қилинган, ёш авлод ва мустақил Ўзбекистон фуқаросида шакллантирилиши лозим бўлган 13 фазилат ифодаланган қогозни ҳам рўпарамизга илдик. Бу бизга умумий методологик асоснинг иккинчи қисми сифатида хизмат қилади.

Учинчи навбатда, ўқув машгулотини лойиҳалаш жараёнида ҳу-сурий методологик асос бўлиб хизмат қиладиган, дидактика (таълим инжарияси)нинг қонуллари, принциплари ва қондалари йирик қилиб ёзилган қогозларни ҳам рўпарага илдик.

Тўртинчи навбатда, лойиҳа тузишимиз учун йўл-йўриқ, яъни ме-тодика вазифасини ўтайдиган, педагогик технология тамойиллари ва лойиҳа тузиш алгоритми ёзилган қогозларни ҳам рўпарамизга илиб қўйдик.

Бешинчи навбатда, лойиҳа тузиш учун керак бўладиган А4 фор-матли бир қанча оқ қогоз, чизиғич, қалам, ручка, ўчирғич каби ёрдамчи нарсаларни ҳам тахт қилиб қўйдик. Натижада лойиҳа тузишга керак бўладиган асослар мужассамланди ва лойиҳа тузиш алгоритми (тарти-би) бўйича лойиҳа тузишни бошладик.

Лойиҳани тузиш учун бажарган биринчи ишимиз – ўқув фани-нинг инновацион (янги) ишчи дастури тузиш бўлди.

Ишчи дастурни тузишда, намунавий дастур билан дарслик ёки ўқув қўллашмани яхшилаб ўқиб чиқиб уларнинг орасида бир-бирига мос тушмайдиган жойларини аниқлаб, бир-бирига мослаштирдик ва ёшимизга қўйиб қўйдик. Сўнг рўпарамизга илинган қогозларга қараб туриб, ўқув фанини бир бутушликда “Мезо” модул деб, ичидаги бўлимларини “Макро” модул, сўнг ҳар бир “Макро” модул ичидан бир печтадан “Мезо” ва унинг таркибидаги “Микро” модулларни ажратдик ва ҳар бирини олдига қўйилган мақсадларни белгиладик. Модулларни ажратиш ва уларнинг мақсадларини белгилашда, шундай диққат би-лан рўпарамизга илиб қўйилган қогозлардан кўз узмай, уларнинг бар-ча қонун, қоида ва тамойилларидан келиб чиқдик. Қуйида шу дастур келтирилган.

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фанининг инновацион ишчи дастури

Кириш

Таълим-тарбия тизими орқали замон талабига жавоб берувчи соғлом ва барқамол авлодни вояга етказиш, кўп жиҳатдан ўқув фани ўқитувчи ва педагогларининг касбий маҳоратига ва ўқув машгулотларни педа-гогик технология тамойиллари асосида лойиҳалаб, бу лойиҳалардан ўзининг педагогик амалиётида самарали фойдалана олишларига боғлиқдир.

Ўқув фанининг мақсад ва вазифалари

Ушбу ўқув фанидан, магистрантларга, билим беришдан мақсад – келгусида педагогик фаолият билан шуғулланишни аҳду паймон қилганларни узлуксиз таълим тизимидаги ўқув фанлар машғулотларини олиб бориш усулининг энг замонавийси ҳисобланган “Педагогик технология” усули билимлари билан қуроллантириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш йўли орқали уларни маҳоратли педагог кадр этиб етиштириш.

Ўқув фанининг вазифаси – бўлажак педагогларни “Педагогик технология”нинг назарий асосларига оид билимлар билан қуроллантириб, уларда таълим-тарбия жараёнини педагогик технология тамойиллари асосида лойиҳасини тузиб, назарий ва амалий ўқув машғулотларни технология даражасида ташкил этиш кўникма ва малакаларини пайдо қилиш; жаҳондаги мавжуд педагогик технологияларнинг гоёларидан келиб чиққан “Педагогик технологиянинг Ўзбек миллий модели”нинг моҳиятини талабаларга етказиш ва уларда бу моделни амалиётда кенг доирада қўллай олиш кўникма ҳамда малакасини ҳосил қилдириш орқали уларни маҳоратли педагог мақомига эга қилиш.

Магистрантларнинг ушбу фан бўйича билими, кўникма ва малакаларига қўйилган талаблар

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган вазифалар доирасида магистр:

1) Таълим соҳасида жамият талабидан келиб чиққан Давлат сиёсатининг асосий йўналишларини, “Педагогик технология” ва “Педагогик маҳорат” тушунчаларини ҳамда уларнинг илмий асосларини, категория ва тамойилларини, “Педагогик технология”нинг бошқа педагогик усуллардан фарқи ва афзалликларини билиши зарур.

2) Мустақил Ўзбекистон фуқаросининг шахсига қўйилган фазилатларни ўзаро ўзвий алоқадорликда кўриб, ёш авлодда уларни фаол шакллантириши; таълим-тарбия жараёнини ўзаро функционал боғлиқликда бўлган унсурлардан ташкил топган бир бутунлик сифатида англаши; “Педагогик технология” тамойилларидан ўқув машғулотлар лойиҳасини тузишда ва бу лойиҳалардан ўзининг педагогик амалиётида фойдаланиши; ўқув жараёнини модулларга ажратиб, уларнинг олдига аниқ мақсад қўйиши; таълим-тарбия жараёнини амалга оширишда пайдо бўлиши мумкин бўлган қийинчиликларни бартараф қилиш йўлларини олдиндан кўриб, уларни ўқув машғулот лойиҳасида акс эттириши; ўқув машғулотининг ҳар бир “Микро” модулидаги билимлар ичидан таянч тушунчаларни ажратиб, улар асо-

сида назорат саволларини тузиши; муайян таълим-тарбия жараёни учун қабул қилинган талабалар билим ва кўникмаларини баҳолаш тур ва мезонларини белгилаши; ҳар бир микро модул учун қабул қилинадиган даре тури ва типини аниқлаши; ўқув машғулотини “жонли”, ижодий ташкил этишга имкон яратадиган ўқитишнинг “Интерфаол” усулларидан фойдаланиши; ўқув жараёнида қўлланиладиган ахборот-коммуникация технологияларидан унумли фойдалана олиши; таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш усулларини қўллаши; талабаларни таълим стандарти талаблари ва уларнинг ихтиёжлари билан мувофиқ ҳолда ўқита олиш малакасига эга бўлиши; дарс ва ўқув машғулотларининг лойиҳасини талабга жавоб берадиган тарзда амалга ошириши учун, тинмай ўзининг педагогик маҳорати устида ишлай олиши шарт.

3) Педагогика ва психологияга оид адабиётлар билан ишлаши; педагогика ўқув фанининг замонавий ютуқлари ҳамда илгор педагогик тажрибалардан шахсий педагогик амалиётида фойдаланиши; тинимсиз ўт устида ишлаб, касбий малакалари ва ахлоқий фазилатларини такомиллаштира бориши; мулоқотда очик ва ҳамдард бўлиши; мустақил фикрловчи ҳамда соғлом ва баркамол шахсни шакллантириш учун тарбиявий ишларни режалаштириши ва амалга ошириши; талабаларнинг шахси ва ёшини ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг руҳи билан психологик асосли мулоқот ҳамда узаро ҳаракатни ташкил этиш маҳоратига эга бўлиши керак.

“Педагогик технология” ўқув фанининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги

“Педагогик технология” ўқув фани бўйича ўқув машғулотларни амалга оширишда ўқув режасидаги гуманитар (Ўзбекистон тарихи, фалсафа, маънавият асослари, миллий ғоя ва маданиятшунослик), математика (информатика, ахборот-коммуникация технологиялари), умумкасбий (ёш физиологияси ва гигиена, ёш психологияси, педагогика назарияси) ва ихтисослик фанидан олинган билимлар база бўлиб хизмат қилади.

Ўқув фанининг назарий ва амалий машғулотлар лойиҳалари “Мажму ёндашув” тамойилининг қоидалари асосида тузилиб, барча турдаги модуллари бир-биридан келиб чиқиб, мантқиқий боғлиқ ҳолда эканлиги кузда тутилади.

Ўқув фанининг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Таълим-тарбияни технологиялаштириш ва ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини ошириш педагогик жараёни жадаллаштириб, самарадорлигини оширишнинг муҳим шартидир. Шунинг учун ҳам, мохир

педагоглар томонида н, педагогик технология асосида ташкил қилинган ўқув машғулотлари, ўқув муассасаларида фаолият кўрсатаётган оддий педагогларнинг касбий маҳорати ва шахсий фазилатларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, таълим олувчиларининг, яъни бўлажак педагогларнинг билим, кўникма ҳамда малакаларини шакллантириш жараёнини тезлаштириб, самарадорлигини оширади, уларнинг дунёқарашини кенгайтириб, соғлом ва баркамол авлодни вояга етказишга хизмат қилади. Бу билан, халқ хўжалигининг барча соҳаларига, шу жумладан таълим-тарбия соҳасига ҳам, юқори малакали мутахассислар етказиб беришнинг пойдевори яратилади.

Асосий қисм

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани олдига қўйилган умумий таълим-тарбиявий мақсадлар

Магистратурада ўқитиладиган “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани учун режада 58 соат (24 назарий, 26 амалий ва 8 соат мустақил ишга) вақт ажратилган.

Фаннинг олдига қўйилган таълимий мақсад. Мазкур ўқув фанини ўқитишда, меҳнат фаолияти қилиб, ўзига ўқитувчиликни касб қилиб танлаган магистрантларга, ҳар қандай ўқув фани назарий ва амалий машғулотларини “Педагогик технология”нинг ўзбек модели тамойиллари асосида лойиҳалаш билимларини ва маҳоратли педагог бўлиш сирларини етказиб бериб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш. Шу йўл билан, уларни замон талабига жавоб берадиган олий маълумотли педагог этиб шакллантириш.

Фаннинг олдига қўйилган тарбиявий мақсад. Аждодларимиздан бизга мерос бўлиб келаётган ва Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш маркази олимлари билан мазкур ўқув қўлланманинг муаллифи кўп йиллар мобайнида тадқиқотлар олиб бориб аниқлаган, жамиятнинг шу кун кишисини ижтимоий сифатларига қўяётган талаби: “мустақил фикр юритувчи ва билимли”, “имон ва эътиқодли”, “меҳр ва муҳаббатли”, “ахлоқ ва одобли”, “мулкий муносабатга эга”, “уддабурон ва тадбиркор”, “меҳнатсвар ва шижоатли”, “ҳуқуқий ва экологик маданият билан бурч ҳиссига эга”, “соғлом ва эзгу ниятли”, “миллий гурури бор ва Ватанпарвар”, “толерант ва инсонпарвар”, “мард ва жасур”, “сабр-қанотли ва саховатли” деган фазилатларни магистрантларда шакллантириш ва ривожлантириш.

1 Макро модуль

Педагогик технологиянинг қисқача тарихи ва таърифи – 8 соат

Модульнинг таълимий ва тарбиявий мақсадлари. Ер юзида мавжуд дидактик тизимлар таҳлили асосида “Педагогик технология”

узулининг яратилишининг тарихий зарурият эканлигини магистрантлар онгига етказиш ва уларга педагогик технологиянинг шаклланиш босқичлари, илмий асосланган таърифи тўғрисидаги билимларни бериб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш. Шу билан бир қаторда, уларни мустақил фикр юритишга, севиш ва севилишга, инсонпарварликка ўргатиб, уларда “мустақил фикр юритувчи ва билимли”, “меҳр ва муҳаббатли”, “толерант ва инсонпарвар” туйғуларини пайдо қилиш.

1.1 Мезо модуль – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Жаҳондаги дидактик тизимларнинг асосийларини қисқача таҳлили

1 Микро модуль

1.1.1. Талабалар билан танишиш ва уларни мазкур фан билимларини ўрганиши жараёнида амал қилишлари лозим бўлган тартиб ва қоидалар билан таништириб, конспект дафтарларининг биринчи бетига ёздириб қўйиш.

2 Микро модуль

1.1.2. Я. А. Коменский ва И. Г. Пестолоций дидактик тизимлардаги асосий ғоялар, уларнинг ўзаро ўхшашлик ва фарқли томонларини, магистрантлар билан ҳамкорликда очиб бериш.

3 Микро модуль

1.1.3. Роберт Оуэн ва И. Ф. Гербарт дидактик тизимларининг янги ғоялари ва уларнинг жаҳон таълим-тарбия соҳасини ривождаги ўрнини, магистрантларнинг фаол иштирокида кўрсатиб бериш.

4 Микро модуль

1.1.4. Ўқув машғулотини хулосалаб, магистрантлар билимларни ўзлаштирганлик даражасини аниқлаш ва уйга берилган вазифани тушунтириб бериш.

1.2 Мезо модуль – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Жаҳондаги йирик дидактик тизимларнинг таҳлили

1 Микро модуль

1.2.1. Магистрантлардан мустақил таълим учун берилган вазифаларни текшириб, рейтинг баҳоларини чиқариш ва бўлғуси амалий машғулот режаси билан таништириш.

2 Микро модул

1.2.2. Ян Амос Коменский ва И. Г. Пестолоций дидактик тизимларини, магистрантлар билан таҳлил қилиш.

3 Микро модул

1.2.3. Роберт Оуэн ва И. Ф. Гербарт дидактикаларидаги янги ғояларнинг таҳлили ва бу дидактик тизимларни жаҳондаги таълим-тарбия соҳасини ривожланишидаги ўрнини магистрантларга айттириш.

4 Микро модул

1.2.4. Амалий машғулотга хулоса ясаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини ҳосил бўлганлик даражасини аниқлаш.

1.3 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг тарихий зарурлиги

1 Микро модул

1.3.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиш ва аввалги машғулотларда ўтилган материални фронтал сўраш йўли билан мустаҳкамлаш ва янги мавзунини эълон қилиш.

2 Микро модул

1.3.2. АҚШ олимлари илгари сурган дидактик тизимлар, шу жумладан, “Янги дидактика”нинг асосий ғоялари ва таълим-тарбия жараёнини технологиялаштириш зарурлигининг шарт-шароитларини, магистрантлар билан ҳамкорликда аниқлаш.

3 Микро модул

1.3.3. Таълим технологиясига юклатилган вазифаларни, магистрантлар ёрдамида белгилаш.

4 Микро модул

1.3.4. Назарий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини аниқлаш ҳамда уйга берилган вазифани тушунтириб бериш.

1.4 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг зарурлиги

1 Микро модул

1.4.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, аввалги ўқув машғулотида

мустақил таълим учун берилган вазифаларни текшириш йўли билан магистрантлар томонидан эгалланган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

1.4.2. Америка олимлари кашф қилган дидактика тизимлари ва охирида яратган “Янги дидактика”нинг асосий гоялари ҳамда таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг зарурлигини магистрантларга айтириш йўли билан, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

1.4.3. Таълим технологиянинг олдида қўйилган вазифаларни магистрантлар айтиб бериб, назарий машғулотда эгаллаган билимларини кўникмаларига айлантириш.

4 Микро модул

1.4.4. Амалий машғулотни хулосалаб, магистрантлар эгаллаган билимларни кўникмаларига айлантирганлик даражасини баҳолаш, рейтинг баҳоларини чиқариш.

2 Макро модул

Педагогик технологиянинг методологик асослари – 8 соат.

Модулни таълимий ва тарбиявий мақсадлари. Магистрантларга атроф олам унсурларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда бўлган мажмулар сифатида идрок қилишни тафаккурларига етказиб, бу билимларга уларда кўникма ва малака ҳосил қилдириш ҳамда уларни таълим-тарбия соҳасида “Мажму ёндашув” тамойилини қўллашга ўргатиш. Шу билан бир қаторда, уларда бутун олам яхлит бутунлик эканини ҳис қилдириш асосида “соғлом ва эзгу ниятли”, “толерант ва инсонпарварлик”, “меҳр ва муҳаббатлилик” туйғулари билан “ҳуқуқий ва экологик маданият ҳамда бурч ҳиссини” шакллантириш.

2.1 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАЗЗУ: Атроф олам унсурларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолдаги мажмулар сифатида идрок қилиш ва умуммажмулар назарияси

1 Микро модул

2.1.1. Ўқув жараёнини тапқил қилиш ва аввалги машғулотларда эгалланган билимларни такрорлаш ва янги “2 Макро модул” бошланганлигини эълон қилиб, мазкур дарс мавзусини доскага ёзиб қўйиш.

2 Микро модул

2.0.2. Квант назарияси ва синергетикани пайдо бўлиш сабабларини магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

3 Микро модул

2.1.3. Атроф олам унсурларига мажму сифатида ёндашиш ва умуммажмулар назариясини келиб чиқишнинг илмий асосларини магистрантлар иштирокида, уларнинг онгига етказиш.

4 Микро модул

2.1.4. Ўқув машғулотида яқун ясаб, магистрантлар билимларни узлаштирганлик даражасини аниқлаш ва мустақил таълим саволларини белгилаб, уйга вазифа бериш.

2.2 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАНВЗУ: Оламни ўзаро узвий боғлиқ бўлган мажмулар сифатида идрок қилиш ва умуммажмулар назариясининг таҳлили

1 Микро модул

2.2.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, аввалги ўқув машғулоти охирида мустақил таълим учун берилган саволларга жавоб олиш йўли билан назарий машғулотда эгалланган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

2.2.2. Квант назарияси асосида ташкил топган квант механикаси ва фалсафадаги синергетик дунёқарашни пайдо бўлиш сабабларини магистрантларга айттириб, назарий машғулотда эгаллаган билимларига уларда кўникма ва малака ҳосил қилдириш.

3 Микро модул

2.2.3. Атроф олам унсурларини ўзаро узвий боғлиқликда бўлган мажмулар сифатида англаш ва умуммажмулар назариясини таркиб топишини магистрантлардан эшитиб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш.

4 Микро модул

2.2.4. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар эгаллаган билимларини кўникмаларига айлантирганлик даражасини баҳолаш ва рейтинг босқичдан чиқариш ҳамда мустақил таълим учун уйга вазифа бериш.

2.3. Мезо модул – назарий машгулот – 2 соат

2.3. МАВЗУ: Таълим-тарбия соҳасида мажму ёндашув тамойилни қўллаш

1 Микро модул

2.3.1. Ўқув машгулотини ташкил қилиш ва аввалги машгулотда мустақил таълим учун берилган саволлар ечимини текшириш орқали магистрантлар эгаллаган билимларни мустаҳкамлаш ва уларни баҳолаш.

2 Микро модул

2.3.2. Ўқув йилини бир бутунлик, яъни мажму сифатида идрок қилиб, уни ташкил қилувчи ва ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қисмларини, магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

3 Микро модул

2.3.3. Муайян ўқув фанини “Мего”, яъни ўта катта модул сифатида англаб, уни ташкил қилувчи ва ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қисмларини макро (катта) модул деб идрок қилишни магистрантларга ўргатиш.

4 Микро модул

2.3.4. Ҳар бир макро модул ичидан бир жуфт соатлик машгулот – мезо (ўрта) модулларни ажратиш йўл-йўриқларини магистрантларга кўрсатиб бериш.

5 Микро модул

2.3.5. Ҳар бир мезо модулларнинг ичидан “Микро” (кичик) модулларни ажратишни магистрантларнинг фаол иштирокида аниқлаш.

6 Микро модул

2.2.6. Ўқув жараёнини бирламчи асоси бўлган “дарс” ва “ўқув машгулоти”ни мажму сифатида англаб, улардаги унсурларни магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

7 Микро модул

2.2.7. Ўқув машгулотига яқун ясаб, магистрантлар билимларни ўзлаштирганлик даражасини баҳолаш ва мустақил таълимнинг вазифаларини белгилаш.

2.4 Мезо модул – амалий машгулот – 2 соат

МАВЗУ: Таълим-тарбия жараёнига мажму ёндашув тамойилни қўллаш

1 Микро модул

2.4.1. Амалий машгулотни ташкил қилиш ва аввалги ўқув

машгулотда эгалланган билимларни савол-жавоб орқали магистрантлар онгида мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

2.4.2. Таълим-тарбия соҳасига мажму ёндашув тамойилини қўллашни магистрантлар кўрсатиб беришлари орқали, улардаги бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

2.4.3. Магистрантлар, ўқув фанини модулларга ажратишда, мажму ёндашув тамойилидан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб беришлари ёрдамида бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

4 Микро модул

2.4.4. Ўқув жараёнини бирламчи асоси бўлган бир жуфт соатлик ўқув машгулотини мажму сифатида англаш йўлини магистрантлар кўрсатиб беришларига эришиш.

5 Микро модул

2.4.5. Амалий машгулотга яқун ясаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини кўрсатувчи рейтинг балларини чиқариш.

3 Макро модул

Педагогик технологиянинг назарий ва амалий асослари –24 соат

Модулнинг таълимий ва тарбиявий мақсадлари. Магистрантларга, педагогик фаолият уч турли бўлишлигини, шу сабабдан уларнинг фаолият объектлари, предметлари ва мақсадлари уч турли эканлигини, магистрантларнинг ўзини ёрдамида эслаб, “Педагогик технология”нинг Ўзбекистонга мос инновацион моделининг тамойиллари, улар асосида ўқув машгулот лойиҳасини тузишда бажариладиган ишлар тартибинини кўрсатиб бериш ва улар бу билимларга кўникма ва малака ҳосил қилишларига эришиш. Шу билан, уларда педагогик фаолиятга меҳр уйғотиб “меҳр ва муҳаббатли”, “ахлоқ ва одобли”, “соғлом ва эзгу нијати”, “меҳнатсевар ва шижоатли” фазилатларини шакллантириш.

3.1 Мезо модуль – назарий машгулот – 2 соат

МАНЗУ: “Педагогик технология”нинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва назифалари

1 Микро модуль

3.1.1. Ўқув машгулотини ташкил қилиш ва магистрантлардан аввалги машгулотда мустақил таълим учун берилган саволларга жавоб олиш орқали, ўтган машгулотда олинган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.1.2. “Педагогик технология” илмининг тадқиқот объекти на предмети, магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

3 Микро модул

3.1.3. “Педагогик технология” илмининг тадқиқот ўтказишдан мақсади ва ечилиш шарт бўлган масалаларини, магистрантлар ҳамкорлигида белгилаш.

4 Микро модул

3.1.4. “Педагогик технология” ўқув фанининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини, магистрантлар, ўзлари мустақил равишда аниқлашларига эришиш.

5. Микро модул

3.1.5. “Педагогик технология”нинг амалий фаолиятини объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини ҳам, магистрантлар ўзлари топишларига эришиш.

6. Микро модул

3.1.6. Ўқув машғулотида яқун ясаб, магистрантлар мустақил таълими учун саволларни бериш.

3.2 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: “Педагогик технология”нинг объекти, предмети, мақсад ва вазифалари

1 Микро модул

3.2.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги ўқув машғулотида мустақил таълим учун берилган саволларга жавоблар олиш орқали ўтган ўқув машғулотида эгалланган билимларни эслаш йўли билан хотирада мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.2.2. “Педагогик технология” илмининг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини магистрантларга айттириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

3.2.3. “Педагогик технология” ўқув фанининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини магистрантларнинг ўзларига айттириб, бу билимларга уларда кўникма ва малака ҳосил бўлишлилигига эришиш.

4 Микро модул

3.2.4. “Педагогик технология”нинг амалий фаолиятининг объекти,

предмети, мақсад ва вазифаларини магистрантлар айтиб ўзув доскаси-га чизиб кўрсатиб беришлари орқали, бу билимларга, уларда кўникама ва малака ҳосил бўлишлигига эришиш.

5 Микро модул

3.2.5. Амалий машғулотга яқун ясалгач, магистрантлар билимларни эгаллаб кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини аниқлаш ва рейтинг балларини чиқариш.

3.3 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат МАВЗУ: “Педагогик технология”нинг биринчи иқкита тамойили

1 Микро модул

3.3.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги мавзунини эълон қилиш ва унинг моҳиятини ҳамда ечилиши лозим бўлган саволларни тушунтириш.

2 Микро модул

3.3.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳалаш ва улардан амалиётда фойдаланишда доимо мажмулар назариясининг қоидаларига риоя қилиш тамойилини жонли мисоллар билан, магистрантларни фаол иштирокида, таълим олувчилар онгига етказиш.

3 Микро модул

1.1.3. Ўқув фанининг назарий ва амалий машғулотларини лойиҳасини тузиш ва улардан амалиётда фойдаланишда дидактиканинг қонун, принцип ва қоидаларига амал қилиш тамойилини амалиётда ишлашни магистрантлар билан биргаликда кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

3.0.1. Ўқув машғулотини хулосалаб, талабаларнинг шу машғулотда эгаллаган билимларни англаб етканликларини ва қисман уларни ўз кўникмаларига айлантириб улгурганликларини аниқлаш ҳамда уйга вазифа бериш.

3.4 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат МАВЗУ: Педагогик технологиянинг биринчи иқкита тамойили

1 Микро модул

3.4.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, аввалги назарий машғулотда мустақил таълим учун берилган вазифаларни текшириш орқали, эгалланган билимларни магистрантлар хотирасида мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.4.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳалаш ҳамда улар-

дан амалиётда фойдаланишда мажмулар назариясининг қоидаларига риоя қилиш тамойилига, ўқув машғулотлар лойиҳасини тузишда, амал қилишликни магистрантлар кўрсатиб бериш йўли орқали бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

3.4.3. Назарий ва амалий машғулотларнинг лойиҳасини тузиш ҳамда улардан амалиётда фойдаланганда дидактиканинг қонун, принцип ва қоидаларига амал қилишни, магистрантлар жонли мисоллар билан кўрсатиб беришларига эришиш.

4 Микро модул

3.4.4. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар бу машғулотда аниқлаб етган билимларини кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини аниқлаш ва рейтинг баҳоларини чиқариш.

3.5 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Педагогик технологиянинг иккинчи

иккита тамойили

1 Микро модул

3.5.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиш ва аввалги ўқув машғулоти давомида эгалланган билимларни, талабалардан фронтал сўраш орқали мустақамлаш ва янги машғулотнинг мавзусини эълон қилиш.

2 Микро модул

3.5.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳалаш ҳамда улардан амалда фойдаланиш жараёнида иштирок этадиган барча унсурларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриш тамойилини магистрантлар ҳамкорлигида тушунтириб кўрсатиб бериш.

3 Микро модул

3.5.3. Ўқув жараёнини лойиҳалаш ва ундан амалиётда фойдаланишда магистрантлар билимларни мустақил топишларига ургу бериш тамойилига амал қилишни интерфаол усуллар орқали тушунтириш.

4 Микро модул

3.5.4. Ўқув машғулотида яқун ясаб, магистрантлар мустақил таълими учун уйга вазифа бериш.

3.6 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Педагогик технологиянинг иккинчи

иккита тамойили

1 Микро модул

3.6.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, фронтал сўраш усули

орқали аввалги назарий машғулот давомида эгалланган билимларни эслаш ва мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.6.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳасини тузиш ҳамда улардан амалиётда фойдаланиш жараёнида иштирок этувчи барча унсурларни ўзаро узвий боғлиқлигини, магистрантлар амалда кўрсатиб беришларига эришиш.

3 Микро модул

3.6.3. Ўқув машғулотларини лойиҳасини тузиш ва улардан амалиётда фойдаланишда талабалар билимларни мустақил топишларига урғу бериш тамойилини магистрантлар ўзлари айтиб кўрсатиб беришлари орқали, назарий машғулотда эгалланган билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

4 Микро модул

3.6.4. Амалий машғулотни якунлаб, талабалар билимларни кўникмаларига айлантирганлик даражасини тест синовини ўтказиш орқали баҳолаш ва рейтингларини чиқариш.

3.7 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Педагогик технологиянинг охириг иккита тамойили

1 Микро модул

3.7.1. Назарий машғулотини ташкил қилиб, аввалги ўқув машғулотида талабаларга мустақил таълим учун берилган саволларга жавоб олиш йўли билан бу билимларни талабалар онгида мустаҳкамлаш ва янги мавзунини эълон қилиб саволларини ёздириш.

2 Микро модул

3.7.2. Талабалар билимларни эгаллашлари, хотирасида сақлашлари ва амалда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб бориш тамойили, магистрантлар иштирокида, уларга тушунтириб кўрсатиб бериш.

3 Микро модул

3.7.3. Ўқув машғулотларининг якуни феллар шаклида бўлишлик тамойилидан ўқув машғулотлар лойиҳасини тузишда амал қилиш йўллари магистрантларнинг фаол иштирокида кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

3.7.4. Ўқув машғулотини якунлаб, фронтал сўраш усули билан магистрантлар билимларни англаб етганлик даражасини аниқлаш ва уйга вазифа бериш.

3.8 Мезо модул – амалий машгулот – 2 соат

МАВЗУ: Педагогик технологиянинг охириги учта тамойили

1 Микро модул

3.8.1. Амалий машгулотни ташкил қилиб, магистрантлардан аввалги ўқув машгулотида мустақил таълим учун берилган вазифаларни бажарилишини текшириш йўли билан эгалланган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.8.2. Ўқув жараёнини лойиҳалаш ва улардан амалиётда фойдаланишда талабалар билимларни эгаллашлари, хотирасида сақлашлари ва амалда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб бориш тамойилини ишлатишни, магистрантларни ишлатиб, амалда синаб кўриш.

3 Микро модел

3.8.3. Машгулотлар якуни феллар шаклида бўлишлик тамойилини амалиётда, магистрантларни ўзлари кўрсатиб беришларига эришиш.

4 Микро модул

3.8.4. Амалий машгулотга якун ясаб, мустақил таълим учун “Педагогик технология”нинг юқоридаги икки тамойилини чуқур урганиб келишликни уйга вазифа қилиб бериш.

3.9 Мезо модул – амалий машгулот – 2 соат

МАВЗУ: Педагогик технология тамойиллари асосида назарий ва амалий машгулотларни лойиҳалашда амалга ошириладиган вазифалар

1 Микро модул

3.9.1. Амалий машгулотни ташкил қилиш ва аввалги ўқув машгулоти якунида магистрантларнинг мустақил таълими учун берилган вазифаларни текшириш йўли билан, ўша машгулотда эгалланган билимларни эслаш.

2 Микро модул

3.9.2. Магистрантлар, ўқув фанини бир бутун – “Мего” модул сифатида қабул қилиб, ундаги ўқув материални “Макро”, “Мезо” ва “Микро” модулларга ажратиш ва уларнинг мақсадларини белгилай олишларига амалда эришиш.

3 Микро модул

3.9.3. Ҳар бир микро модул ичидан таянч тушунчаларни аниқлаб, улар асосида назорат саволларини тузиш ва талабалар билим ҳамда кўникмаларини баҳолаш тур ҳамда мезонларини белгилашни магистрантлар мустақил равишда бажаришларига эришиш.

4 Микро модул

3.9.4. Ҳар бир микро модулда кўлланиладиган дарс тури ва типини ҳамда шу модулларда кўлланиладиган педагогик услубларни белгилашни магистрантлар ўзлари бажаришларини таъминлаш.

5 Микро модул

3.9.5. Ҳар бир микро модулда кўлланиши зарур бўлган ахборот технология турлари ва дидактик материалларни кўлланиш жойларини белгилашни магистрантлар мустақил равишда амалга оширишларига эришиш.

6 Микро модул

3.9.6. Магистрантларга ўқув машғулоти сценарийсини ёздариш.

7 Микро модул

3.9.7. Амалий машғулотнинг якунилаш ва магистрантлар билим ҳамда кўникмаларини баҳолаш, рейтингларини чиқариш.

3.10 Мезо модул – амалий машғулоти – 2 соат

МABЗУ: Назарий ва амалий машғулотларнинг сценарийсини ёзиш

1 Микро модул

3.10.1. Назарий ёки амалий ўқув машғулоти ташкил этиш ва янги мавзунини эълон қилиш сценарийсини ёзишда ўқув стандарти ва талабалар хоҳиши эътиборга олиниши лозимлигини кўрсатиб бериш.

2 Микро модул

3.10.2. Назарий ёки амалий ўқув машғулоти асосий қисмининг “2 Микро” модулидаги билимларини талабалар томонидан эгаллашларини ташкил қилиш сценарийсини ёзишда дидактиканинг “илмийлик”, “тизимлилик ва изчиллик”, “онглилик ва фаоллик”, “тушунарлилик”, “таълимни ҳаёт билан боғлиқлик” тамойилларидан келиб чиқиш йўлларини ўргатиш.

3 Микро модул

3.10.3. Назарий ва амалий ўқув машғулотининг асосий қисмидаги 3,4 ва хоказо Микро модулларидаги билимларни талабалар томонидан эгаллаб олишларини ташкил қилиш сценарийсини ёзишда дидактиканинг барча қонун, принцип ва қоидаларидан келиб чиқиш йўлларини магистрантларга кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

3.10.4. Назарий ёки амалий ўқув машғулотларининг якуний қисмини сценарийсини ёзишда “Мажму ёндашув тамойили”нинг барча қоидалари билан дидактиканинг қонун, принцип ва қоидаларига риоя қилишни магистрантларга ўргатиш.

5 Микро модул

3.10.5. Ўқув машғулотиغا яқун ясаб, магистрантлар саволларига жавоб бериб, мустақил таълимлари учун саволларни ёздириш.

4 Макро модул

Педагогик маҳорат – 14 соат

4.1 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАВЗУ: Педагогик маҳоратнинг метадидактик асослари

1 Микро модул

4.1.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги йирик мавзунини бошланганлигини эълон қилиш ва бу мавзуда ечиладиган масалалар тизими билан магистрантларни хабардор этиш.

2 Микро модул

4.1.2. Диалектика қонунлари билан ёш авлодда шакллантирилиши лозим бўлган мустақил Ўзбекистон фуқаросининг 13 фазилати ўқитувчи ва педагоглар учун методдидактик асос эканлигини магистрантлар тафаккурига етказиш ва бу билимларни уларнинг кўникмаларига айлантириш йўллари кўрсатиб бериш.

3 Микро модул

4.1.3. Ўқитувчи ва педагогларнинг ижтимоий сифатларини бирмабир айтиб тушунтириб бериш ва бу сифатларнинг педагогик амалиётдаги ўрнини кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

4.1.4. Назарий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билимларни ўзлаштирганлик даражасини анқлаш ва уйга вазифа бериш.

4.2 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАВЗУ: Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билим ва фазилатлар

1 Микро модул

4.2.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги назарий машғулотда эгалланган билимларни савол-жавоб орқали эслаб мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

4.2.2. Диалектика қонунларини ўқув жараёнида ишлашини магистрантларнинг ўзларига айттириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

4.2.3. Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билимлар мажмуи-

ни магистрантларнинг ўзларига айттириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

4 Микро модул

4.2.4. Ўқувчи ва талабаларда шакллантирилиши шарт бўлган фазилатлар, авваламбор, ўқитувчи ва педагогларга шаклланган бўлишлигини магистрантларнинг ўзига айттириб, бу фазилатларни ўзида пайдо қилиш йўллари кўрсатиб бериш.

5 Микро модул

4.2.5. Амалий машғулотга яқун ясаб, магистрантлар эгаллаган билимларини кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини баҳолаш.

1.3 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Педагогик маҳоратнинг назарий асослари

1 Микро модул

4.3.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги мавзу бошланганлигини эълон қилиш ва мавзуда ечиладиган масалалар билан магистрантларни таништириш.

2 Микро модул

4.3.2. Педагогиканинг категориялари ва миллий педагогика асосларини магистрантларнинг ўзини фаол қатнаштириб, айтиб бериш ва уларни ўз кўникмаларига айлантириш йўллари кўрсатиш.

3 Микро модул

4.3.3. Дидактика, унинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини интерфаол усуллар орқали магистрантлар онгига етказиш.

4 Микро модул

4.3.4. Дидактика қонун ва қоидалари ҳамда тамойилларини магистрантларнинг фаол иштирокида айтиб бериш.

5 Микро модул

4.3.5. Ўқув машғулотини яқунлаб, магистрантлар билимларни эгаллаганлик даражасини, фронтал сўров ўтказиш йўли билан аниқлаш ва уйга вазифа бериш.

4.4 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Педагогика категориялари ва дидактиканинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифалари

1 Микро модул

4.4.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш, ўтган назарий машғулот-

да эгалланган билимларни фронтал сўров ўтказиш йўли орқали малаб мастаҳкамлаш.

2 Микро модуль

4.4.2. Педагогика категорияларини магистрантларга айттириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модуль

4.4.3. Дидактика ва унинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини, магистрантлар ўзаро баҳс-мунозараларда аниқлай олишлари орқали, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантиришга эришиш.

4 Микро модуль

4.4.4. Дидактиканинг қонуни ва қоидалари ҳамда тамойилларини магистрантларнинг ўзларига айттириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

5 Микро модуль

4.4.5. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билимларини кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини баҳолаш.

4.5 Мезо модуль – назарий машғулот – 2 соат

МАНВЗУ: Педагогик таъсир йўллари, педагогик маҳорат кўрсаткичлари

1 Микро модуль

4.5.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги мавзунини эълон қилиш ва янги мавзуда ечилиши лозим бўлган саволлар билан магистрантларни таништириш.

2 Микро модуль

4.5.2. Педагогик техника моҳияти. Педагогик техника унсурлари. Педагогнинг профессионал позицияси, педагогик мулоқот услубларини магистрантлар оғига етказиш.

3 Микро модуль

4.5.3. Магистрантларга педагогик маҳорат даражасини аниқлаш ҳамда уларга нутқ кўникмаларини ҳосил қилиш йўллари кўрсатиб бериш.

4 Микро модуль

4.5.4. Ахборотни қабул қилишни қийинлаштирувчи омиллар билан нутқ қобилиятларини ўстиришда қўлланиладиган машикларни магистрантларга ўргатиш. Мимик ва пантомимик ифодалилиқ каби тушунчаларнинг том маъносини тушунтириш.

5 Микро модул

4.5.5. Ўқитувчининг педагогик такти ҳамда такт ва тактика деган тунунчаларни том маъносидан магистрантларни хабардор қилиш.

6 Микро модул

4.5.6. Ўқув машғулоти яқунлаб, магистрантлар билимларни ўзлаштириб олганлик даражасини аниқлаш ва уйга вазифа бериш.

4.6. Мезо модул – амалий машғулот – 4 соат

МАВЗУ: Педагогик таъсир йўллари, педагогик маҳорат кўрсаткичлари

1 Микро модул

4.6.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги назарий машғулотда эгаланган билимларни сўров орқали эслаб мустақкамлаш.

2 Микро модул

4.6.2. Педагогик техника моҳияти. Педагогик техника унсурлари. Педагогнинг профессионал позицияси, педагогик мулоқот услубларини магистрантларнинг ўзларига айлантириб, бу билимларни уларнинг кўникмасига айлантириш.

3 Микро модул

4.6.3. Педагогик маҳорат даражаси ва нутқ кўникмаларини аниқлаш йўллари магистрантлардан сўраб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантиришга эришиш.

4 Микро модул

4.6.4. Ахборотни қабул қилишни қийинлаштирувчи омиллар билан нутқ қобилиятларини ўстиришда қўлланиладиган машикларни магистрантлар ўзаро баҳс-мунозара усули орқали бу билимларни ўзларининг кўникма ва малакаларига айлантириш.

5 Микро модул

4.6.5. Ўқитувчининг педагогик такти, такт ва тактика деган тунунчаларни магистрантлардан эшитиб, бу билимларни уларнинг кўникмаларига айлантириш.

6 Микро модул

4.6.6. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини баҳолаш ва рейтинг баҳоларини чиқариш.

Мустақил таълим – 8 соат

Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакл ва мазмуни

Магистрант “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фанидан мустақил таълимни ташкил этишда муайян фаннинг хусусият-

ларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиши тавсия этилади:

- дарслик ёки ўқув қўлланмалар бўйича фаилар боблари ва маҳмунларини ўрганиб, модулларга бўлиш;
- тарқатма дидактик материалларни тайёрлаш;
- махсус ёки илмий адабиётлар (монография, мақолалар) бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулар устида ишлаш;
- фаол ўқитиш усуллари асосида дарс сценариясини ёзиш;
- ҳисоб-график ишларини бажариш;
- курс лойиҳа ва курс ишларини бажариш;
- тажриба ва амалий машғулотларга тайёргарлик кўришни ўрганиш;
- семинар машғулотларига тайёргарлик кўриш;
- маъруза ва бошқа ўқув материални ўрганиш;
- ўқув фанларидаги алоҳида бўлимларни мустақил ўрганиш;
- ўқитувчи берган вазифалар бўйича машқ ва масалалар ечиш;
- ўқув фани мавзулари бўйича рефератларни ёзиб тайёрлаш;
- даврий ва илмий адабиётларни ўрганиш;
- компьютер техникаси ва дастурлардан фойдаланиш кўникмаларини ривожлантириш;
- амалиёт турларига асосан материал йиғиш ва ҳисоботлар тайёрлаш;
- амалиётдаги мавжуд муаммоларнинг ечимини топиш;
- семинар машғулотларига тайёрланиш орқали маданий-интеллектуал даражани ривожлантириш;
- илмий семинар ва анжуманларга маърузалар тайёрлаш ва иштирок этиш;
- кафедраларнинг илмий тадқиқот ишида иштирок этиш, мақола ва маърузалар тайёрлаш;
- жорий, оралик ва якуний назоратларга тайёргарлик кўриш;
- магистрлик диссертациясини ҳимояга тайёрлаш;
- ижодий лаборатория ишларини такомиллаштириш;
- масофавий (дистанцион) таълим асосида машғулотларни ташкил этиш бўйича методик кўрсатмалар.

Мустақил иш. Педагогик фаолиятнинг жамиятимиз ривожланишида тугган ўрни. Педагогик маҳорат моҳияти. Педагогик таъсир йўллари, педагогик маҳорат кўрсаткичлари. Педагогик технология ва педагогик маҳоратнинг психологик асослари. Педагогик технология илмий асослари. Замонавий педагогик технологиянинг таснифи. Таалабалар фаолиятини фаоллаштириш ва интенсификациялашга асосланган таълим технологияси. Аналитик тафаккурни ривожлантириш усулида таълим бериш асослари. Ўқув материални дидактик тако-

миллаштириш ва реконструкциялаш асосидаги таълим технологияси. Уқув машғулотларини лойиҳалаштириш. Дастурлаштирилган таълимни ўрганиш. Ахборот таълим технологиялари. Машғулотларда интерфаол усуллардан фойдаланиш. “Таълим технологияси” назариясининг шаклланиш босқичи ва таълим тизимига педагогик технологияни самарали жорий этиш йўлидаги муаммолар. Педагогик технология тушунчаси, унинг моҳияти ва педагогик ёндашув тамойиллари, турлари ва ишлаб чиқиш босқичлари. Таълимни ташкил қилиш технологияси. Таълимни ташкил этишга нисбатан инновацион ёндашувлар мазмуни. Педагогик технологияни қўллаш усул ва воситалари. Мустақил таълимни ташкил қилиш технологияси.

Лойиҳа тузишда бажарган иккинчи ишимиз – 1 “Мезо” модулининг лойиҳасини тузиш бўлди.

Бунинг учун, қўлимизга ишчи дастур (Мезо модул)ни олиб, у 3 “Макро” модулга ажратилганлигини ва уларнинг максадлари белгиланганлигини, шунингдек, ҳар бир “Макро” модул 6, 4, 14 “Мезо” модулларга, уларнинг ҳар бири бир нечтадан “Микро” модуллари ажратилганлигини ва ҳар бир “Микро” модулнинг максадлари белгиланганлигини кўрдик. Сўнг эътиборимизни 1 “Мезо” модулга қаратиб, унинг назарий машғулоти 4 “Микро” модулларга ажратилганлигини ҳам билдик.

1 “Мезо” модулнинг назарий машғулотининг лойиҳасини тузиш учун, юқорида келтирилган алгоритм бўйича, қиладиган иккинчи ишимиз, унинг учта жадвалини тузиш ҳисобланади. Бунинг учун қўлга ишчи дастур, бир нечта А4 форматли оқ қоғоз, чизғич ва қаламни олиб, рўпарамизга илинган қоғозлардан кўзимизни узмай ва улардан келиб чиқиб, 1 “Мезо” модулнинг 1-, 2-, 3-жадвалларини чиздик ва уларни мазмун билан тўлдирдик. Қуйида бу жадваллар келтирилган.

1-жадвал

Микро Модул т/р	Микро модулларнинг олдига қўйилган максадлар	Ажрат. пакт	Магистрантлар бажариши лозим бўлган иш- ҳаракатлар
1	Магистрантлар билан танилиш ва уларга фан билимларини эгаллаш жараёнида амал қилишлари лозим бўлган қондалар ва тавсия этиладиган адабиётларни ездирити	20 дақиқа	Диққат қилиб эшитиш ва ёзиб олиш

2	Марказий Осиёдаги маърифатпарварларнинг таълим-тарбия туғрисидаги фикрлари ҳамда Европанинг Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, Роберт Оуэн, Гербарт, шушундек, Россия педагогларининг гоялари билан магистрантларни таништириш. Шу билан уларда "меҳр ва муҳаббат", "толерант ва инсонпарвар", "Миллий гурур ва Ватанпарвар"лик фазилатларини тарбиялаш.	25 дақиқа	Диққат қилиб эшитиб ўзиб олиш ва ўртага ташланадиган саволларга фаол қатнашиб жавоб қайтариш
3	АҚШ олими Джон Дью дидактик тизими ва бошқа олимларнинг таклиф этган "Янги дидактика" гоялари билан магистрантларни таништириб, таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг тарихий зарурият эканлигини исботлаб бериш. Шушундек, уларда "толерант ва инсонпарвар", "Миллий гурур ва Ватанпарварлик" фазилатларини шакллантириш.	30 дақиқа	Диққат қилиб эшитиб ўзиб олиш ва педагог томонидан бериладиган саволларга фаол қатнашиб жавоб бериш
4	Уқув машғулотини хулосалаб, магистрантлардан тушган саволларга жавоб бериб, оғзаки савол-жавоб орқали утган bilimларни узлаштириб олганлик даражасини аниқлаш ва уйга вазифа бериш.	15 дақиқа	Берилган саволларга жавоб бериш ва уй вазифасини ўзиб олиш

2-жадвал

Микро модул, т/р	Микро модуллардаги таянч тушунчалар	Назорат саволлари	Баҳолашнинг тури
1	"Тартиб, ҳар қандай ишни муваффақиятли бўлишининг гарови", "уй вазифасини шу куннинг ўзида бажариш", "энг яхши хотира, бу дафтарга ёзилган фикр".	1. Иш яхши бўлиши учун нима қилмоқ керак? 2. Уй вазифасини қайси маҳалда бажарган яхши? 3. Энг яхши хотира нима?	Савол-жавоб орқали рейтингини чиқариш
2	"Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши", "ҳамма умумтаълим олиши", "Дидактика принциплари", "меҳнат одамни тарбиялаш ва ўстиришнинг энг муҳим воситаси", "элементар таълим назарияси", "ижтимоий муҳитнинг тарбиядаги ўрни", "одам ўз характерини ҳеч қачон ўзи яратган эмас", "тарбияловчи таълим", "таълим босқичлари", "катгалар обрўйига сўзсиз буйсуниш".	1. Тарбияни табиатга уйғун бўлиши нима дегани? 2. Дидактик принциплар нимага асосланади? 3. "Меҳнат одамни тарбиялаш ва ўстиришнинг энг муҳим воситаси" деб ким айтган? 4. Элементар назарияси нима? 5. Ижтимоий муҳитнинг тарбиядаги ўрнини ким курсатиб берган?	Савол-жавоб орқали рейтинг баҳосини чиқариш

3	“Талабаларнинг шахсий фаоллиги”, “тулик фикр юритиш жараёни”, “ахборотларни қулайлиги”, “ижтимоий ҳаётни жадаллашуви”, “ларс сифатини педагогнинг шахсий фазилатлари ва педагогик маҳоратидан озод қилиш”, “ўқув жараёнини яхши бўлишлигини кафолатлаш”, “мустакил фикр юритишга ургатиш”.	1. Қандай қилиб ўқув жараёнини жадаллаштирса бўлади? 2. Қайси йул билан ўқув жараёни сифатини педагогнинг шахсий фазилатлари ва касбий компетентлигидан озод қилса бўлади? 3. Қандай қилиб талабаларни мустакил фикрлашга ургатса бўлади?	Савол-жавоб орқали рейтинг баҳоларини чиқариш
4	Талабаларни фикрий фаоллаштиришнинг педагогик усуллари”.	Уйда, мустакил равишда, янги интерфаол усуллари ёзиб келиш.	Умумий рейтинг баҳосини чиқариш

3-жадвал

Микро модул. т/р	Қабул қилинган ўқув машғулотининг типини	Қудланиладиган Педагогик усуллар	Ахборот-коммуникация технология ва дидактик материаллар
1	“Қириш ўқув машғулоти”	“танишуш”, “аклий ҳужум”, “айтиб бериш”, “ёздариш”	Ёзув доскаси, Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати
2	“Янги билимларни эгаллаш”	“баҳс-мунозара”, “блиц суров”, “мулоқот”.	Ёзув доскаси, компьютер, жалвал
3	“Янги билимларни эгаллаш”	“баҳс-мунозара”, “блиц суров”, “мулоқот”	Компьютер, ёзув доскаси, жадвал
4	Қайтариш ва мустаҳкамлаш	“мулоқот”, “фронтал сураниш”	Ёзув доскаси

Лойиҳа тузиш жараёнида бажарган учинчи ишимиз – 1“Мезо” модулнинг назарий ўқув машғулотини сценарийсини ёзиш бўлди (Матндаги қалин ва курсив ҳарфлар билан ёзилган жойлари талабаларга ёзиб олини учун тавсия этилади).

1 “Мезо” модул назарий ўқув машғулотининг сценарийси

1 “Микро” модул (20 дақиқа)

Салом-алиқдан сўнг, ўқув машғулоти бошланган деб ҳисобланади.

Педагог “танишув”, “аклий ҳужум” ва “айтиб бериш” усулларида ва ёзув доскасидан фойдаланиб, ўқув машғулоти куйидагича бошлайди

Педагог: Азиз магистрантлар, бугундан бошлаб сизлар “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани билимларини эгаллашга киришасиз. Бу ўқув фанидаги билимларни эгаллаш учун сизларга ёрдам бериш вазифаси менга юклатилган. Менинг исми шарифим, илмий даражам ва унвоним “_____”.

Бу ўқув фани билимларини эгаллаш жараёнида фаол қатнашиб, ҳар бир ўқув машғулотининг олдига қўйилган мақсадга эришиш учун астойдил ҳаракат қилсангиз, албатта кўзланган натижаларга эришасиз.

Энди, сизларни ўқув машғулоти жараёнида доимо амал қилиниши шарт бўлган бир нечта қоидалар билан таништираман. Сизлар бу қоидаларни конспект дафтарингизнинг биринчи бетига чиройли қилиб ёзиб қўйинг ва уларга доимо амал қилиб юринг.

Педагог ўқув машғулоти жараёнида талабалар амал қилиши лозим бўлган қоидалар ёзилган плакат ёнига келиб, сўзини давом эттиради.

Ёзинглар! Биринчи қоида, дарсга кеч қолмай, уст-бошингиз саронжом-сарини бўлиши билан бирга, ўқув муассасасига билим эгаллаш иштиёқи билан келинг.

Сўз орқали: чунки, ҳар қандай билимни эгаллаш учун, анчагина аклий қувват сарфлаш талаб этилади. Агар кишида, бу фаолиятга иштиёқ бўлмаса, бундай қувват унда пайдо бўлмайди. Иштиёқ ва унинг натижасида келиб чиқувчи қувват сизда бўлмаса, ўқув машғулоти жараёнида билим ололмайсиз, демакки ўқув машғулотининг олдига қўйилган мақсадга ҳам ета олмайсиз. Бу дегани, сизда ўринсиз чарчок ҳосил бўлиб, бир жуфт соатлик умрингиз зое кетган бўлади ва умрингизни увол бўлиб қолишига сабабчи бўлиб қоласиз. Умрни беҳуда сарф қилиш эса, катта гуноҳлардан ҳисобланади, чунки умрни қайтариб бўлмайди.

Ёзишни давом этказинг! **Иккинчи қоида.** *Ўқув муассасасига билим олиш мақсадида келар экансиз, фикрингизни педагогнинг сўзларига жамлашни ўргангиз, яъни диққат қилиб, бутун вузюдингизни билим эгаллашга тайёрланг. Диққат қилиш, билим эгаллашнинг асосий қондаси. “Диққат – билим эгаллашнинг эшигидир” деган эди буюк рус педагоги Константин Дмитриевич Ушинский.*

Сўз орқали: диққат қилмасдан туриб, билим эгаллашдек эзгу мақсадингизга ҳеч қачон эриша олмайсиз. Унутманг-ки узоқ вақт, яъни 2–3 дақиқа диққат қилиб ўтириш анча мураккаб, қанчалар хоҳламанг

1–2 дақиқадан кейин диққатингиз тарқалиб кетаверади, бу табиий ҳол албатта. Шунинг учун, ҳар дақиқада диққатингизни ўқитувчининг сўзларини ўзингизни мажбурлаб қайтариб туришингиз зарур, бўлмаса диққат қилиш амалини бажара олмайсиз, инчунун, ўқув жараёнидаги билимларни эгаллай ҳам олмайсиз.

Ёзинг: *Учинчи қонда. Педагогин диққат билан эшитиб, сўзларининг муҳим жойларини конспект дафтарингизга ёзиб боришингиз лозим.*

Сўз орқали: ўқув жараёнида саволлар пайдо бўлиб қолса, уларни дафтарингизнинг бир четига, албатта ёзиб қўйинг ва қулай вақт топиб, саволларингизга жавобларни олинг.

Ёзишда давом этинг: *Туртинчи қонда. Ўқув машғулотини жараёнида тушуниб етган билимларингизни қўшиқмангизга айлантириш мақсадида, уларни дарсдан таниқари пайтларда, уйда қайта ва қайта такрорлаб туринг, қанча кўп қайтарсангиз шунчалик билим вужудингизга сингиб, қўшиқмангизга айланиб бораверади. Агарда қайтариб турмасангиз билимингиз эсдан чиқиб кетади.*

Бешинчи қонда. *Унга берилган вазифани уша қўшинг ўзидаёқ бажаринг. “Эртага бажараман” деган ҳаёлга борманг! Чунки эртаси кўни бугун эгаллаган билимларингиз тўлиқ эсдан чиқиб кетади. Бу қонуният, унга бўйсунмай иложимиз йўқ.*

Педагог шу ўқув предмети бўйича тузилган адабиётлар рўйхати ифодаланган плакат олдига келиб, таълим олувчиларга қуйидаги сўзлар билан муурожаат қилади: Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ва уйда мустақил ишлаш учун адабиётлар тавсия этилади.

2 “Микро” модул (25 дақиқа)

Педагог “Блиц сўров”, “Мулоқот” ва “Айтиб бериш” усулларини қўллаб ҳамда компьютер ёки ёзув доскасидан фойдаланиб, ўқув машғулотини давом эттиради:

Педагог: Азиз магистрантлар! Ўқув предметимизнинг номи “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” деб номланиб, у “Ўқитиш методикаси” таълим йўналишлари мутахассислик фанлари туркумига кирувчи фанларни педагогик технология тамойиллари асосида ўқув машғулотларининг лойиҳаларини тузишнинг мазмунини беради, шунингдек, уни ўқитишнинг қатъий йўл-йўриги деб тушунса ҳам бўлади. Айтивчи, авваллари ҳам ўқитишнинг йўл-йўриқлари бўлганми?

Мумкин бўлган жавоблар: биринчи талаба – бўлган; иккинчи талаба – бу масала энди кўтарилган бўлса, демак бўлмаган. Бу фикрларга қўшиладиганлар борми? Биринчи фикрга ким қўшилади? Бир нечта

кўллар кўтарилди. Иккинчи фикрни ким тўғри деб ўйлайди? Яна бир печа кўллар кўтарилди. Бошқалар ҳали ўз фикрларига эга бўлишмади.

Педагог талабалар жавобини ёзув доскасига ёзиб, машғулотни давом эттиради. Кўриб турганингиздек фикрлар бўлинди, бу табиий ҳол. Аммо, иккала фикрни ҳам тўғри деса бўлади. Биринчи фикрни давом эттирсак, ўқитишнинг йўл-йўриқлари олдин ҳам бўлган, фақат улар ўқитиш усуллари деб номланган. Иккинчи фикрни давом эттирадиган бўлсак, у ҳам тўғри, ўқитиш усуллари бўлгану, ўқув жараёнини қатъий бир қолипга солувчи таълим технологияси бўлмаган.

Ёзинглар! *Педагогик технология, ўқитиш усуллари*нинг замонавий тури бўлиб, ўқув жараёнини лойиҳалаш асосида амалга оширилади, у ўқув жараёнидаги педагог ва талабалар ҳаракатини қатъий белгилаб бериб, ўқитувчининг маҳорати ва шахсий фахрига боғлиқ бўлмаган ҳолда, бу жараёни фақат аъло ёки яхши бўлишини таъминлайди.

Сўз орқали: чунки педагогик технология тамойиллари асосида ўқув машғулотининг лойиҳасини тажрибали педагоглар ёки олимлар тузади. Унинг бошқа хусусиятлари ҳам бор, уни кейинроқ айтамыз.

Ҳозир сизларни Европа тарихида ўтган ва уларнинг педагогик гоялари асосида, инсоният 300 йилга яқин давр мобайнида, аҳоли таълим-тарбиясини амалга ошириб келган буюк алломалар билан таништирамиз, чунки, уларнинг гоялари педагогик технология усулининг яратилишига асос бўлган. Сизлар диққат билан қулоқ солиб, муҳим жойларини конспект дафтларларингизга қайд қилиб boring.

Ёзини давом эттиринг! *XV–XVI асрларда бўлиб ўтган, Европа “Ўйгоши даври” ер юзига ўнлаб маориф олимларини етиштириб берди. Шуларнинг энг машҳури, педагогика назариясига салмоқли ҳисса қўнган ва 1592–1670 йилларда яшаб ўтган олим Ян Амос Коменский бўлган. У 1632 йили “Буюк дидактика” деган катта педагогик асарини ёзган. Бу асарида аллома “ўқитиш табиийликка бўйсунгани керак” деган фикрни илгари суради. Боланинг ақлий ва жисмоний ўсиш жараёни табиатдаги ўсиш жараёнига ўхшаш бўлади, дейди Коменский. Шунинг учун болани тарбиялаганда, боғбон дарахтнинг биологик ўсиш қонуниятини ҳисобга олгани каби, педагог ҳам боладаги табиий билиш хусусиятини ҳисобга олгани шарт.*

Коменский ўқини ҳамма тортилишини, ҳамма умумтаълим олишни кераклигини ўқтиради. У биринчи бўлиб синф-дарс тизимини нашлаб чиқди. “Буюк дидактика” асарида ўқитишнинг дидактик принциплари берилиб, ўқув жараёнида ўқитувчи уларга суянгани

кераклигини уқтирди. Унутманг-ки ҳар қандай принцип, яъни таълимий негизда қандайдир қонуният ётади. У мактабда ўқув йили кузда 1 сентябрдан бошлангани ва уни чоракларга бўлиши, чораклар орасида таътиллар берилгани, ўқув кунини она тили мактабида 4 соат, латин мактабида 6 соат қилиб белгилаб берган. Ўқитиши усулларига келганда, Коменский “Болаларга билишни зўрлаб бериб бўлмайди”, деган фикрни айтган ва таълим-тарбиянинг юмшоқ усулини маъқул деб билган. Коменский томонидан яратилган ўқитишнинг дидактик принциплари педагогик технология ва унинг таълимлари асосида ўқув фанлар маингулоплари лойиҳаларини тузишда ҳам дастуриламал бўлади.

Коменскийдан кейин Йоган Генрих Пестолоций 1746–1827 йиллар оралигида тузилиб ижод қилган шлома олим. У ҳам, “Ҳамма одамлар таълим олиши ҳуқуқига эга бўлиши лозим”, дея уқтирар экан, мактаблар исламиятини исламий экинҳатдан ўзгартиришнинг муҳим воситаларидан бири эканлигини таъкидлайди. Пестолоцийнинг фикрича, меҳнат одамни тарбиялаши ва ўстиришнинг энг муҳим воситаси, меҳнат одамнинг исламий кучинигина эмас, ақлни ҳам ўстиради, унда ахлоқни ҳам таркиб топтиради.

Элементар таълим назаринси Пестолоцийнинг педагогик тизимининг ўзигидир, бу назарияга кўра тарбиялаши энг оддий унсурлардан бошланиб, аста-секин мураккаброқ даражага кўтарилиб бориши лозим. Болаларда ётув малакасини ҳосил қилиши учун Пестолоций дастлаб ҳарф унсурларини, тўғри ва эгри чизиқчаларни маинқ қилишни биринчи бўлиб таъсия этган. Ўқитиши усулларига келганда, Пестолоций гуманист сифатида, юмшоқ усулда ўқитишни тўғри деб билган. Пестолоций томонидан тақлиф этилган ўқитишнинг усуллари таълим исараёнини замонавий педагогик технология асосида таинқил қилишда қўлланиладиган педагогик усулларининг яратилишига асос бўлган.

Пестолоцийнинг замондоши Роберт Оуэн 1771–1827 йиллар оралигида яшаб ижод этган. У ўзининг 1813 йилда нашрдан чиққан “Жамиятга янгича қараш ёки инсонда характери таркиб топтириши тўғрисидаги таъриба” деган асарида “Кинишнинг характери, уни ўраб турган исламий муҳит шароити билан таркиб топади”, деб таъкидлайди. Одам, – дейди Оуэн, – ўз характери ни ҳеч қачон ўзи яратган эмас ва уни яратиши мумкин ҳам эмас. Унинг фикрича, агар биз исламий муҳит шароити ва тарбияни ўзгартирсак, ҳар қандай характери таркиб топтиришимиз мумкин. У болаларга бир ёшдан бошлаб исламий тарбия бериши

гоясини илгари сурган ва жаҳонда биринчи бўлиб ишчилар болалари учун мактабгача тарбия муассасасини барпо этди. Унинг таълим муассасасида ақлий ва жисмоний тарбия берилиб, болалар жамоа руҳида тарбияланар эдилар. Тарбия усулига келганда Роберт Оуэн ҳам юмшоқ усул тарафдори бўлган.

Шу даврда Иоган Фридрих Гербарт (1776–1841 йилларда яшаб ижод қилган) ўзининг “Тарбия муассасаларидан келиб чиққан умумий педагогика”, “Психология дарслиги”, “Психологияни педагогикага татбиқ қилиш тўғрисидаги хатлар”, “Педагогикага доир маърузалар очерки” деган китобларида педагогика назариясига доир фикрларини баён қилиб берди. Гербарт тарбия ишида ақлий таълимга катта аҳамият берди. У педагогикага “Тарбияловчи таълим” тушуничасини киритди ва таълимсиз тарбия бўлмайди, дея титироф этди. Гербарт таълим қизиқишларнинг хилма-хиллигига асослангани лозим деб, қизиқишларни олтинта мустақил турга бўлади. У таълим босқичлари назариясини ишлаб чиқади, бу назария ҳазма мамлакатлар педагоглари орасида кенг тарқалади.

Европа ва АҚШда анъанавий ўрта мактаблар кўп миқдордан Гербарт педагогикасига асосланган эди. Гербартининг болаларни бошқариш тизими кенг ёйилди. Бу тизим болалар танаббусини бўғинига ва уларнинг каникулларининг обрўсига ҳеч сўзсиз бўйсундиришига қаратилган эди. Бу эса, ўқитишнинг қаттиққўллик усули ҳисобланади.

Шулар билан бир қаторда Адольф Дистерверг 1790–1866 йилларда яшаб ижод қилган. У тақомилланиб боровчи таълим дидактикасини яратди, бу дидактиканинг асосий талабларини таълимнинг 33 қонуни ва қондаси тариқасида баён қилиб берди. Дистерверг тақлиф қилган кўрсатмалли таълим “Яқиндан узоққа”, “Оддийдан мураккабга”, “Маълумдан номмаълумга” ўтгани керак, деган қондалар билан боғлиқ таълимдир. Дистерверг ўқитувчи ўрганиб олган нарсаларни унутиб қўймаслиги учун уни тез-тез такрорлаб тургани зарурлигини маслаҳат беради. Дистервергнинг фикрича, “Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб бера қўя қолади, яхши ўқитувчи эса ҳақиқатни топишига ўргатади”. Ўқитиш усулига келганда Дистерверг юмшоқ усулни қаттиқ усул билан аралаш қўллагани тақлиф қилган.

Азиз талабалар, биз фақат Ғарбий Европадаги “Уйғонинг даври” педагог олимлари фикрларининг бир қисмини кўриб чиқдик холос. Ўша ва ундан кейинги даврдаги, шу жумладаи Марказий Осиёдаги, яна қайси педагоглари биласиз?

Мумкин бўлган жавоблар: шу даврда Марказий Осиёда Абдулла Авлоний, Фитрат ва бошқа жаҳидчи педагог олимлар ўтган.

Педагог, баракалла, жуда тўғри жавоб, таълим-тарбия соҳасида улар қандай масалаларни кўтариб чиқишган?

Мумкин бўлган жавоблар: янги мактаб яратини кераклигини айтишган.

Педагог, жуда тўғри, баракалла! Жаҳидчилар эски, диний мактабларни янгилаш тарафдори бўлганлар. Маълумки, Улуғбек давридан кейин, темиррийлар авлодларининг тахт галашиши натижасида, Марказий Осиё ҳудуди жанг майдонига айланиб қолган эди. Шунда мавжуд бўлган кўпгина мактаб ва мадрасалар ёпилиб, фақат маҳаллаларда муллалар очган хусусий мактабларгина қолган эди. Улар болаларни ўқиш ва ёзишга ўрғатиб бўлганидан кейин фақат диний билимларни ёд олишга ўргатар эдилар.

Ёзинглар: *Бизнинг ҳудудни Россия босиб олганидан кейин, Туронзаминда “Ўйгонини даври” бошланган. Бу даврнинг етук намоёндалари, ҳозирги талабамиз айтганидек Абдулла Авлоний, Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий, уларнинг раҳнамоси Маржоний ва бошқалар бўлган. Улар маҳаллий мактабларда диний билимлар қанчори, дунёвий деб номланган тарих, математика, география, биология, логика, фалсафа ва бошқа ҳаётга зарур бўлган билимлар берилгани тарафдорлари эдилар.*

Сўз орқали: уларнинг эзгу ниятлари, тўлиқ бўлмаса ҳам, яқин ўтмишимизда амалга ошган. Мамлакатимиз мустақилликка эришиб, аجدодларимиз орзу қилган барча эзгу ниятлари амалга ошиши учун шарт-шароит яратилди. Ўзбекистон файласуф ва педагог олимлари, енг шимариб, миллий педагогиканинг назарий ва амалий асосларини яратишга бел боғлаганлар. Бундай эзгу мақсадга эришиш учун, сиз ёшлар, албатта ўз ҳиссаларингизни қўшишингиз шарт. Ватан сизники, ҳаёт сизники! Бу Ватанда эркин ҳаёт кечириб, Ватан истиқболини, шу жумладан миллий педагогиканинг истиқболини ҳам, сизлар белгилайсизлар.

Сизларга савол, шу ва кейинги даврлардаги яна қайси педагог олимларни, шу жумладан Россиядагиларни биласизлар?

Мумкин бўлган жавоблар: яна Макоренкони биламиз.

Педагог, тўғри жавоб, яна кимларни биласизлар? Жавоблар йўқми?

Бўлмаса, Сизларга XIX аср охири ва XX асрдаги Россиянинг оқ ва қизил империяси давридаги педагог олимларни айтиб берай.

Ёзинглар: *Россияда буюк педагог Константин Дмитриевич Ушинский, Надежда Константиновна Крупская, Сухомлинский, Макоренко ўтган; Марказий Осиёда Абай Қўноқбоев, Қори Ниёзий*

ва бошқаларни киритса бўлади. Бу олимлар ўз даврида педагогика назарияси ва амалиётига, баҳоли кудрат ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Сўз орқали: улар тўғрисида батафсилроқ маълумотни “Педагогика тарихи” ўқув фани орқали билиб олгансизлар.

Юқоридагилардан шу хулосага келиш мумкинки, уларнинг гоёлари қайсидир маънода педагогик технология миллий моделини яратилишига асос бўлган десак хато қилмаган бўламиз.

3 “Микро” модул (30 дақиқа)

Педагог: “Блиц сўров”, “Мулоқот” ва “Айтиб бериш” усулларини қўллаб ҳамда компьютер ёки ёзув доскасидан фойдаланиб машғулотни давом эттиради.

Педагог: Азиз талабалар, ҳозир сизлар билан педагогика назарияси ва амалиётига ҳисса қўшган педагог олимларининг бир қисми билан танишиб чиқдик. Маълум бўлдики, тахминан 300 йилдан бери педагогика назарияси ривожланиб тараққий этиб келаётган экан, шу давр мобайнида кўплаб дидактик тизимлар ва юзлаб таълим усуллари таклиф қилинган ҳамда амалиётда синаб кўрилган, аммо ҳаммаси ҳам ҳаёт синовидан ўтмаган. Сизларга савол, дунёда муваффақият билан фаолият олиб бораётган дидактик тизимларнинг қайсиларини биласиз?

Мумкин бўлган жавоблар: Ян Амос Коменскийнинг дидактик тизими.

Педагог: жуда яхши, яна қайсиларини биласизлар? Жимлик, демак билмайсиз. Бўлмаса мен сизларга айтиб берай! Аммо сизлар айтганиларимни диққат билан эшитиб, муҳим жойларини, конспект дафтарларини ёзиб боринг, келиндикми? Баракалла! Бошладик.

Ёзинглар: *Жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг педагогик амалиётига сингдирилиб, шу кунгача нуфузини сақлаб турганлари – ушша. Бу ҳам бўлса, ҳозирги укамиз (ёхуд синглимиз) айтган, чехиялик Я. А. Коменскийнинг дидактикаси, юқорида айтиб ўтганимиз, немис педагоги ва психологи И. Ф. Гербарт ва америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дьюининг дидактик тизимларидир.*

Сўз орқали: XX асрнинг биричи ярмиларида америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дьюи, Гербарт дидактик тизимига карама-қарши бўлган ўзининг дидактик тизимини таклиф қилди ва уни Чикаго мактабларидан бирида муваффақиятли синаб кўрди.

Ёзини давом этинглар! Дьюи “ўқув жараёнида ўқитувчи эмас ўқувчи фаол бўлмоғи лозим” деган таклиф билан чиқди. У ўқув жараёнида бериладиган билимлар талабалар эҳтиёжига мос ва уларнинг хоҳишидан келиб чиққан бўлиши керак деб ҳисоблаган. У

китобдаги билимларни қуруқ ёд олиш ҳеч нарсага олиб бормаيدи, аксинча, талабаларни ўқиндан совутиб, тафаккурини зангламади деб таъкидлаган. Дьюининг таълим-тарбия назариясига қўнган асосий ҳиссаси – бу “Ақл юритишининг тўлиқ жараёнидир”. “Ақл юритиш тўлиқ жараёнининг етакчи ҳалқаси муаммонинг пайдо бўлиши”, дейди Дьюи. Муаммо пайдо бўлганидан кейин, ўқувчи ёки талаба қийин ҳолатга тушиб, унинг ечимини излайди ҳамда фикр юритиб, бир қатор мулоҳазалардан кейин бу муаммонинг ечимини топади ва уни синаб кўради, нотўғри бўлган тақдирда, яна ақл юритади ва синаб кўради, бу жараён бир неча мартаба қайтарилганидан кейин, охир оқибатда унинг тўғри ечимини топади. Натijasида фикр юритишининг тўлиқ жараёни амалга ошади. Кейинчалик бундай дидактик тизим “Муаммоли ўқитиш” усули деб номланди.

Сўз орқали: Бу учта дидактик тизимнинг бир талай ижобий томонлари билан бирга, салбий томонлари ҳам мавжуд. Шунинг учун, америкалик қатор педагог олимлар томонидан, аввалги дидактик тизимларнинг ижобий томонларини бирлаштирувчи дидактик тизим яратилди ва у “Янги дидактик тизим” деб номланди. Шунга яқин дидактик тизимни рус академиги Бабанский ҳам кашф қилмоқчи бўлиб, уни “Таълим жараёнини оптимизациялаштириш” деб номлаган. Янги дидактик тизимда, шу жумладан Бабанский ғоясида, илгари сурилган ғоялар жуда яхши, аммо уларни амалга ошириш ўта қийин эканлиги амалиётда маълум бўлди. Дунёда бўлган барча дидактик тизимларни энг яхши томонларини бирлаштирувчи янги дидактик тизим асосида ўқув машғулотини олиб бориш оддий педагоглар у ёқда турсин, тажрибали педагог олимлар учун ҳам қийинчилик туғдирди. Шу муносабат билан:

Ёзинг! Барча ўқитувчи ва педагоглар фойдалана оладиган, ўзининг қатъий тузилмасига ва амалий якунига йўналтирилган ҳамда дунёдаги барча дидактик тизимларининг яхши томонларини ўзида бирлаштира олиш хусусиятига эга бўлган ўқитишининг “Педагогик технология” усули ишлаб чиқилди ва ривожланган мамлакатлар педагогик амалиётига татбиқ қилинди.

Сўз орқали: Азиз магистрантлар! XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошлари фан ва техника соҳасида инқилобий ривожланиш даври сифатида тарихда жой олгани ҳаммамизга маълум. Бундай ҳолат, ижтимоий эҳтиёжларнинг ортиб бориши, уларнинг янги турларини пайдо бўлиши, ўз навбатида, бу эҳтиёжларни қисқа муддатда ва сифатли кондирилишининг йўлга қўйилишини тақозо этиши натижасида пайдо бўлди.

Ижтимоий зарурият маҳсули бўлган ишлаб чиқариш соҳасининг турлари ва бу жараёни такомиллашиб бориши қисқа вақт оралиғида, кам куч сарфлаб юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш шароитини яратди. Моддий ишлаб чиқариш, хом ашёларни қайта ишлаш соҳаларида технологик ёндашув юзага келди. Ишлаб чиқариш жараёнига технологик ёндашув, муайян соҳаларда ислохотларни ташкил этиш, уларни муваффақиятини таъминлаш, эришилган ютуқларни бойитиб бориш каби мақсадларга эришишнинг самарали омили сифатида намоён бўлди.

Моддий ишлаб чиқариш соҳаларига замонавий юксак технологияларнинг татбиқ этилиши қатор шарт-шароитлар асосида кечди, хусусан, илм-фан ҳамда техниканинг сўнги ютуқларига таяниш, йирик мольдиявий маблағлар ва юксак даражадаги касбий маҳоратга эга малакали мутахассисларнинг мавжудлиги бу борадаги ютуқларни кафолатлайди. Бунинг учун малакали мутахассисларни тайёрлаш, уларнинг касбий маҳоратини ошириб боришга эришиш жамият ижтимоий ҳаётида етакчи ўрин тутди.

Инсоният илк тараққиётининг қуйи босқичларида шахсни тарбиялаш, унга таълим беришга йўналтирилган фаолият содда ва оддий талаблар асосида ташкил этилган бўлса, бугунги кунга келиб таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан ўта қатъий ҳамда мураккаб талаблар қўйилмоқда.

Ёзинглар: Мураккаб техника билан ишлаб оладиган, ишлаб чиқариш жараёнини тўлақонли англаш имконига эга, фақуллодда рўй берувчи вазиятларда ҳам юзага келган муаммоларни ижобий ҳал эта олувчи малакали мутахассисларни тайёрлашга бўлган эҳтиёж таълим жараёнини технологик ёндашув асосида ташкил этишни тақозо этмоқда.

Шу боис ижтимоий тараққиёт билан узвий боғлиқликда ривожланиб бораётган “Педагогика” фанининг вазифалар доираси ҳам кенгайиб бормоқда. Табиий равишда замонавий фан-техника ютуқларида самарали ва унумли фойдалана олинган вазифаси мазкур фан олдида ҳам қўндаланг қўйилган.

Мустақилликни қўлга киритган ва буюк келажак сари интилаётган Ўзбекистон жамияти таълим тизими олдида қуйидаги талабларни ўртага ташламоқда:

- маълум сабабларга кўра жаҳон ҳамжамияти тараққиётидан, бир оз бўлса-да, орinda қолиб бораётган жамиятимиз, тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашни учун, аҳоли таълимини жадаллантириш ва самарадорлигини ошириш мақсадидан юзгор педагогик усуллардан фойдаланишни;

- *фан-техника тараққиётининг ўта ривожланганлиги натижасида ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётганлиги ва уларни ёшларга билидирish учун вақтнинг чегараланганлиги;*

- *кишилик жамияти ўз ривожининг шу кундаги босқичида назарий ва амперик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали натижага эга бўлган, аниқ амалий яқунга йўналтирилган, техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги;*

- *ёшларни ҳаётга мукаммал тайёрлаш талаби, уларнинг тафаккурини кенгайтирувчи ва илгор билим бериш усули ҳисобланган объектив борлиққа “Мажму ёндашув” тамойилидан кенг фойдаланишни талаб қилинидодир;*

- *Ўзбекистон жамияти жадаллик билан тараққий этиб, иқтисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда. Аммо, ижтимоий соҳада ва айниқса, таълим-тарбияда депрессия ва умумий тараққиётдан орқада қолтиш сезилмоқда. Бундай ноҳуш вазиятдан чиқиб кетилиш йўлларида бири – таълим-тарбия жараёнини ривожлантириш мақсадига қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонуни, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва Давлат стандартларига жавоб берувчи “Педагогик технология” тамойиллари асосида лойиҳалантиришидир.*

Бу усулни бошиқа таълим усулларида ажратиб турадиган ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

“Педагогик технология” объектив нарс ва ҳодисаларга “Мажму ёндашув” тамойили асосида яратилган бўлиб, тулиқ унинг қонуни ва қондаларига бўйсунди. Бошиқа педагогик усуллар, тузилиши жиҳатдан эркин бўлиб ўқув жараёнининг таркиби, унда қўлланиладиган усуллар ва ахборот-коммуникацион технологиялар ўқитувчи ихтиёрида бўлган;

Педагогик технологиянинг асосий мақсадига эришиш босқичма-босқич амалга оширилиб, ҳар бир босқичда баъсарилтиши лозим бўлган вазифалар ва талаб қилинадиган воситалар ҳамда педагогик усулларнинг аниқ қўлланиладиган жиёлари белгиланади. Бошиқа педагогик усулларда таълим-тарбия жараёнининг яқунда умумий мақсад қўйилиб, унга эришиш йўллари ўқитувчининг ихтиёрига ҳавола қилинган;

Педагогик технология универсал хусусиятга эга бўлиб, унинг асосида ўқув жараёнини ҳар бир мутахассис, аъло даражада бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда яхши амалга ошира олади. Дарсининг самарадорлигига педагогнинг маҳорати ва шахсий сифатлари деярли таъсир этмайди. Чунки, ўқув жараёни, таълим технологияси тамойилла-

ри асосида, аввалдан лойиҳаланади. Аввалги дарс бериш усулларини амалиётда қўллаш учун, маълум даражада ўқитувчининг педагогик маҳорати ва шахсий сифатлари етакчилик қилган;

Педагогик технология ёрдамида ўқув жараёни лойиҳаланиб, бу лойиҳани амалиётда қўлаганда, таълим жараёнини доимий ва тўлиқ назорат қилиш имкони мавжуд. Авваллари бундай имконият ўқитувчиларда бўлмаган;

Педагогик технология ёрдамида ўқув жараёнини лойиҳалаш ва бу лойиҳа асосида ўқув машғулотларини амалга оширганда, натижаси талабаларда эгалланган билимларга қўникма ҳосил қилиш билан яқунланади. Бошқа педагогик усуллар ёрдамида ўқув жараёнини амалга оширганда, талабалар берилган билимларни зўрга эслаб қолардилар холос.

Педагогик технология Давлат таълим стандартларидаги курсаткичларга эришнини кафолатлайди ва сарфлаш талаб қилинган вақт, куч ҳамда воситаларни меъёр даражасида ушлайдди. Бошқа педагогик усулларда бундай имконият йўқ.

4 “Микро” модул (15 дақиқа)

Педагог “Блиц сўров”, “фронтал сўров” ва бошқа усуллардан фойдаланиб ўқув машғулотини давом эттиради.

Педагог: Азиз магистрантлар! Шу билан биз “Педагогик технология” ўқув фани тўғрисида умумий маълумотга эга бўлдик. Яъни ўқув машғулотларини амалга оширишнинг технологиялашган усулининг пайдо бўлиш сабаблари, бу усул юзага келмасидан олдин ўқув машғулотларини олиб бориш усулининг турлари, бу усулларни таклиф қилган ашлом олимлар хақида маълумотлар, шунингдек, бошқа қатор билимларга эга бўлдик. Шу мавзу бўйича сизда қандай саволлар пайдо бўлди? Марҳамат!

Мумкин бўлган саволлар. Савол: агар “Педагогик технология” инсоният кашф қилган барча усулларнинг яхши томонини ўзида мужассамлаштирган бўлса, унда аввалги ҳамма усуллар бекор қилиниб, улардан фойдаланиб бўлмайдими?

Жавоб: яхши савол. Туридан қатъи назар, ҳар қандай педагогик усулларни маъмурий йўл билан бекор қилиб ёки мажбурлаб ўқув жараёнига киритиб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай усулни эгаллаб олиш ва уни педагогнинг шахсий усулига айлантириш учун анча вақт талаб қилинади. Шунинг учун мазкур ўқув предмети бўйича тавсия қилинаётган педагогик технологияни ҳар бир ўқитувчи ва педагог йиллар давомида босқичма-босқич эгаллаб, ўзининг педагогик фаолиятига

сингдириб боради. Бу жараён қанчалик тез ўтса, нафакат педагогнинг узи учун, балки талабалар ва маъмурият учун ҳам шунчалик самарали натижа беради. Шунинг учун аввалги ўқитиш усуллари маълум бир вақтгача сақланиб туради. Жавобим қониқарли бўлдими? Яна саволлар борми?

Савол: Педагогик технология усули Ўзбекистонга қачон кириб келди?

Жавоб: XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб.

Саволнинг давоми: ундай бўлса, 20 йилча бўлибди-да, нега шу вақтгача у кенг тарқалмади?

Жавоб: мен айтидим-ку ҳар қандай янги усулни амалиётга сингдириш учун бир неча йиллар талаб қилинади. Ундан ташқари, хорижга бориб педагогик технологияни ўрганиб келган мутахассислар, сафарга борган мамлакатининг педагогик технология моделини ўрганиб, уни ҳудудимизга мослаштирмай туриб, педагогик жамоатчиликка тақдим қилдилар. Амалиёт шуни кўрсатдики, хорижда кашф қилинган ҳар қандай усулни ўз ҳудудига қўллаганда, шу усулнинг тамойилларидан тоймаган ҳолда, уни қайта ишлаб, ҳудудга мослаштириш керак бўлади. Бу вазифани Ўзбекистоннинг педагог олимлари кейинроқ англаб етиб, педагогик технологиянинг ўзбек миллий моделини фақат 2000 йилдан кейин ишлаб чиқдилар ва уни 2009 йили нашрдан чиқардилар, адабиётлар рўйхатига қаранг. Яна саволлар борми? Бўлмаса шу билан биринчи назарий ўқув машғулотиимизни якунлаймиз.

Дафтарингизга ёзиб қўйинг! *Ўйда, мустақил равишда ишлашингиз учун тавсия этилган адабиётлар билан ташишиб, аниқлаган интерактив педагогик усуллارнинг бир нечасини ёзиб келинг. Интерфаол усулининг янги турини ўзингиз кашф қилсангиз ҳам бўлади.*

Педагог: Бугун биз фақат бундай усулларнинг бир қисмини айтиб ўтдик холос. “Педагогик технология” педагогик усулларнинг энг охиргиси, янгиси бўлгани билан аввалги усуллар бекор қилинмаган, бу усуллар педагогик технологиянинг тамойиллари асосида ўқув машғулотининг лойиҳалаш жараёнида, унга услуб вазифасини ўтайди. Шунинг учун педагогик усулларнинг барчасини ўрганиб олишингиз керак. Ўқув машғулотиимиз тугади, яна учрашгунча хайр, омон бўлинг!

ХУЛОСА

Ўқув қўлланмамизни хулосалаб шуни таъкидлаш жоизки, уни ёзишдан мақсад, ўқитувчи ва педагогларимизни қийнаб келаётган саволларга жавоб толиб, уларни педагогиканинг замонавий назария ва усуллари билан кўроллантириш эди.

Шулардан **биринчиси**, амалиётда фойдаланиб келинаётган педагогика назария ва амалиётига танқидий ёндашган ҳолда, замонамизнинг илғор дунёқараши, ҳудудимиз ўқитувчи-педагогларининг менталитети ҳамда жаҳонда эришилган педагогиканинг ютуқларидан келиб чиқиб, миллий педагогика асосларини яратиш бўлган. Ушбу ўқув қўлланма орқали, бу масалани маълум даражада ечишга эришилди деган умиддамиз.

Иккинчиси, ўсиб келаётган болаларни соғлом ва баркамол қилиб, қайси йўллар билан тарбияласа бўлади? деган саволга жавоб топиш эди.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, бу саволнинг ечимини топишда, биринчи навбатда, бола тарбиясига ҳар томонлама ва илмий ёндашиб, кўзланган мақсадга эришса бўлар экан. Бу эса биздан, ҳозирги замоннинг энг илғор илмий дунёқараши бўлган, объектив борлиққа, шу жумладан таълим-тарбия соҳасига ва унинг объекти ҳисобланган “Ҳазрати инсон”га мажму сифатида ёндашишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам, қўлланмамизнинг 2 бўлимида “Квант назарияси” ва “Мажму ёндашув тамойили”нинг моҳиятини оддий қилиб ва умумий тарзда очиб беришга ҳаракат қилдик. Мажму ёндашув тўғрисида тўлароқ маълумотга эга бўлмоқчи бўлганлар 1973 йили Москвада дунё юзини кўрган И. В. Блауберг ва Э. Г. Юдинларнинг “Становление и сущность системного подхода” ҳамда 1976 йили Тошкентда чоп этилган Б. А. Гладких ва бошқаларнинг “Основы системного подхода”, шунингдек, шу масалага аталган бир қатор китобларнинг магзини чақиб, квант назарияси ва мажму ёндашув тамойилини қисқача

мазмунни берилган Б.Зиёмухамедов ва бошқаларнинг 2010 йили, “Тафаккур” нашриётида чоп этилган ва 2011 йили “Йилнинг энг яхши дарслик ва ўқув қўлланмалар” кўригида I ўринни эгаллаган “Основы педагогического мастерства и методология практической реализации региональной модели педагогической технологии” китобларидан билиб олса бўлади.

Болани соғлом ва баркамол қилиб вояга етказишдек асосий масалани ҳал этишда бир қатор қўшимча саволларни ечишимизга тўғри келди.

Шулардан бири, илмий нуқтаи назардан исботланган ва бутун дунё тан олган, XXI аср кишисида, биринчи навбатда, ўқитувчи ва педагогларда, “Квант назарияси” ҳамда объектив борликқа “Мажму ёндашув тамойили” билимларини етказиб бериб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш йўлини излаш. Бу вазифани ўқитувчи ва педагоглардан бошлашимизнинг сабаби, биринчидан, улар бошқа касб кишиларига нисбатан китоб билан ишлашни ва умуман мавҳум фикр юритишни кўпроқ уддасидан чиқишларидадир. Иккинчидан, ўқитувчи ва педагоглар, келгусида мамлакат фуқароси бўлиб етишадиган тўғри фикр эгаларини шакллантириш вазифасини зиммаларига олганликларидандир. Бу масалани қўлланмамизнинг барча бўлимлари орқали ечиб беришга ҳаракат қилдик.

Қўлланмамизда мақсад қилиб қўйилган вазифалардан яна бири, бу таълим-тарбия амалини самарали бажарилиш сирларини аниқлаш эди. Бу сирни биз қуйидагича ҳал қилдик. Таълим-тарбияни амалга оширишда фақат меҳр ва муҳаббатга суяниш лозим эканлигини аниқладик. Чунки, таълим-тарбия жарёни рух фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у икки томон – таълим берувчи ҳамда таълим олувчининг руҳи бир йўналиш ва биргаликда ҳаракат қилгандагина амалга ошади. Бошқа барча ҳолларда рух устида, демакки, шахс устида тазйик ўтказилган бўлади. Тазйик усули орқали эгалланган билимлар турғун бўлмай, тез хотирадан чиқиб кетади. Чунки улар, киши руҳига сингмаган бўлади. Узоқ ва яқин ўтмишимизда етишиб чиққан етук, ташаббускор мутахассис ва олимлар, ўзининг тарбиясини уларни севган

ота-онаси, ўқитувчи ва яқка тартибдаги устозларидан олганлар. Бошқа барча ҳолларда, билими бор, аммо меҳрсиз ва ташаббуссиз, ҳаётда ўз ўрнини тополмаган шахс ва мутахассислар етишиб чиққан. Шунда ҳам, ўз ўрнини топиб кетганлар эса, тўғри фикр юритувчи фидоий устозни топиб олиб, унга эътиқод билан эрганиб, жуда катта машаққатлар билан, ўз устида ишлаб, ўзларини ўзгартириш йўли орқали бундай ютуқларга эришганлар. Бу эса ҳаммани кўлидан келавермайди.

Кўлланмада навбатдаги кўйилган вазифа, ўқитувчи ва педагогларга йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилиши учун, тарбияланаётган болаларнинг фазилатлар тизими моҳияти ва уларни шакллантиришнинг йўл-йўриқларини очиб бериш эди. Бу вазифани кўлланмаимизнинг 3 ва 4 бўлимларида амалга оширдик.

Дарҳақиқат, ўқувчи ва талабалар онгига муайян фан билимларини етказиб бериш баробарида, уларни замон талабига жавоб берадиган ижтимоий сифатлар, яъни фазилатлар билан безаш вазифаси ўқитувчи ва педагоглар зиммасига юклатилган. Ўқитувчи ва педагогларнинг таълимий мақсадларини белгилаб берувчи, ўқув фанларнинг Давлат таълим стандартлари мавжуд бўлса, тарбиявий мақсадларнинг асосий ғоясини ифодаловчи, илмий асосланган, мустақил Ўзбекистон фуқаросининг фазилатлар тизими шу маҳалгача расмий тарзда қабул қилинмаган. Ахир, яқин ўтмишимизда, маълум даражада мафкуралаштирилган бўлса ҳам-ки, “Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси” мавжуд эди. У барча ўқитувчи ва педагогларга, уларни тарбиявий мақсадлари учун методологик асос вазифасини ўтаган. Мустақиллика эришганимиздан кейин бу Кодексдан воз кечиб, янгиси яратилмади. Кўлланмаимизнинг 3.4 бўлимида, муаллифнинг 30 йилдан ортиқ вақт мобайнида тадқиқотлар олиб бориб, ишлаб чиққан ва бир неча бор синовлардан ўтган, мустақил Ўзбекистон фуқаросининг фазилатлар тизими келтирилган. Бу фазилатлар тизими Олий мажлис муҳокамасидан ўтиб, унга керакли тузатишлар киритилганидан кейин, уни Сенат тасдиқлаб берса, ўқитувчи ва педагогларимиз учун, уларни тарбиявий ишларини амалга оширишда, йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қиладиган расмий ҳужжат юзага келади.

Қўлланмамиз, соғлом ва баркамол болани вояга етказиш билан шуғулланишни ўзига касб қилиб танлаган ўқитувчи ва педагогларга бағишланганлиги боис, унинг 4.2. бўлимида замонанинг энг илғор ўқитиш усули ҳисобланган “Педагогик технология”нинг ўзбек модели тамойиллари ва унинг асосида дарс ҳамда ўқув машғулотлар лойиҳаларини тузиш алгоритми ҳамда уларни амалга ошириш амалиёти билан касбдошларни таъинтирдик.

Азиз касбдошлар, севимли юртдошлар, ким бўлишимиздан ва нима билан шуғулланишимиздан қатъи назар, шу жамиятда, шу ҳудудда истиқомат қилаганимиздан кейин, юртимиз болаларининг соғлиги, ахлоқ ва одоби ҳамда инсоний фазилатларини тўғри шакллантирилишига бефарқ бўлмайлик. Болаларимиз жисмоний носог ва ахлоқи бузук бўлса, пировард натижада, ўзимиз жабр кўрамиз.

Ўқув қўлланма кенг қамровли бўлиб, талай масалалар ечи-мига қаратилганлиги боис, унда маъромига етмаган жойлар ва баъзи бир камчиликлар бўлиши табиий. Шунинг учун муаллиф, фойдаланувчилардан қўлланма ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини нашриётга юборишларини сўрайди. У, бу мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қилиб, қўлланманинг қайта нашрида улардан фойдаланади. Натижада кўпчиликнинг фикри билан миллий педагогика таркиб топади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И. А., Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И. А., Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
4. “Таълим тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Т.: 1992.
5. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуни (1997 йил 29 августда қабул қилинган). Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Қадрлар тайёрлаш миллий дастури” /Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1533-сонли қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1761-сонли қарори.
9. Абдулла Авлоний. “Туркий гулистон ёхуд”. Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
10. Азизхўжаева Н. Н., Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Т.: ТДПУ, “Низомий”, 2003.
11. Ал-Форобий. О разуме и науке. Алма-Ата.: АН Казахстана, 1995.
12. Ал-Бухорий. Ҳадис. Қомуслар Бош таҳририяти. I-жилд. Т.: 1991.
13. Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986.
14. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982.

15. Абдурауфов М., Ўзбек маърифатпарвар шоирлари илм-маърифат ҳақида. Т.: Ўқитувчи, 1967.
16. Беспалко В. П., Слагаеме педагогической технологии. М.: Педагогика. 1989.
17. Бобохонов А., Ўзбекистонда педагогик фикр тараққиёти тарихидан. Т.: Ўқитувчи, 19967.
18. Зиёмуҳаммадов Б., Экология ва маънавият. Т.: Мехнат. 1997.
19. Зиёмуҳаммадов Б., Маърифат асослари. Т.: Чинор ЭНК, 1998.
20. Зиёмуҳаммадов Б., Абдуллаева Ш., Педагогика. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2000.
21. Зиёмуҳаммадов Б., Педагогика. Т.: “Турон-Иқбол” нашриёти. 2006.
22. Зиёмуҳаммадов Б., Тожиёв М., Педагогик технология – Замонавий ўзбек миллий модели. Т.: Лидер – Пресс” нашриёти, 2009.
23. Зиёмуҳаммадов Б., Исмоилов Ф. Б., Баркамол авлодни вояга етказиш сирлари. Т.: Сано-Стандарт.2011.
24. Зиёмуҳаммадов Б., “Таълим технологиялари” ўқув фанининг битта мавзуси назарий ва амалий машғулотларининг Ўзбек миллий модели асосида тузилган лойиҳалари, Т.: 2012.
25. Йўлдошев Ж. Ғ., Таълимимиз истиқлоли йўлида. Т.: Шарқ.1996.
26. Йўлдошев Ж. Ғ., Усмонов С. А., Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.
27. Кайковус. Қобуснома. Т.: Ўқитувчи, 1970.
28. Кларин М. В., Педагогическая технология в учебном процессе. М.: Знание, 1989.
29. Коменский Я. А., Буёқ дидактика. Т.: Ўқитувчи. 1970.
30. Миноваров А. К., Педагогика. Т.: Ўқитувчи. 1996.
31. Миргурсунов З., Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т.: 1961.
32. Мавлонова Р., Тўраева О., Холикбердиев К., Педагогика. Ўқитувчи. 2001.
33. Монахов В. М., Методология педагогической технологии академикка В. А. Монахова. – М.: Михайловка МЦОП. 1997.
34. Подласый И. П., Педагогика (новый курс) М.: Владос, 2004.
35. Сайидахмедов Н., Янги педагогик технологиялар. Т.: Молия, 2003.
36. Собиров М. Фурқатнинг мактаб, маориф ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1961.

37. Толипова Ж. О., Педагогик технологиялар – дўстона мухит яратиш омили. Т.: ЮНИСЕФ, 2005.

38. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М., Педагогик технология: назария ва амалиёт. Фан. 2005.

40. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М., Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. Т.: Фан. 2006.

41. Турсунов И., Нишоналиев Ў., Педагогика курси. Т.: Ўқитувчи. 1997.

42. Хайруллаев М. М., Форобий. Т.: Ўзбекистон. 1991.

43. Ходиев Б. Ю., Голиш Л. В., Рихсимбоев О. К., Кейс – стади – иқтисодий олий ўқув юртидаги замонавий таълим технологиялари: Илмий-услубий қўлланма. – Т.: Тошкент давлат иқтисодиёт университети, 2009.

ЎЗБЕКИСТОН

ПЕДАГОГИКА

Ўқув қўлланма

Муҳаррир: Х. Раҳимов
Ўқув қўлланма: Р. Раҳимов
Ўқув қўлланма: Х. Раҳимов

Ўқув қўлланма

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Ўқув қўлланма 2014-2015 йил

Бўри ЗИЯМУҲАМЕДОВ

ПЕДАГОГИКА

Ўқув қўлланма

Мухаррир Ҳ. Эгамшукур

Мусаххих Р. Яхшибоева

Саҳифаловчи Ҳ. Сафаралиев

Нашриёт лицензияси.

Теришга 20.05.2014-йилда берилди.

Босишга 05.06.2014-йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$ "Times" гарнитураси.

Нашр б.т. 16,0. Шартли б.т. 16,0. Адади 1000 нусха.

Баҳоси шартнома асосида.

Буюртма № 35.

«TURON-MATBAA» МЧЖ да чоп этилди.

Тошкент ш. Олмазор тумани, Талабалар кўчаси, 2 уй.